

CSOKONAI UNIVERSITAS KÖNYVTÁR

Bitskey István
**Mars és Pallas
között**

Bitskey István
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

37.

SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

Bitskey István

Mars és Pallas között

*Műltszemlélet és sorsértelmezés
a régi magyarországi irodalomban*

Debrecen, 2006

Megjelent az OTKA TS 049 863/2005. sz. pályázat támogatásával

Lektorálta:
Jankovics József

© Bitskey István, 2006
© Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2006

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 980 0

Kiadta: a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai műveleteket a Kapitális Kft. végezte
Felelős vezető: Kapusi József
Terjedelem: 17,00 A/5 ív
Készült Debrecenben, 2006-ban

TARTALOM

Előszó.....	7
Válság és reménység (<i>Helyzetkép Mohács után</i>).....	11
A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban....	37
Végvár és kultúra.....	61
„Vitézeket írja krónikájába” (<i>Eger diadala az irodalomban</i>).....	75
História és politika (<i>Leonhardus Uncius verseskönete a magyar történelemről</i>).....	87
„Magyarok paizsa, igazság oszlopa” (<i>Bocskai István és az irodalmi emlékezet</i>).....	107
Kultúrák metszéspontján: Felső-Magyarország a 17. században.....	123
Militia et littera (<i>A magyarsággép változatai a kora újkori Európában</i>).....	141
Hungáriából Európába (<i>Utazó magyarok a kora újkorban</i>)...	157
Stúdium, régió, identitás (<i>Magyarországi diákok a német nyelvterület katolikus egyetemlein</i>).....	177
Virtus és poézis (<i>Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben</i>).....	203
Historikum a modernségben (Illyés Gyula: <i>Kormos képek a magyar múltból</i>).....	239
Rövidítésjegyzék.....	251
A tanulmányok első és idegen nyelvű megjelenése.....	253
Névmutató.....	257

ELŐSZÓ

„...az emberi elme mind vitézi mesterségre, mind más minden dologra sohonna annyi segítséget nem vészen, mint a tanulásból és a hystoria olvasásból” – írta Zrínyi Miklós a *Vitéz hadnagy* első discursusában a 17. század közepén.¹ Az ő számára természetes volt, hogy a vitézi mesterség (*virtus militaris*), valamint a szellemi pallérozottság (*studium, eruditio*, „hystoria olvasás”) egymást szervesen kell hogy kiegészítsék, nem lehetnek ellentétei egymásnak, s csak „bolond példa beszéd”-nek tartja azt, hogy „nem jó papírosból hadakozni”.

Az eposzíró hadvezér szavai ahhoz a hagyományhoz kapcsolódnak, amely főként a 16. század közepe óta jellemezte az oszmán hódítás ellen hadakozó magyar katonai elit legjobbjait, s amely szerint a fegyveres honvédelem és a keresztény Európához igazodó szellemi tájékozódás csakis együttesen jelentheti a megmaradást, a Kárpát-medence népességének jövőjét. Ékes példája ennek többek között Balassi Bálint közismert véleménye, amely azokat a történelmi személyiségeket, hadvezéreket dicsőítette, akik a katonai győzelmek mellett az irodalommal is foglalkoztak, verseket szereztek. A végvárak tisztjei közül is többen rendelkeztek magasabb műveltséggel, a kortársak megfogalmazása szerint tehát ők Mars mellett Pallasnak is szolgáltak. Kötetünkben ennek a gondolkodásmódnak a különféle megnyilvánulási formáit kíséreljük meg szemügyre venni, többnyire irodalmi szövegek, kisebb mértékben pedig a kulturális szokások és jelenségek (peregrináció, konfesszionális kötöttségek, etnikai pluralitás) bemutatása révén.

¹ Zrínyi Miklós prózai munkái, sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta KULCSÁR Péter, Bp., 2004, 64.

A téma sokrétűsége miatt ezt természetesen nem tehetjük a teljesség igényével, célunk azonban ábrázolni azt az erőfeszítést, amelyet a régió értelmisége kifejtett első renden fizikai megmaradása, ezen túl pedig műveltségi szintjének megőrzése, identitástudatának kiformalása és erősítése érdekében.

Kérdések egész sora merül fel azok előtt, akik e témakörben a korszak rendkívül változatos írott forrásanyagát tanulmányozzák. Vajon milyen válaszokat tudott adni ez a régió – egyrészt a gyakorlatban, másrészt az irodalmi szövegek révén – a korszak kihívásaira, a háborús állapotokra, politikai szétagoltságra, az értékeket pusztító folyamatokra? Miféle kiútkereső koncepciók fogalmazódhattak meg a Félhold árnyékában vagy éppen a „sasnak körme között”? Volt-e esélye ebben a léthelyzetben a kultúrának, adódott-e lehetőségük a Mars égisze alatt vitézkedőknek arra, hogy egyúttal Pallast és Minervát is szolgálhassák? Milyen elképzelések, miféle történeti konstrukciók keltek életre a kortársak tudatában az egyéni és kollektív megmaradás dilemmáiról, saját katonai és értelmiségi szerepükről, az Európához csatlakozás különféle formáiról? Miféle szóművészeti eljárások, milyen retorikus alakzatok és kommunikációs stratégiák szövegezték meg ezeket a sorsértelmező dilemmákat, önértelmező és identitás kereső narratívákat? Hogyan alakult régióinkban „szellem és erőszak” párharca a régi századokban? Milyen erőfeszítéseket kívánt a Duna-táj lakosságától az anyagi és szellemi önvédelem a „romlásnak saeculumjában”? Mit mond minderről a legutóbbi idők hazai és nemzetközi szakirodalma?

Ezekre a kérdésekre keresnek feleletet a kötetben olvasható tanulmányok, amelyeknek összetartozását remélhetőleg érzékelheti majd az olvasói figyelem. Többségük valamelyik hazai vagy külföldi konferencián 2000–2005 között elhangzott előadásként, ilyenkor megvitatásukra is sor került, aminek tanulságait igyekeztünk kamatoztatni. Az első, illetve az idegen nyelvű megjelenés bibliográfiai adatait külön listán tüntettük fel. A szövegeket több esetben bővítettük, címüket kötetünk szerkezetének megfelelően néhány esetben módosítottuk, pontosítottuk. Szakmánk örvendetesen gyarapodó szakirodalmának újabb eredményeit nem hagyhattuk figyelmen kívül, ennek következtében indokoltnak

mutatkozott néhány téma részletesebb kifejtése. Két tudományos műhelyt is köszönet illet az együttműködésért. Egyfelől az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya, másfelől a Debreceni Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának munkaközössége jelentette azt a közeget, amelyben ezek a témák megfogalmazódhattak és írásos formájukat elnyerhették. Külön is hála illeti Jankovics Józsefet, akinek több értékes lektori észrevétele járult hozzá a szövegek pontosításához.

Jelen kötet címválasztásával is jelezni kívánja azt a kapcsolatot, amely a szerzőt mesteréhez, Klaniczay Tiborhoz fűzte: ő volt az, aki nagyon sokat tett annak érdekében, hogy „Pallas magyar ivadékai”-nak emléke megőrződjön s a Kárpát-medence szellemi életének múltja, irodalmi öröksége ne merüljön feledésbe, hajdani értelmiségének erőfeszítései máig világító fényjelek maradjanak. Az ő kutatási kezdeményezései közül néhánynak a folytatását, továbbgondolását remélhetőleg kötetünk is elő tudja segíteni, s a kora újkor irodalom- és mentalitástörténeti megítélését további árnyalatokkal és újabb szempontokkal gazdagíthatja.

VÁLSÁG ÉS REMÉNYSÉG

(Helyzetkép Mohács után)

1526. augusztus 30-án alkonyattájt szörnyű hír kelt szárnyra Buda zegzugos utcáin: ekkorra kürtölte szét egy délről érkezett futár, hogy előző nap Mohács mezején a török hadak elsőpró diadalt arattak II. Lajos király serege felett, ott lelte halálát mintegy tizenötezer magyar, köztük hadvezérek, főpapok, főispánok, diplomaták, s magát a menekülő uralkodót is holtan találták meg a záporosótól megáradt Csele-patak vizében. Nincs többé akadály az iszlám fegyvereseinek roppant serege előtt, bármikor behatolhatnak az ország belsejébe, s rövidesen akár Buda várát is elérhetik: ezt ismerték fel ezen az estén a magyar királyi székváros lakói. Pár napja még senki nem hitte volna, hogy ez megtörténhet, jöllehet intő például szolgálhatott volna Nándorfehérvár elvesztése öt évvel korábban. A veszély nagysága azonban csak most tudatosult a királyi udvarban, s az ifjú Habsburg Mária királyné azonnal a menekülés mellett döntött, még az éjjel megindult szűkebb kíséretével Pozsony felé. Már csak azért is sietnie kellett, mert a katasztrófa hírére alaposan megrendült a közbiztonság, a futni készülő, sebtében csomagoló budai német polgárok ellen máris fellángolt az ellenszenv parazsa, a magyar polgárok és katonák az idegen udvaroncokat is okolták a bajokért, s most alkalmat éreztek a velük való leszámolásra.

Nem volt alaptalan a menekülők pánikszerű félelme. Néhány nappal később portyázó török előőrsök fosztogatták a környéket, gyilkolták válogatás nélkül a lakosságot, a pálosok szentlőrinci és a ciszterciek pilisi kolostorát pedig kirabolták és porrá égették. Szeptember 12-én aztán megérkezett a fősereggel maga a szultán is, s bevonult a védtelenül hagyott várba, Mátyás király egykori székhelyére. A diadalittas szpáhik és akindzsik a következő na-

pokban egészen Győrig száguldozva keltettek rettegést a lakosságban; akit csak értek, rabszíjra fűztek, s cipelték magukkal a magyar foglyokat – többnyire nőket és gyermekeket – hadizsákmányként az ázsiai rabszolgapiacokra. Az ellenállás szervezése elkésett, a lendületben lévő hódítók megállíthatatlannak bizonyultak: a pilismaróti és más szekértáborokba gyűlt lakosok még oly heroikus ellenállását is rövid idő alatt megtörték, közöttük vérfürdőt rendeztek, s a korabeli feljegyzések szerint itt még többen lelték halálukat, mint a mohácsi mezőn. Szeptember végére Szulejmán hadai zsákmánnyal megrakodva indultak visszafelé: a Dunán útnak indított hajói színültig telve voltak kincsekkel, arany-ezüst templomi kegytárgyakkal, a várból lecipelt szobrokkal s a Corvina-könyvtár vagyont érő köteteivel. Október közepére elvonult a pusztító had, csupán a Szerémség néhány várában hátrahagyott török várórség mutatta, hogy a hódító számol a visszatéréssel.¹

Vajon elkerülhető lett volna a katasztrófa? Szükségszerűen következett be ilyen mértékű tragédia? Ki vagy kik a hibásak e válságos helyzet kialakulásáért?

A felelősség kérdéséről a viták már a közvetlen utókorban ki-robantak, s a modern történetírásban sem szüneteltek. Sokan és sokféle választ igyekeztek adni rájuk.² A mértékadó értékelések

¹ Az eseményekre nézve főként a korabeli híradásokat használtuk: *Mohács emlékezete*, szerk. KATONA Tamás, a szövegeket válogatta KISS Károly, Bp., 1976. A balkáni iszlám hódítás történetének kiterjedt szakirodalmából alapvető: Halil İNALCIK, *The Rise of the Ottoman Empire*, in: *A History of the Ottoman Empire to 1700*, ed. by M. A. COOK, Cambridge–London–New York–Melbourne, 1976. A téma újabb összefoglalása: FODOR Pál, *Magyarország és a török hódítás*, Bp., 1991.

² Az emlékezetes Mohács-vitát NEMESKÜRTY István könyve váltotta ki: *Ez történt Mohács után*, Bp., 1968. Az ezt követő időszak bőséges szakirodalmi eredményei közül gondolatmenetünk leginkább az alábbiakhoz kapcsolódik: KLANICZAY Tibor, *Mi és miért vesztett Mohácsnál?*, Kortárs, 1973, valamint: *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 191–224; SZAKÁLY Ferenc, *A mohácsi csata*, Bp., 1975 (Sorsdöntő történelmi napok, 2); PERJÉES Géza, *Mohács*, Bp., 1979; BARTA Gábor, *Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528 (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez)*, Történelmi Szemle, 1995, 1–34. BARTA Gábor számos korábbi idevágó írásának bibliográfiája uo. 123–128. A kérdéskört újabb (főként török) források alapján tárgyaló tanulmánykötet: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*, szerk. ZOMBORI István, Bp., 2004.

egymással egyetértve hívták fel a figyelmet arra a geopolitikai tényre, hogy Magyarország két nagyhatalom között terült el, s a 16. században mindkét birodalom expanzív politikát folytatott és tervezett hosszabb távra is. Délkeletről a világ akkori legerősebb hivatásos katonasága, a harcedzett és szigorú fegyelmű janicsárság, nyugatról pedig Közép-Európa meghatározó nagyhatalmának, a Habsburg-dinasztiának a zsoldosserege volt az az erő, amely bármikor felsorakozhatott saját birodalmi érdekeinek érvényesítésére. Sem a Fényes Porta, sem a bécsi udvar nem számolt magyar szempontokkal, mindkét diplomácia csakis saját szemszögéből kívánta kiaknázni a kínálkozó lehetőségeket. Korántsem volt könnyű helyzetben Magyarország királya, ha az egymással Európa több pontján is éles küzdelmet folytató keresztény és muzulmán katonai erők között meg akarta őrizni önállóságát. Igen nehéz – majdhogynem megoldhatatlan – feladat elé állította ez II. Lajost is, azt az uralkodót, aki már csak tapasztalatlansága miatt sem tudott úrrá lenni a nehézségen. Tanácsadóinak többségével együtt maga a király sem ismerte fel a helyzet veszélyességét, s hibát hibára halmozva, késlekedve fogott hozzá a védelem megszervezéséhez. De sokkal frissebb helyzetfelismeréssel, nagyobb szervezethez és a magyar rendek összefogásával is legfeljebb csökkenteni lehetett volna a tragédia súlyát, késleltetni a veszedelmet, időt – s ezáltal talán több életet – nyerni a megerősödéshez, a jövő építéséhez.

Ehelyett most itt volt a keserű dilemma: mit lehet tenni a szörnyű csapás után? Mi lesz a király nélkül maradt országgal? Merre lehet kiutat találni, hol vannak a túlélés esélyei? A Nagy Szulejmán által már korábban eltiport balkáni országok és népek sorsára kell-e jutnia Magyarországnak is, gyakorlatilag feladva fél évezredes múltját, keresztény kultúráját, nyelvét, identitását? Avagy meg lehet találni a megmaradás módozatait? Hogyan, miként lehet túlélni a vészterhes időket?

Megannyi kérdés, amelyekre előre kitervelt, racionálisan átgondolt válaszokat és sikeres recepteket a kortársaktól aligha lehetett várni, a helyzet kuszasága, a két nagyhatalom bonyolult politikai és stratégiai törekvéseinek szövevénye aligha adott kellő támpontokat ahhoz, hogy Budán kiszámíthatóan, biztonsággal

lehesen a mohácsi katasztrófa után országsorsot tervezni. Ráadásul még egyelőre uralkodó sem volt, aki tervezzen, s elgondolásaihoz végrehajtó erővel is rendelkezzen. A Kárpát-medence lakosságának ösztönös életereje, találékonysága, legjobbainak felelősségtudata lehetett csak záloga annak a reménynek, amely mégis a cselekvésre, a „modus vivendi” keresésére adott ösztönzést. A 16. század további történetének tanúsága szerint útkeresőkben nem is volt hiány, s a tudatos tettek és ösztönös cselekvések gyakran egymást kiegészítve jelentek meg a különféle rangú és jogállású személyek körében. Természetesen nem mindegyik út vezetett célhoz, nem mindegyik kísérlet volt sikeres. A kérdés az volt, lesznek-e köztük olyanok is, amelyek megteremtik az önmentés feltételeit, létrehozzák a haza védelmének fórumait, teret nyitnak a patrióta eszmék érvényesülésének, ha kell, fegyverrel is, ha pedig mód nyílik rá, a kultúra erejével szembe tudnak szállni a rombolással, s a romokon is építkezve a pusztulás fölé az élet esélyét tudják kirajzolni.

A kort ebből a szempontból mérlegelve tanulságos mozzanatokra lelhetünk, ezeket pedig érdemes számba vennünk, már csak azért is, mert nem egy közülük a Duna-völgy egész későbbi történetének meghatározó eseményévé, jelentékeny közösségalakító, s mindmáig ható tudatformáló tényezőjévé vált. Katonai, diplomáciai és szellemi téren egyaránt kemény küzdelem folyt ekkor a megmaradásért, s ennek során különféle vélekedések, narratívák, mítoszok keletkeztek, amelyek később a kollektív emlékezetbe épültek be s a nemzeti identitástudat szerves részeivé váltak. Az utóbbinak gyökerei az újabb mértékadó szakirodalom szerint is az évszázados tradíciókba nyúlnak vissza, a sorsfordító történeti események interpretációi nélkül a modern kor jelenségei sem érthetők meg.³

³ Anthony D. SMITH, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford UP, 1999, 57–88. Főként a monográfia 1.2. fejezete (*National Identity and Myths of Ethnic*) szól e kérdésről.

Nemzeti király vagy Habsburg uralkodó?

Az uralkodóját vesztett országban természetesen első teendő az új király megválasztása kellett hogy legyen, s a magyar rendek ezzel most nem is késlekedtek. Jó két hónappal a tragikus török invázió után, november 10-én Székesfehérvárott az országgyűlés királlyá választotta az ország egyik legnagyobb birtokosát, Szapolyai János erdélyi vajdát, Szepes vármegye örökös főispánját, magyar embert a magyar királyi trónra. Nem volt meglepő ez a választás: anyai ágon hercegi származása, gondos neveltetése és műveltsége, a parasztháború kíméletlen leverésével szerzett tekintélye, a nemesség körében kivívott népszerűsége, politikai tapasztalata egyaránt alkalmassá tette őt e méltóságra. Nem is az ő személyiségén vagy adottságain múlott a jövő, hanem sokkal inkább a külpolitikai helyzet alakulásán. Azon, hogy vajon mit szól mindehhez a két nagyhatalom. El fogja-e nézni az özvegy királyné testvére, Habsburg Ferdinánd, hogy a magyarok saját nemzeti királyukat ültessék trónra? Olyan embert, aki Mátyás örökébe lépve folytathat majd önálló politikát? S mit szól mindehhez a szultán, a Nyugat-Európa felé karját kinyújtó oszmán birodalom rettegett ura?

János király országsszervező munkája mindenestre jól indult. Az urak túlnyomó többsége neki esküdött hűséget, 1527 tavaszára helyreállt a közigazgatás rendje, működött az országgyűlés, beszédtek az adókat a kincstár javára, kezdett visszatérni az emberek bizalma a jövőt illetően. A csapás utáni föleszmélés, fokozatos megerősödés következhetett volna az ország számára, ha ezt az esélyt megkaphatta volna.⁴ De Ferdinánd is tudta, hogy most kell lépnie, megelőzve a végleges konszolidációt, később már nem biztos, hogy siker reményében pályázhat a magyar trónra. Néhány magyar párthívével Pozsonyban, 1526. december 17-én magyar királlyá választatta magát, figyelmen kívül hagyva, hogy

⁴ BARTA Gábor, *Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez)*, Történelmi Szemle, 1977, 1–30; uő, *Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526. november–1527. augusztus)*, Századok, 1977, 635–680.

már van egy törvényesen megválasztott uralkodója az országnak. Rövidesen pedig 15 000 főnyi hadseregét is megindította Kázmér brandenburgi örgróf vezetésével egyenesen Budára, s el is foglalta a magyar fővárost éppen Szent István ünnepén, augusztus 20-án. Katonái a következő napokban is győztesen törtek előre, Tokajnál diadalt arattak János király seregén, amelynek nem maradt más hátra, Erdélybe kellett menekülnie. Ferdinánd büszkén hirdette ezután, hogy a török várható támadásaitól is csak ő lesz képes megmenteni az országot, joggal formál tehát igényt trónjára, s a magyar urakat is csatlakozásra szólította fel. Mindközben a leghalványabb jele sem volt annak, hogy hathatós törökellenes intézkedések történtek volna, a bécsi udvar legfőbb támogatójaként emlegetett V. Károly német-római császár is csupán birodalma európai hegemoniájának, nyugati pozíciójának biztosításával volt elfoglalva, s noha sokan bíztak benne, hathatós segítséget nem nyújtott Magyarország védelméhez.⁵

Mit tehetett ezek után János király?

Hosszas vívódás után kockázatos lépésre szánta el magát: 1527. október 18-án lengyel diplomatáját, Hieronymus Łaskit küldte a szultánhoz követségbe, hogy Konstantinápoly álláspontját kitudakolja, s esetleges támogatását elnyerve szilárdítsa meg helyzetét.⁶ Kapott is ígéretet a segítségre, viszont ha nyíltan nem is, valójában ettől kezdve (s ezen a címen) a szultán Magyarországot vazallusának tekintette. Szulejmánnak sikerült ezzel a Dunavölgyi keresztény erőket megosztania, s nem is habozott az alkalmat megragadni. Újabb hadjáratot indított, s három évvel Mohács után, 1529 szeptemberében ismét elfoglalta Budát, amelyet a német zsoldosok adtak fel. Törökös ceremónia keretében visszahelyezte királyi méltóságába Szapolyait, őt ismerve el az ország egyedüli törvényes uralkodójának, majd gyorsan továbbvonult Bécs felé, ostrom alá fogva a császárvárost. Itt azonban már

⁵ A császár és Magyarország viszonyáról árnyalt elemzés: R. VÁRKONYI Ágnes, *V. Károly Magyarországon*, in: *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., 1994, 9–36.

⁶ BARTA Gábor–FODOR Pál–KUN József, *Két tárgyalás Sztambulban. Hieronymus Laski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardaneccz János jelentése 1528. nyári isztambuli tárgyalásairól*, Bp., 1996, 99–172 (Régi Magyar Könyvtár, Források 5).

megettört lendülete, az utánpótlási vonal hosszúsága is komoly gondokat okozott, rövidesen vissza kellett térnie. Nyomában a Habsburg-zsoldosok a Dunántúl nagy részét visszahódították Ferdinánd javára, a magyar urak egy csoportja is visszapártolt hozzá, így megszilárdultak a hatalmi zónák: két részre szakadt az ország, mindkettőnek volt királya, de kettő csakis külső hatalom támogatásával tudott fennmaradni. Teljességgel holtpontra jutott a politikai küzdelem, s mint tudjuk, hosszú időre állandósult ez az állapot.

Egyes vélekedések szerint nagyobb katasztrófa volt ez a megosztottság, mint maga a mohácsi vereség. Bármely nagy veszteség is pótolható egyszer, a sebeket begyógyíthatja az idő, de a keresztény erők egymást pusztító, huzamos szembenállása lehetetlenné tette az erőgyűjtést, a hathatós fellépést az iszlám erőivel szemben: így hangzanak e gondolatmenet érvei. A kétfelé húzó s többnyire önérdelkeket néző magyar arisztokráciát hibáztatja a másik vélemény, számon kérve a kor vezető politikusain az önzetlen, felelősségteljes gondolkodást. Természetesen a nagyhatalmakat s az európai *Respublica Christiana* részvétlenségét hibáztató okfejtésnek is van létjoga, miként az előbbi érveknek is.

Egy azonban bizonyos: Szapolyai János – minden hibájával és erényével együtt – a nemzeti királyságot jelentette a „német párttal” szemben, s ha ereje lett volna hozzá, a törökkel szemben is. Az 1530-as évek további csatározásai, pártharcai és várháborúi azonban sajnálatos módon azt igazolták, hogy nincs elég ereje a magyar királynak hatalma biztosításához, még ha egyértelműbb összefogás kísérte volna lépéseit, akkor sem versenghetett volna a két expanzív birodalommal, s az európai politikát sem lehetett Budáról hathatósan befolyásolni.

Mit lehetett mégis tenni?

Mindenekelőtt keresni valamiféle diplomáciai megoldást, felmérni a megegyezés lehetőségeit. Voltak erre kísérletek, ezek azonban eredménytelenek maradtak. Több találkozó és megbeszélés született a keresztény erők összefogása érdekében, erről szólt 1538-ban a váradi békekötés is, amely János halála után lehetővé tette volna az országegyesítést Ferdinánd uralma alatt. A kölcsönös bizalmatlanság azonban áthúzta a számításokat,

Szapolyai házassága pedig ismét felkeltette a reményeket a nemzeti királyság iránt. Ha hinni lehet Mindszenti Gábor *Diáriumá-*nak, a budai nép örömujjongásban tört ki a várandós Izabella királyné láttán. Feljegyzése szerint így kiáltoztak a templom előtt: „Adja Isten, hogy legyen magyar hazánknak magyar királyfia; ne szoruljunk más nemzetre, és ne haljon ki a magyar vér.”⁷ Az öröm csak fokozódott, amikor megszületett az ifjú János Zsigmond. S miután így felcsillant a „magyar vérből” való trónutódlás esélye, megkérdőjeleződtek a Ferdinánddal kötött alkudozások, amelyek már csak azért is népszerűtlenek lettek, mert egyre világosabban látszott Bécs tehetetlensége a török veszéllyel szemben.

Mindkét királytól független, pártatlan egyezkedő nemesi gyűlésekre is sor került, 1531-ben a Somogy vármegyei Bélavár és Zákány, 1532-ben a Veszprém vármegyei Kenese és Berenhida voltak ezek helyszínei. A szándék nemes volt, a meghívóban ez állt: „Miként egység és összetartás alapította meg és tartotta fenn eddig is a hazát, ezután is csak hasonló egyezés, összetartás és kölcsönös szeretet képes azt megóvni a jelen és jövő bajoktól... Jónak láttuk tehát, hogy ... az összes országlakosok közötti szeretet és kölcsönös egyezés létrehozásáról tanácskozzunk”. A panaszok felsorolásánál azonban nem jutottak tovább a résztvevők, csupán abban volt egyetértés, hogy a következő gyűlés időpontját minden esetben kijelölték.⁸

A hazai, ámde meglehetősen csekély katonai erővel rendelkező király az egyik oldalon, a nyugati segítség reményével kecsegtető bécsi orientáció a másik oldalon: ebben a dilemmában kellett volna dönteniük a köznemeseeknek, s ez túl nehéz feladatnak bizonyult, mindkét oldalon voltak súlyos érvek. A magyar rendek végül is hol ide, hol oda pártoltak, részben az erőviszonyok változásai, részben önös részérdekeik pillanatnyi alakulása szerint. A reneszánsz kor mohóságával, néha gátlástalanságával cselekedtek sokszor, csak hogy a hatalmi viszonyok állandó változásai

⁷ *Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról*, MAKKAI László utószavával, Bp., 1977, 6 (Bibliotheca historica).

⁸ *Magyarországtörténete 1526–1686*, I. kötet, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1985, 200.

közepette nem sok esélyük volt a tisztánlátásra, egyébként sem látszott döntő erőfölény egyik oldalon sem. Kétséges és bizonytalan volt Bécs és Konstantinápoly küzdelmének kimenetele, szinte törvényszerűnek mondható tehát, hogy megoszlott a magyar közvélemény is az ország sorsát illetően. Áttörhetetlen jégpáncélként feszült a Kárpát-medence fölé a külső hatalmak szorító ereje, kitörési esély sehol sem kínálkozott, önálló kezdeményezésekre csak igen korlátozott lehetősége nyílt a kor vállalkozó kedvű magyarjainak.

János király kockázatvállalása érthető volt, de végül is nem járt sikerrel: a török segítség ellensúlyozta ugyan a német befolyást, de nagy árat kellett fizetni érte. A baráti szölamokat hangoztató szultáni csapatok előzőnlőtték a magyar fővárost, s most már benne is maradtak. Buda várának tornyaira 1541-ben végleg rákerült a félhold, a templomokat dzsámikká alakították, s az ország középső részén megkezdődött a vilajetek kialakítása, a hosszú távra berendezkedő muzulmán uralom kiépítése.

A kortársaknak csakis ezt a realitást tudomásul véve, ennek korlátai között adatott meg, hogy cselekedjenek. De miként a tavak és folyók befagyott vizei alatt az élővilág, úgy ők is megkelesték a körülmények szorító nyomása ellenére is az élet – s a túlélés – lehetőségeit, bízva a zord időszak elmúltában, a kedvezőbb kor eljövételében. Miközben a török hadak pusztítva vonultak végig az Alföldön, s Tokajig, Győrig száguldoztak portyázó csapataik, a hadi útvonalakból kieső, védettebb területeken egyegy művelt arisztokrata birtokán otthonra lelt a műveltség, érvényesülhetett az építő szándék és az alkotókedv. S nem ez tekinthető-e a leghatásosabb védekezésnek a rombolás erőivel szemben?

Szellemi őrhelyek a peremvidéken

A Buda elfoglalása után politikailag immár három különálló területre s egymással is hadakozó országrészre szabdalt Kárpát-medence elvesztette természetes központját, s így a középkori Magyar Királyság egyházi és világi kultúrájának öröksége, az udvari élet és műveltség fenntartása, a hagyományok megőrzése veszélybe került. Ferdinánd bécsi udvara idegen környezetet jelentett, Szapolyai keleti királyságának központja, Gyulafehérvár viszont túl messze volt ahhoz, hogy centrális szerepet játszasson e téren. A hódoltságtól érintetlenül maradt északi és nyugati országrész főúri udvarainak kellett tehát lehetőségeikhez mérten azt a funkciót ellátniuk, amelyet Nyugat-Európában a királyi udvarok tölthettek be. Ki is alakult néhány arisztokrata körül olyan udvartartás, amely részben pótolni tudta ezt a hiányt, miként a test megsérült és elhalt szöveteinek, szerveinek szerepét is olykor képesek átvállalni más sejtszövetek. Ilyen központ volt a Perényiek sárospataki vára, a Batthyány familia németújvári, a Báthoryak ecsedi, a Thurzók bicsei otthona, amelyek mindegyike igyekezett a politikai gondolkodásnak, a társasági életnek és a korszerű műveltségnek is teret adni, átmenteni a jövő számára a magyar kultúra értékeit, a magyar mentalitás önazonosságát. A szinte szünet nélkül folytatott hadakozás okozta pusztulással szemben a béke szigeteivé, a kultúra otthonaivá tudtak válni ezek az udvarok, az önmentési kísérletek egyikét jelentették a „vér és dal” századában.⁹

Az értékeket teremtő főúri udvarok egyik legragyogóbbja volt Nádasdy Tamás sárvári rezidenciája, amely a Nyugat-Dunántúl gazdasági és szellemi centrumává vált, s egyben példaképévé is a tenni akarásnak, az életigenlésnek, a szellemi értékek megbecsülésének a zűrzavaros viszonyok között is.

Nádasdy minden téren a magyar reneszánsz kor értékeit képviselte: sokoldalú diplomata, hadakat vezető katona, humanista

⁹ SINKOVICS István, *Európai műveltség a magyar végvárok mögött*, Századok, 1943, 154–172; *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987.

műveltségű mecénás, gondos udvartartást vezető báró, közéleti karrierje pedig később a nádorságig ívelt. Azon kevesek közé tartozott, akik mindkét király táborával jó kapcsolatokat igyekeztek fenntartani, s emellett a rendek érdekeit is képviselni tudta a központi hatalommal szemben. A jó kompromisszumok emberének bizonyult ő, szélsőséges nézetektől mentesen tanúsított fogékonyságot az értékes teljesítmények iránt. Családi székhelye Sárvár volt, de ezenkívül számos kastély és vár állott a család rendelkezésére: Léka, Kapuvár, Sopronkeresztúr, Nádasd, Horpács, s még Bécsben is saját palota fogadta a népes família odalátogató tagjait. Minthogy apja két házasságából Nádasdy Tamásnak nyolc testvére származott, igen kiterjedt rokonság, s ennek megfelelő számú személyzet népesítette be mozgalmas életű udvarát. Jól megszervezett uradalmi központjaiban sorra épültek az itáliai reneszánsz stílusban kialakított várak, kastélyok és kúriák, amelyek sok vonatkozásban a neves olasz építésznek, Andrea Palladio építészeti elveit követték, azaz a kényelem (*comodità*), a tartósság (*stabilità*) és a szépség (*bellezza*) hármas követelményét egyszerre kívánták érvényesíteni. A Nádasdy által foglalkoztatott olasz építészek és kőfaragók azután Szlavóniától Pozsonyig számos egyéb helyen dolgoztak, így oroszlánrésziük volt abban, hogy a Dunántúlon meghonosodjon a korszerű kései reneszánsz építőművészet.¹⁰

A kiterjedt birtokrendszer középpontját azonban Sárvár jelentette. Az ötszögletű kőbástyákkal megerősített vár a terjeszkedő török hódítással szemben egyrészt oltalmat nyújtott lakóinak, másrészt a régió értelmiségének is találkozóhelyévé, szellemi centrumává vált. A vár úrnője, a kiváló gazdasszony, Kanizsai Orsolya különösen nagy gondot fordított a gyümölcsök és zöldségfélék termesztésére, primőröket küldözgetett rokonainak, de

¹⁰ PÉTER Katalin, *Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről*, in: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995, 56–65 (A Ráday-gyűjtemény tanulmányai, 8); SZAKÁLY Ferenc, *Sárvár, mint helyi kulturális központ*, in: *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés*, szerk. SÓPTEI István, Sárvár, 1999, 87–104; BITSKEY István, *Karrier és mecénatúra. Nádasdy Tamás és sárvári udvartartása*, in: *Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra*, szerk. CZOMA László, Keszthely, 2000, 33–43.

még Bécsbe is, amiért számos hálálkodó és elismerő levelet kapott. Virágai, dísznövényei ugyancsak keresettek voltak az egész régióban. A sárvári gyógynövénykultusznak is messze földön híre járt, orvosok, botanikusok és gyógyszerészek sűrűn fordultak meg a Nádasdyak körében. Ott alapozta meg botanikai ismereteit a fiatal Melius Juhász Péter is, aki később *Herbárium* címmel megírta az első magyar füvészkönyvet.

A patrónus különös gondot fordított arra, hogy környezetének fiatalsága tanuljon s minél korszerűbb ismereteket sajátítson el. A vár közelében fekvő Újsziget nevű városrészben már 1535-ben iskolát alapított, itt tanulhattak pártfogoltjainak gyermekei az odahívott tudós tanárok vezetése mellett. Ennek híre Wittenbergbe, Philipp Melanchthonhoz is eljutott, s Luther első számú munkatársa, az Európa-szerte ismert és tisztelt tudós teológus rendkívül elismerő hangú levelet küldött Nádasdynak. „Te nagy költséggel iskolát alapítasz és felszítod az érdeklődést a tudományok művelése iránt, amely dolog ámbár önmagában is nagy dicséretre érdemes, mégis különösen mostanában, amikor a háború csapásai következtében a szomszédos országokban pusztul a tudomány, sokkal nagyobb elismerésre méltó... Mert hogy ily körülmények között gondolsz a tudományokkal, azt bizonyítod, hogy bízol a békében és Pannónia jobb jövőjében” – írta neki Lipsceből 1537 októberében, s egyúttal figyelmébe ajánlotta Dévai Bíró Mátyást és Sylvester Jánost, a két tudós magyar deákot, akik hasznosan járulhatnak majd hozzá a patrónus tudománypártoló terveinek megvalósításához.¹¹

Mindkét javasolt személy el is nyerte a támogatást. Sylvester könyvnyomató műhelyt rendezett be Sárvárújszigeten, itt előbb latin–magyar nyelvtankönyvet adott ki, majd 1541-ben megjelentette az első itthon nyomtatott magyar nyelvű könyvet, az *Újszövetség* teljes magyar fordítását is. Abban az évben, amelyben Buda elesett, amelyben az egész keresztény Európa e védőfal ledőlését gyászolta, s amelytől az országnak már nem két, hanem három részre szakadását számíthatták a kortársak. Mialatt a

¹¹ BARTÓK István, *A Nádasdy-mecenatúra hatása az irodalmi gondolkodásra (szempontok Sylvester János Grammatica Hungarolatinájának vizsgálatához)*, in: *Nádasdy Tamás*, i. m. 117–130.

csecsemő király védelmének ürügyén a Budát előzőnlő janicsárok ott berendezkedtek, azalatt a Nádasdy-birtokon a magyar nyelv és irodalom kincsekkel gyarapodott: a tudós erasmista bibliafordító rájött arra, hogy magyarul is lehet hexametert és pentametert írni, a klasszikus nyelvekhez hasonlóan az ő anyanyelve is alkalmas az időmértékes ritmus visszaadására. Újszövetségátültetéséhez disztichonokat csatolt, s ezekben örömteli ujjongással jelentette, hogy a Szentírás immár nemcsak „*zsidóul és görögül és vígre deákul*”, hanem honi nyelven is olvasható. Ezt követően még a képes beszédről, „a nem tulajdon jegyzisben vett ígégről” egy egész irodalomelméleti fejtegetést is fűzött a tudós szerző a kötethez, így az nemcsak a magyar egyházi élet és anyanyelvi kultúra számára vált felbecsülhetetlen értékűvé, de a magyar irodalmi gondolkodást is új szempontokkal gazdagította. Nádasdy aligha választhatott volna jobban, patronáltja messze többet nyújtott annál, mint ami egyébként tőle elvárható volt az akkori viszonyok között.

A török félhold fenyegető közelségében, háborús időkben, külföldi csapatoktól fosztogatott országban az önmentési szándéknak, a kultúrába vetett hitnek, a magyar azonosságtudat érzésének beszédes példája Nádasdy mecénási tevékenysége, amely egész környezete számára programot adott, s a külföld tudósainak – mint például Melanchthonnak – elismerését is méltán érdemelte ki.

„Vitézlő nép” a végvárakban

Buda elfoglalása után a török katonai vezetés fontos feladatának tekintette, hogy biztosítsa a térség ellenőrzését, s elejét tudja venni a birtokba vett fontos erősség bekerítésének, váratlan ostromának. Ennek érdekében 1543 nyarán nagyszabású hadjáratot indított: elfoglalta Valpót, Siklóst, Pécsét, Székesfehérvárt, Esztergomot, földig rombolta Tatát, egy évvel később Visegrád, Hatvan és Nógrád került sorra, s így kialakította azt a védelmi

övezetet, amely a hódoltsági terület megtartását szavatolhatta számára.

Természetes ellenlépésként kínálkozott egy ezzel szembenálló végvári lánc létrehozása; csakis ez akadályozhatta meg az Oszmán Birodalom határainak további kiterjesztését. Ferdinánd ország-részének valamennyi politikusa belátta ezt, magyar főurak és külföldi zsoldosvezérek egyaránt sürgették az ellenerődök kiépítését. Ehhez már 1541 nyarán, a regensburgi birodalmi gyűlésen támogatást kért a magyar delegáció vezetője, Frangepán Ferenc kalocsai érsek, azonban V. Károly császár kitérő, semmitmondó választ adott.¹² Jó tíz évvel később az új nádor, Nádasdy Ferenc részletezte emlékiratában az összefüggő végvári rendszer létfontosságú szerepét az önvédelemben, amely természetesen a keresztény Európa oltalmazásával esett egybe. A török veszély állandósulása végül is határozott intézkedéseket követelt. Létrejött a bécsi Udvari Haditanács (Hofkriegsrat), amelynek feladata volt a védelem megszervezése, a nemeseknek várfenntartási adót kellett ezután fizetniük, megindult a várak kiépítésének, megerősítésének, korszerű fegyverekkel való ellátásának folyamata. Erre már a speyeri birodalmi gyűlés is áldozott, belátva azt, hogy a császárság városainak biztonsága is megköveteli a török Dunavölgyi hódításainak megakadályozását. Magyarországi jobbágyság kemény munkájával, olasz hadmérnökök szakszerű irányításával, a hazai adók, vámok és bányajövedelmek felhasználásával, a német fejedelemségek segélypénzeivel (Türkenhilfe), valamint külföldi hitelek révén végül is kiépült egy jól tagolt, összefüggő határvédelmi rendszer a hódoltság peremén. Sziszek, Kanizsa, Érsekújvár, Füleke, Eger, Várad, Gyula és Lippa voltak a csomópontjai ennek a védelmi vonalnak, s kisebb erődítmények tucatjai vették körül őket. Így az erők szükség esetén koncentrálhatók, átcsoportosíthatók voltak, a hírek és áruk cseréje folyamatos lehetett, s a nagyobb várak gazdasági, közigazgatási és szellemi központokká is váltak az évek folyamán. Egy-egy terület védelmét a főkapitányságoknak kellett irányítaniuk, így a Felső-Magyarországi, az Alsó-Magyarországi, a Dunántúli és a Horvát–Vend Főkapiti-

¹² R. VÁRKONYI Ágnes, i. m. 31.

tányság volt az egyes területek legfelsőbb katonai szerve. Élükre többnyire a császári hadvezetés bizalmát messzemenően élvező főtiszteket állítottak, osztrákokat, németeket, olaszokat, viszont az egyes végvárok kapitányai nagyobb részben a magyarok közül kerültek ki.¹³

A végvári élet mindennapjaihoz tartozott – még a törökkel kötött béke idején is – az állandó készenlét kényszere, a kisebb-nagyobb csatározások, lesvetések, vásárütések, zsákmányolások és portyázások állandósulása, a kölcsönös rabejtések és fogoly-szabadítások ügye, a zsoldnak, a „hópénznek” késedelmes megérkezése, az ellátási nehézségek áthidalása, másrészt a győzelemmel végződő kalandok megünneplése, a jó fegyverekben és paripákban való „gyönyörködés”, a vitézi virtus próbára tétele. A nagyobb török hadjáratok éveitől (1552, 1566) eltekintve a „sem béke, sem háború” állapota jellemezte ezt a végvári életet, amely egyfelől állandó veszélyeket hordozott, másfelől azonban különleges morális értékrendet, kohéziós erőt, identitástudatot is kialakított az egyes erődítmények katonaközösségeiben.¹⁴ Már Tinódi Lantos Sebestyén is öntudatosan hirdette, hogy a „végházak” vitézei a legnemesebb eszmékért küzdenek:

Jó legényök vitezök végházakban,
Vannak gyakran terekkel bajvívásban,
Az körösztýén hitért gyakorta harcokban,
És jó hírért, névért sok országokban.

(Kapitány György bajviadalja, 1550)

A végvári élet sajátos kultúrát is jelentett, vándorénekesek, lantosok járták az országot, vitték a harcok híreit egyik közösségtől

¹³ A főkapitányságok részletező történetének megírása sajnálatos módon mindmáig hiányzik, noha az utóbbi időben szükségességéről többször esett szó, így pl. PÁLFFY Géza, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz)*, Történelmi Szemle, 1996:2–3, 173–205; uő, *A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében*, in: *Studia Agriensia* 22, Eger, 2001, 183–219.

¹⁴ HEGYI Klára–ZIMÁNYI Vera, *Az Oszmán Birodalom Európában*, Bp., 1986.

a másikig, s előszóval és zenével, majd nyomtatott kiadványokkal is terjesztették a hősök dicséretét, példaképeket állítva s eszményeket propagálva a bajban összekovácsolódnó nemzet tagjai számára. Legmagasabbra szárnyalva Balassi Bálint lírai szintézise fogalmazta meg a végvárakban kiformalódott nemzeti hivatástudat motívumait, amikor közismert katonanékekében a *virtus et humanitas* reneszánsz eszméit öntötte magyar szavakba (jó hírnév, tisztesség, emberség, vitézség, példaadás).

A végvári élet mindinkább tagolt, rétegzett társadalmat hívott életre. Tisztek, hadmérnökök, hadiszállítók és kereskedők, hajdúvitézek, iparosok éltek együtt, s ki-ki a maga posztján szolgált ugyanazt az eszmét, a törökellenes küzdelmet, a haza és a kereszténység védelmét. Egyes nagyobb erődítmények (Eger, Tokaj, Gyula, Kanizsa), valamint a főkapitányi központok (Kassa, Érsekújvár, Győr) gyűjtőhelyeivé váltak a magyar (s kisebb részben német, szláv) katonáskodó értelmiségnek, s ilyen módon sajátos arculatú műveltség jelent meg bennük: a hadtudomány, a történetírás, a históriás ének számos válfaja talált itt hallgatóságra, olvasókra, értelmező közösségre. Az Európa-szerte kibontakozó törökellenes (antiturcica) humanista irodalom¹⁵ és a magyar patrióta eszmevilág találkozott így össze, s a háborús viszontagságok közepette ez is egyik lehetősége volt annak, hogy vigaszt, öntudatot, közösségi élményt nyerjen a sokat szenvedett lakosság, főként pedig a végvárak népe.

A végvárak egyfelől katonai létesítmények voltak, másfelől azonban a keresztény kultúra védőbástyáit is jelentették az iszlám hódítás ellenében, láncolatuk tette lehetővé, hogy a királyi országrészben fejlődhessen a főúri udvarok kultúrája. A végvárak ilyen módon nemcsak közvetlenül, hanem közvetve – a hátszország védelmével – is hozzájárultak ahhoz, hogy a Kárpát-medence részese maradjon az európai kulturális fejlődésnek.

További módzatai is voltak természetesen annak, hogy a Magyar Királyság állami létének folytonossága ne szakadjon meg,

¹⁵ Az igen gazdag nemzetközi antiturcica-szakirodalomból czúttal csak egy tanulmányra utalunk: Hermann WIEGAND, *Neulateinische Türkenkriegsepik des deutschen Kulturraums im Reformationsjahrhundert*, in: *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hgg. Bodo GUTHMÜLLER und Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, 2000, 177–192.

identitása megőrződjék. Ilyen volt például az önálló erdélyi állam gondolata, amely a kettős királyválasztás óta egyre gyakrabban merült fel a kortársak politikai vitái, töprengései során. Újabb ösztönzést kapott ez az elképzelés akkor, amikor a csecsemő János Zsigmondot a rendek rákosi országgyűlésén királlyá választották, s újra realitásnak tűnt a nemzeti uralkodó vágyképe.

Fejedelemség születik

Buda eleste után felgyorsult az a folyamat, amely a „keleti királyság” elkülönüléséhez vezetett. Szulejmán szultán nem tartotta fontosnak Erdély megszállását, hódító tervei sokkal inkább Bécs felé irányultak. Rábízta ezért a Tiszántúllal és Temesközzel megnövelt Erdély kormányzását az özvegy királynéra és a királyi kincstartóra, Fráter György váradi püspökre, őt nevezte ki a terület helytartójának, s évi adó fejében békét és védelmet ígért a reábízott országrésznek.¹⁶

Meghiúsult reményekkel, méltatlanul szegényes kísérettel vonult Izabella királyné Lippára, hogy a Szapolyai-birtoknak a központi helyén kísérelje meg udvartartásának újjászervezését. György barát azonban ügyes taktikával rövidesen pártjára tudta állítani Erdély és a Partium urait, a tiszántúli vármegyéket, valamint a székelyek és szászok képviselőit, s így már nyugodtan áttehette székhelyét Gyulafehérvárra, Erdély központjába. Fokozatosan és céltudatosan építette ki a püspök-helytartó az új állam intézményeit, eközben azonban szinte minden hatalmat saját kezébe összpontosított, háttérbe szorítva Izabella királynét. Odáig ment önállóságában, hogy 1549 szeptemberében Nyírbátorban – a királyné háta mögött – szerződést kötött a bécsi udvarral

¹⁶ Az Erdélyi Fejedelemség korai történetéről a nemzetközi kutatás számára is hozzáférhető összefoglalás: BARTA Gábor, *Die Anfänge des Fürstentums und erste Krisen (1526–1606)*, in: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Hg. von Béla KŐPECZI, Bp., 1990, 243–301, 703–705. Ugyanez franciául 1992-ben, angolul 1994-ben jelent meg.

Erdély átadásáról, feltételként azt szabva meg, hogy Ferdinánd a török hadaktól tisztítsa meg az országot, őt magát pedig hagyja meg Erdély kormányzójának.

A szerződés kiélezte az ellentéteket, a barátira előbb Izabella hívei támadtak rá, majd a szultán parancsára török segédcsapatok törtek be Erdélybe. Mindezt még ki tudta védeni a nagy eréllyel intézkedő helytartó, mikor azonban Habsburg-zsoldosok is megjelentek Lippa váránál, olyan taktikázásra kényszerült, ami gyanússá tette őt szinte minden küzdő fél előtt. Bécs meglegelte György barát hintapolitikáját, s Castaldo tábornok bérgyilkosokkal megölette őt alvinci kastélyában, 1551. december 17-én. Nagyformátumú, de a helyzet bonyolultságával megbirkózni képtelen politikai tragédiája teljesedett így be, vakmerő politikai húzásai végül is nem hoztak sikert. Arról viszont most már megbizonyosodhattak az erdélyi közélet szereplői, hogy a bécsi udvar nem tud hathatós segítséget adni a török kiűzéséhez, erejéből legfeljebb arra telik, hogy eltegye láb alól a számára kellemetlené vált magyarországi politikust.

A magyar földön egymással marakodó nagy hatalmak végül is úgy vélték, nincs jobb megoldás, mint visszahívni az időközben Krakóba menekült királynét és fiát, elismerni erdélyi uralmukat, s megbékélni a szultáni kasszába történő adófizetéssel. Elfogadható volt ez az állapot mindegyik érintett fél számára. Bécs már csak a földrajzi távolság miatt sem volt képes Erdélyt uralni, a szultánnak sem volt érdemes nagyobb erőket mozgósítani miatta, nem esett hódítása útvonalába. Egy ütközőállam alakult így ki, amely azonban mégiscsak élvezett egyfajta korlátozott önállóságot, egy időre viszonylagos békességet is, legfeljebb az volt kérdéses, lesz-e elegendő belső ereje önmaga fenntartásához.

1556. október 22-én ünnepélyesen bevonult Kolozsvárra Izabella királyné és tizenhat éves fia, János Zsigmond, akit a rendek fejedelmüknek ismertek el. Ezzel eldőlt az évtizedek óta vitatott kérdés: Erdély önálló államként kezdte meg életét.

János Zsigmond uralkodása viszonylagos konszolidációt hozott a hányatott sorsú régió lakossága számára. A kétes értékű szultáni védnökség arra mindenestre elegendő volt, hogy Bécs ne merjen nagyobb támadást intézni ellene. 1568-ban egyébként is

megkötötte a két nagyhatalom a drinápolyi békét, amely a fennálló viszonyokat évtizedekre tartósítani tudta. A békés években fejlődésnek indult a gazdaság, s ennek következtében a kultúra is. Az ifjú, művelt, több nyelven beszélő fejedelem udvarát egyre több külföldi értelmiségi kereste fel, Gyulafehérvár rangja és elismertsége növekedett. János Zsigmond halála (1571) után sem torpant meg a fejlődés, a rendek Báthory Istvánt választották fejedelmüknek, aki később a lengyel királyi trónt is elnyerte, s Erdélyt közép-európai viszonylatban is jelentékeny tényezővé emelte a politika és a kultúra terén egyaránt.

Az erdélyiség, a transzszilván öntudat és identitás ekkortájt kezdett kialakulni – a körülmények szorító nyomása alatt – az önmentés egyik lehetséges útjaként a 16. század kataklizmái között, azok ellenére is a megmaradás egyik esélyeként.

A külpolitika, a katonai helyzet alakulása mellett minden regionális identitás kikristályosodása számára alapvető tényezőnek minősül valamely eszmei összetartó erő jelenléte, valamiféle szellemi közösség tudata. Magyarországon ekkor ezt jelentette a megújulóban lévő keresztény eszmekör, a reformáció sokféle áramlatának megjelenése, a hitről és az egyházzól folytatott viták gondolatformáló hatása.

Hitvita és nemzettudat

A kora újkori Európa szellemi mozgalmai közül – aligha kétséges – a reformáció hozta a legtöbb újdonságot, a legnagyobb hatású változást, a társadalom legátfogóbb metamorfózisát. Fokozottan is érvényes ez a három darabra szakadt Magyar Királyság esetében, a helyzet itt a vallásos eszmék terjedése szempontjából egyedinek, különlegesnek mondható. Míg Dél-Európában a katolicizmus hegemon helyzetét maradt meg, északon (Skandinávia, német tartományok) a lutheranizmus vált uralkodóvá vagy államegyház alakult ki (Anglia), másutt két nagyobb felekezet egyensúlyi helyzetbe került (Franciaország), addig a Kárpát-me-

dencében valamennyi irányzat képviselői megjelentek, s a konfesszionális sokszínűség párját ritkító példáját teremtették meg.

A reformáció gyors és sikeres Duna-táji térhódításának okairól könyvtárnyi szakirodalom szól már eddig is,¹⁷ itt csak röviden utalunk a témánk szempontjából fontosakra. Az egyik a régi egyházi szervezet széthullása, a kolostorok elnéptelenedése, számos főpap halála, de mindezen túl az egyház általános krízise, az új kihívásokra adott válaszok elégtelensége, valamint a visszaélések okozta erkölcsi süllyedés tapasztalata. A siker másik oka az lehetett, hogy éppen ekkortájt lendült fel a könyvnyomtatás, amely új és minden korábbinál hatásosabb technikai eszközt adott azok kezébe, akik a hívek szélesebb rétegeit kívánták megnyerni és meggyőzni. A nyomtatott könyv az eszmék terjesztésének lehetőségeit hallatlan mértékben kitérítette, előbb a külföldről behozott nyomtatványok, majd a kolozsvári és debreceni nyomdatermékek szolgálták a reformáció céljait. Annak ellenére fontos tényező volt ez, hogy a lakosság nagyobb része nem tudott olvasni, s lehetősége sem nyílt a könyvek megvásárlására. De egyre többen akadtak, akik felolvasták, magyarázták, énekelték vagy éppen viták hevében ismertették a nyomtatásban megjelent tanokat és eszméket, minthogy az üdvözülés célravezető útjának követése közismerten létfontosságú volt a kor embere számára.

Kérdés azonban, hogy a formálódóban lévő magyar etnikai, vallási és kulturális közösségtudat nem sérült-e a hitbéli polémikák útvesztőjében, az ország késő középkori szellemi értékei nem mentek-e veszendőbe az egységes keresztény eszmekör szétbomlása során.

Noha ez a lehetőség természetesen fennállott, az utókor mérlegelése alapján jóval többnek mutatkozik a nyereség, mint a veszteség. Míg egyfelől a szerzetesi műveltség, a kolostori kultúra jelentékeny térvésztese áll az egyik oldalon, addig a felekezeti sokszínűség új minőségű produktumai, eszméi, tudományos felismerései vannak a másik térfélen. A hitviták egymásnak feszülő érvrendszere az elvont gondolkodás és a nyelvi árnyaltság fejlő-

¹⁷ Legújabbán: PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?*, Bp., 2004.

dését eredményezte, az egymással rivalizáló prédikátorok sorra alapítottak nyomdákat, fordítottak le és írtak könyveket, terjesztették a legkülönbébb ismereteket, csökkentették az analfabétizmust, pallérozták az erkölcsöket magyar nyelven. A reformáció váltotta ki a katolicizmus későbbi újjászerveződésének folyamatát is, így a vitáktól kísért hitújítás szellemi dinamizmust hozott magával, ébren tartotta a kisebb közösségek identitástudatát, a nemzeti kultúrát új színekkel gazdagította, s egyes vonatkozásokban a polgárosodás számára is egyengette az utat.¹⁸

A római egyházhoz az ország lakosságának csekély százaléka maradt hű, rajtuk kívül többnyire lutheránusok, kálvinisták, unitáriusok, szombatosok és különféle szabadgondolkodók alkották azt az értelmiségi közeget, amely a 16. századi Magyarország szellemi elitjét jelentette, s a nyomtatásban megjelent művek többségét létrehozta. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy az Erdélyben élő románok és a déli határvidéket benépesítő szerbek a görögkeleti (ortodox) vallást követték, az ország középső része pedig az iszlám uralma alatt állt, akkor elmondható, hogy egyedülálló volt az a konfesszionális tarkaság, amely a Kárpát-medencét jellemezte.

A különféle felekezetek prédikátor-írói természetesen egyaránt törekedtek arra, hogy identitástudatukat az új körülmények között világosan megfogalmazzák, s ugyanakkor magyarzatot is adjanak szűkebb és tágabb közösségük (egyházuk, falujuk vagy városuk, régiójuk, országuk, államuk, a kereszténység) sorsának alakulását illetően. Eszmélkedésük során természetesen felhasználták a régi toposzokat is, azokat azonban gyakran újrafogalmazták, átértelmezték, további gondolati fordulatokkal bővítették, s gyakran új retorikus formákban és új műfajokban népszerűsítették.¹⁹

¹⁸ Minderről részlettanulmányok: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár, 31).

¹⁹ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. *A Quereela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995, 234–236 (Csokonai Universitas Könyvtár, 5). A toposzokról bővebben jelen kötet következő tanulmánya szól.

A század végére elkészült a magyar református egyház addigi legnagyobb szellemi produktuma, a Vizsolyi Biblia (1590), amely az első teljes magyar fordítása volt a Szentírásnak. Szövege széltében elterjedt, veretes fordulatai beivódtak a mindennapi nyelvhasználatba, s még az átültetés pontosságát vitató katolikus fél is kamatoztatta eredményeit. A *Biblia* lefordítása, kinyomtatása és népszerűsítése valamennyi európai nemzeti irodalom számára meghatározó jelentőségű volt, az anyanyelvű kultúra további fejlődésének előfeltételévé vált, az egybetartozás tudatát erősítette. Károlyi Gáspár munkája egyébként a katolikus egyházat is arra sarkallta, hogy saját változatát elkészítse. További szellemi energiák lendültek tehát általa mozgásba, újabb értékek teremtődtek. Romon virág: így jellemezte e századot az egyik kutató.²⁰ Fogalmazhatnánk úgy is: a nemzeti sors szerencsétlensége ellen-erőket is létrehívott, a megmaradás igénye előcsalogatta a rejtett energiákat, mozgósította az előző évszázadokban felhalmozódott szellemi tőkét is, s fokozott önvizsgálatra, nemegyszer önmarcangoló eszmélkedésre készítette a magyarság gondolkodóit. Úgy véljük, ez lehet a magyarázata a század szellemi teljesítményeinek, a nyomdászat, a költészet, a vallási kultúra vagy éppen a végvári heroizmus révén megnyilvánuló értékek létrejöttének.

Széttagoltság és önazonosság

Három országrész, háromféle uralom, s mindegyikben többféle felekezet: lehetséges-e ilyen körülmények között valamiféle ösztartozásról még beszélni?

A helyzetet a kortárs protestáns prédikátor, Szkhárosi Horvát András így jellemezte:

*Sokfelé eloszla ez világnak gondja,
Ki némettel tartja, ki törökkel tartja:*

²⁰ BARLAY Ö. Szabolcs, *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Bp., 1986.

*Ekképpen hasonlék az hitnek ő dolga,
Ki pápával tartja, ki Krisztussal tartja.*

(Kétféle hitről, 1544)

Akkor is, azóta is sokszor merül fel a kérdés: lehetett volna másképpen? Nem lett volna elkerülhető ez a megosztás és szembenállás?

Ma már bizonyossággal állítható: az ország ereje kevés volt ahhoz, hogy a két nagyhatalom között önállóan megmaradhasson. Sem a nyugati, sem a keleti királyság nem tudta ezt a feladatot magára vállalni, s egyesült ereje is kevés lett volna ehhez. Csak az országra telepedő túlerő árnyékában, a zord időben keményre fagyott vízfelszín alatt nyílt mozgástér, élelehetőség, a jégpáncél alatt kellett megtalálni az áttelelésre alkalmas zugokat, az enyhébb hőmérsékletű régiókat.

Ilyen menedéknek bizonyult egyfelől a királyi országrész, amelyet jól-rosszul, de megmaradásában mégiscsak támogatott a bécsi udvar. A végvárrendszer végül is részben az ő biztonságát is szolgálta, elemi érdeke fűződött fenntartásához. Ez a csonka magyar királyság – Barta Gábor találó kifejezésével: államtörődék – mégiscsak megtartotta az ország intézményrendszerét, az uralkodó réteg és az értelmiség zömét, s nem utolsósorban azt a tudatot, hogy letéteményese egy örökségnek, amely nem enyészett el, csak megcsonkult, s így reményt hordoz a feltámadásra, az újraegyesülésre, az elrabolt területek majdani visszaszerzésére. A mából visszatekintve érthető tehát, hogy a magyar urak egy része Nádasdy Tamással az élen a Habsburgok védőszárnyai alá sietett, noha akkor bizonyára nem volt könnyű e döntést meghozni Szapolyai pártja ellenében. A menekvésnek – aligha vonható kétségbe – egyik tényezője az „ország gallérján” nyugvó királyság volt tehát, amely végvári láncolatával, a magyar katonaság helytállásával, sokszínű kultúrájával egyik őrzője és reménysége lehetett a megmaradásnak. Noha I. Ferdinánd magyar királyi udvartartása csak névleges maradt, a bécsi közös udvartartás vonzóvá vált a magyar nemesség számára, s az ott megszerzett kisebb tisztségek megalapozták a magyarországi (gyakran csak virtuális) tisztségek és pozíciók elnyerését, miként azt az újabb kutatás

bemutatta.²¹ Ebben a fejleményben annak a tudatnak a kialakulását látjuk, amely mindig is számolt az ország szétdaraboltságának ideiglenességével, a budai önálló magyar királyi udvar újjászerveződésének reményével és jövőbeli megvalósulásával.²²

A másik fél lépései sem voltak kevésbé fontosak, kevésbé indokoltak. Erdély nem esett a hódítás fő útvonalába, többnyire – ha nem is mindig – meg tudott húzódni a török hadműveletek oldalvizein, meg tudott tartani egy olyan állami létet, amely már a következő évszázadban magva lehetett egy viszonylagos önállóságra szert tevő országnak, otthona a magyar műveltségnek, ezen belül az erdélyi eszmeiségnek.

A legnehezebbnek természetesen a hódoltság alatt élők sorsa bizonyult, de itt is volt mód a túlélésre. Különösen figyelemre méltó az az életerő, amely a dzsámik, mecsetek és minaretek tövében, a janicsárok és müezzinek világában is helyben tudta tartani a lakosság egy részét, amelynek olykor még intézményei is működtek, s a Szakály Ferenc által „világtörténelmi curiosum”-nak nevezett kettős adóztatás sem törte meg őket.²³ Mindehhez jelentékeny mértékben járult hozzá a nagyjából ferences, kisebb mértékben jezsuita missziós tevékenység, amely ugyan rendkívüli nehézségek árán, konfliktusok közepette és emberi gyarlóságoktól kísérve, de mégiscsak fenn tudta tartani a kereszténységhez tartozás tudatát az alföldi mezővárosok lakosságának egy részében.²⁴ Másfél évszázad alatt sem vált törökké a hódoltság

²¹ PÁLFFY Géza, *Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után?*, in: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., 2005, 45–59.

²² R. VÁRKONYI Ágnes, *Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában*, in: *Idővel paloták...*, i. m., 60–113, főként: 75.

²³ SZAKÁLY Ferenc, *Egy „világtörténelmi curiosum”: magyar adóztatás a török hódoltságban*, Valóság, 1979/5.

²⁴ Az erre vonatkozó impozáns méretű forrásanyagot TÓTH István György adta közre: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*, vol. I–II, Roma–Bp., 2002. A misszió történetnek újabbán két monografikus feldolgozása is van: MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*, I (1572–1647), Bp., 2002 (Humanizmus és reformáció, 26), valamint GALLA Ferenc posztumusz kötete: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, sajtó alá rend. FAZEKAS István, Bp.–Róma, 2005.

alatt élő magyar etnikum, s ha katasztrofálisak voltak is a királyság déli és középső régióiban a veszteségek,²⁵ eleven maradt az iszlám uralom ideiglenességének tudata s az eredeti állapot visszaállíthatóságának reménye.²⁶

Mindehhez egyrészt a reformáció, másrészt a missziós aktivitás nyújtott lelki vigaszt, jelölt ki eszmei támpontokat, tartotta ébren a reménykedést, adott önvizsgálatra ösztönzést. Egyrészt a vallás abroncsával fogta össze a közösségeket, másrészt a hitről folytatott s nemegyszer adáz felekezetközi polémiák segítettek elevenen tartani a nyelvi-etnikai-konfesszionális közösségtudatot. Azt a tudatot, amely egy fél évszázad múlva Zrínyi által szólalt meg, s amely élő hittel és szenvedéllyel hirdette a Kárpát-medencében: „Ne bánts a magyart!”

Ahhoz, hogy ez lehetséges legyen, a 16. század megannyi gyötrelmén, erőfeszítésén és szenvedésén kellett úrrá lennie a magyarságnak, így vált lehetővé megmaradása és identitásának megőrzése a jövő számára.

²⁵ A népesség számának radikális csökkenéséről számos helytörténeti tanulmány készült, ezúttal csak kettőt említünk: MÉSZÁROS László, *Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén*, in: *Bács-Kiskun megye múltjából*, II, Kecskemét, 1979. Újabb adatgazdag tanulmány: ENGEI Pál, *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája*, Századok, 2000, 267–321.

²⁶ SZAKÁLY Ferenc, *Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege*, Valóság, 1988:3; RÁCZ István, *A török világ hagyatéka Magyarországon*, Debrecen, 1995, 248–249.

A NEMZETSORS TOPOSZAI A KORA ÚJKORI MAGYAR IRODALOMBAN

Az utóbbi évek történelmi, hermeneutikai, irodalom- és kultúraelméleti megfontolásai eléggé egyértelműen utalnak arra, hogy egy-egy közösség saját múltjáról kialakított toposzainak rendszerre önértelmezés, a sajátnak az idegentől való megkülönböztetése, végső soron identitásteremtés. Miként arra Jan Assmann, „az irodalmi kommunikáció archeológusa” figyelmeztet a kulturális emlékezetéről szóló monográfiájában: „A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait”.¹ A továbbiakban tanulmánya szól az „emlékezés sarkalatos alakzatairól”, amelyek lehetnek szövegek, képek, táncok, rítusok, azaz – tehetjük hozzá jelen vizsgáldásunk szempontjából – kikristályosodott formákat kellett öltetniük az emlékezetben megőrzött tapasztalatoknak, hogy azok egy-egy közösség csoporttudatának alakító elemeivé válhassanak.

Ebből a megfontolásból kiindulva teszünk most kísérletet arra, hogy egy konkrét államalakulat, a *Regnum Hungariae*, s azon belül egy etnikai közösség, a *natio hungarica* térben és időben meghatározott és körülhatárolt önértelmezésének szöveges alakzatait tekintsük át. A kora újkor gondolkodóira is érvényes az a mostanában gyakran hangoztatott tétel, mely szerint „a múlt mindig értelmelés eredménye”.² Ez indokolja, hogy a retorikusan

¹ Jan ASSMANN, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 1992. Magyarul Hidas Zoltán fordításában: Bp., 1999, 53. Ennek továbbgondolása: Alcida ASSMANN, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, 1999, und in *Weimarer Beiträge*, 2000/3, 464–467.

² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nemzeti irodalom az egységesülő világban*, Magyar Tudomány, 2004/8, 825.

megformált sztereotípiákra, a toposzok változataira irányítsuk figyelmünket, egyrészt mivel ezek jelentékeny mértékben meghatározták a kortársaknak a múltról alkotott képzetét és ebből következően önszemléletét is, másrészt általuk történeti tudat és poézis, irodalom és eszmetörténet kapcsolatáról is értekezhetünk. A modern nemzetfogalom előzményeiről, archeológiájáról beszélünk tehát, arról a vallási-politikai-etnikai közösségtudatról, amelynek identitásképző hatását újabban nemzetközi konferenciák sora vizsgálja, erősítve a felismerést, mely szerint kimutatható az összefüggés a kora újkori sorsértelmező toposzok és az újkori definíciók között.³

Toposz és história

A toposz az antik retorikák szerint az *inventio* alakzatai közé tartozik, egy eszme vagy gondolat állandósult textuális megjelenítése, olyan kikristályosodott szövegegység, amelynek általánosan elfogadott jelentése van, ugyanakkor különböző kontextusokba illeszthető, s azokban az érvelés eszközévé válik. Lausberg szerint a toposz „Suchformel für das Finden von Argumenten”, továbbá „Suchformel für die Realisierung der *virtutes elocutionis*”.⁴ Szenci Molnár Albert szótára szerint a *topica*: „része az argumentálási tudománknak”.⁵ Az antikvitásból a középkorra hagyományozódott leggyakoribb irodalmi toposzokat Curtius

³ Ilyen konferencia volt többek között: *Identità collettive tra Medioevo ed Età Moderna*. Convegno Internazionale di Studio, a cura di Paolo PRODI e Wolfgang REINHARD, Bologna, 2002, ebben TÓTH István György: *Identità collettive: religione e nazionalità nell'Ungheria del XVII secolo, 187–194*. A kérdéskörrel bővebben: *Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung in frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, Hgg. Joachim BAILLCKE und Arno STROHMEYER, Berlin, 2002 (Zeitschrift für historische Forschung, Bd. 29).

⁴ Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, 2. Auflage, München, 1973, Bd. I. 146, Bd. II. 879.

⁵ *Retorikák a reformáció korából*, s. alá rend. IMRE Mihály, Debrecen, 2000, 477 (Csokonai Könyvtár. Források, 5).

emlékezetes monográfiája ismertette, szerinte azok az emberi lét időtlen alapszituációi („die Urverhältnisse des Daseins und sind darum zeitlos”), a jungi kollektív tudattalan archetipikus gesztusai, azonban konkrét történetértelmező szerepükről részletebben nem szólt.⁶

Az ő felfogását részben továbbgondolva, részben élesen bírálva hangoztatta az újabb német kutatás, hogy a toposz a társadalmi képzelőerő (*Einbildungskraft*) megnyilvánulása, olyan retorikus formula, amelynek szociokulturális és kommunikatív összefüggései a fontosak, s noha konstans elemei antik eredetűek, történelmi folytonosságot hoznak létre egymástól időben távoli korszakok között.⁷ Joachim Dyck részletes vizsgálattal mutatta be, hogy a 17. századi német irodalom elméletében és gyakorlatában egyaránt kiemelkedő jelentőségük van a toposzoknak mint szövegszervező elveknek és eljárásoknak.⁸ Ezt követően elkészült a *Toposforschung* terjedelmes bibliográfiája, amely meggyőzően illusztrálja a téma jelentőségét, s a nemzetközi kutatásban elfoglalt rangos helyét.⁹ A Curtius-életművet méltató vaskos konferenciakötet 1989-ben a toposzt irodalmi pátozformulaként határozta meg, olyan állandósult szövegegységként, amely különböző korok létértelmező kontextusaiban újabb és újabb jelentésekkel bővíthet és ezáltal válhat ismételten időszerűvé.¹⁰

⁶ Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948, 92 skk.

⁷ Lothar BORNSCHEUER, *Topik. Zu Strukturen des gesellschaftlichen Einbildungskraft*, Frankfurt am Main, 1976, 142, 146 skk.

⁸ Joachim DYCK, *Die Rolle der Topik in der literarischen Theorie und Praxis des 17. Jahrhunderts in Deutschland*, in *Toposforschung*, Hg. von Peter JEHN, Frankfurt, 1972, 121–149.

⁹ Az igen kiterjedt német kutatás bibliográfiája: Robert JAMISON und Joachim DYCK, *Rhetorik, Topik, Argumentation. Bibliographie zur Redelehre und Rhetorikforschung im deutschsprachigen Raum 1945–1980*, Stuttgart, Bad Cannstatt, 1983.

¹⁰ *Ernst Robert Curtius (Werk, Wirkung, Zukunftsperspektiven)*, Hgg. Walter BERNSCHIN und Arnold ROTHE, Heidelberg, 1989, ebben főként Hans Ulrich GUMBRECHT fejtegetései. Magyarul a kérdéskörrel vö. IIYASRÉTI József, *A kulturális emlékezet mechanizmusai Aby Warburg és Marót Károly ókorszemléletében*, in: Szép literatúrai ajándék, Különszám: *Déjà vu, presque vu. Emlék, emlékezés*, 1999, 67–76. A toposz fogalmának filozófiai szempontú elemzése: Rudolf BOEHM, *Topik*, Dordrecht, Kluwer, 2002.

Magyarországon újabban a retorikatörténethez kapcsolódva lendült fel a toposzok szerepe iránt az érdeklődés, de láthatóan az eszmetörténet sem nélkülözheti e formátörténeti diszciplína eredményeit.¹¹ Közeli rokonságot a fogalom egyfelől az *exemplum*, másfelől a tropológiai formációk közül a *metafora* kategóriájával mutat, az előbbitől tömörségével különíthető el, az utóbbitól pedig állandósult formája révén, noha természetesen köztes, átmeneti szóművészeti konstrukciók is jelen vannak a retorikus szövegekben.

Az utóbbi időben fellendülő imagológia, a nemzetképkutatás ugyancsak jól hasznosíthatja a toposzok vizsgálatának tanulságait, mivel az etnikai csoportokról kialakított sztereotípiák fontos tudatformáló tényezőknek bizonyultak.¹² A humanizmus, majd ennek nyomán a reformáció történelemértelmező hajlama különösen is kedvezett a múlt és a jelen eseményeit átfogó jelentéssel felruházó ismétlődések, kikristályosodott formulák, klisék kialakulásának, közülük a leggyakrabban előfordulók váltak toposzokká. Korántsem véletlen, hogy a kora újkori nagy társadalmi átalakulások, háborúk, katasztrófák idejére esik az újabb és újabb retorikus interpretációk elburjánzása, s ez alól Magyarország nemcsak hogy kivételt nem jelent, de viharos történelme szinte megkövetelte a sorsértelmezést, az önszemléletet, az önismeret elmélyítését, a jövő feletti töprengést és elmélkedést, s mindez a szóművészeti eljárások révén nyert kifejeződést. Valóságélemek és elképzelések, história és fikció ötvözete hozta létre a toposzokat, német kutatójuk szavaival ezek „*Bilder in den Köpfen*”, azaz olyan absztrakciók, amelyek a létező és az imaginárius összjátékként keletkeztek, s a történelem szereplőinek tudatát, identitását s ennek következtében tetteit is jelentős mértékben irányították, megszabták.

¹¹ E gondolat jegyében készült tanulmánykötetünk: *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és TAMÁS Attila, *Studia Litteraria*, XXXII. kötet, Debrecen, 1994.

¹² *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*, Hgg. von Valeria HEUBERGER, Arnold SUPPAN, Elisabeth VYSLOZIL, 2. durchgesehene Auflage, Frankfurt am Main, 1999, 21–54.

Mind a történeti forrásokban, mind pedig a retorikus igényű irodalmi szövegekben a kései középkortól kezdve Magyarország sorsát értelmező toposzok változatos sora jelent meg a politikai nyilvánosságban. Ezekkel a sorsértelmező szövegformulákkal az 1930-as évektől foglalkozott a szakirodalom,¹³ az utóbbi évtizedekben pedig Tarnai Andor, Klaniczay Tibor, Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes, Imre Mihály és sokan mások mutatták be részletesen azokat a szövegeket, amelyek szerint a humanista közvéleményben *Hungaria* Európa védőbástyája: *propugnaculum Christianitatis, murus et antemurale fidei christianae, Vormauer oder Bollwerk des Christentums, bastione della Cristianità, antemurale di tutto il resto dei Cristiani*.¹⁴ Az elsők között II. Pius pápa (Aenea Silvio Piccolomini) volt ennek hangoztatója Zsigmond és Mátyás uralkodása idején, s különösen a nándorfehérvári diadal hozta magával e képzet elterjedését. A magyaron kívül a lengyel és a horvát irodalom is megjelentette irodalmi szövegekben a védőbástyatoposzt, természetesen saját népének és országának érdemeit hangoztatva Nyugat-Európa és a keresztény hit védelmében.¹⁵ Aligha vitatható azonban, hogy az európai közvé-

¹³ GYÖRY János, *A kereszténység védőbástyája*, Minerva, 1933, 67–124; TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1936, 297–351; uő, *Le rôle historique de la Hongrie dans la défense de l'Occident*, in: *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1938, 536–543; DEÉR József, *Pogány magyarság – keresztény magyarság*, Bp., 1938; BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története*, Bp., 1937.

¹⁴ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...* Bp., 1969; uő, *A toposzkutatás kérdéseihez*, *Literatúra*, 1975, 66–74; KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 369–370; KÖPECZI Béla, *Nemzetképzés és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*, Bp., 1995, 13–16; R. VÁRKONYI Ágnes, *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., 1994, 46–47; IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5); J. János VARGA, *Europa und „Die Vormauer des Christentums”. Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes*, in: *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hgg. Bodo GUTHMÜLLER, Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, 2000, 55–63.

¹⁵ HOPP Lajos, *Az „antemurale” és a „conformitas” eszméje a magyar-lengyel hagyományban*, Bp., 1992 (Humanizmus és reformáció, 19); a lengyel anti-turcica irodalomról vö. Heryk GAPSKI, *A lengyel egyház és az Oszmán Birodalom, valamint a török-tatár kérdés a 16. század első felében*, in: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*, szerk. ZOMBORI István, Bp., 2004, 186–187. Horvát vonatkozásban ugyanerről vö. LÓKÓS István,

lemény elsősorban Magyarországra osztotta az iszlámellenes hitvédő szerepét, még a 17. század második felében is készült olyan rézmetszet, amelyen a *Regnum Hungariae* felirattal ellátott bástya-rendszer a háttérben álló római Angyalvárat védelmezi kardos, buzogányos, lándzsás alakjai révén, s az allegorikus kompozíció csúcspontján egy pápai tiarát tartó angyal szimbolizálja az oltalmazott kereszténységet.¹⁶ A kora újkori képzőművészeti ábrázolások a közép-európai uralkodókat a legtöbb esetben páncélban, fegyverrel (nem ritkán lovon) mutatják be, mintegy jelezve, hogy valamennyien az iszlám elleni küzdelem résztvevői, s egyben a keresztény közösség védelmezői is.¹⁷

A Kárpát-medence termékenységének szövegformulája (*fertilitas Pannoniae, bonitas terrae Hungariae*) úgyszintén közismert volt, természeti adottságai révén ugyanis az országot a kontinens legvonzóbb területei közé számították. A termékeny Magyarország képzetét és a törökellenes küzdelmek toposzait ugyancsak Piccolomini leveleinek és beszédeinek argumentációi terjesztették széles körben.¹⁸

Ismert tény továbbá az is, hogy mind a pápaság, mind a francia királyi udvar Hungaria uralkodójában látta a *defensor fidei* alakját, legyen az Luxemburgi Zsigmond, II. Ulászló, a franciák „fehér lovagja”, Hunyadi János, avagy fia, Mátyás király.¹⁹ Azon-

A Judit és Holofernéz-téma a horvát és magyar (reneszánsz) epikában, in: uő, *Nemzetudat, nyelv és irodalom. Horvát–szlovén–magyar irodalom és művelődéstörténeti interferenciák*, Bp., 2002, 29, valamint uő, *Déli szláv–magyar szellemi kapcsolatok*, Miskolc, 1997, 48.

¹⁶ Ismeretlen művész metszete, in: *A magyar kereszténység ezer éve. Hungariae Christianae Millennium*, szerk. CSEFALVY PÁL, Maria Antonietta De ANGELIS, Bp., 2001, 344.

¹⁷ GALAVICS Géza, *Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Bp., 1986.

¹⁸ Johannes HELMRATH, *Pius II. und die Türken*, in: *Europa und die Türken in der Renaissance*, i. m. 78–137.

¹⁹ JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*, Bp., 1996, 105 skk.; CSERNUS Sándor, *Les Hunyadi vus par les historiens français du quinzième siècle*, in: *Mathias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, ed. by Tibor KLANICZAY, József JANKOVICS, Bp., 1994, 78–80 (*Studia Humanitatis*, 10), valamint magyarul: *Lancelot király és Magyarország, mint a kereszténység védőbástyája*, in: *A magyar művelődés és a kereszténység*, II, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, 1998, 586–587.

ban az iszlám előrenyomulása már a Jagello-korban árnyalta a képet, Laskai Osvát 1507-ben az Úr büntető vesszejét emlegette a balkáni népek heterodoxiája kapcsán, a magyarokat viszont a konvenciónak megfelelően ő is Európa védőpajzsának (*scutum fidei christianae*) hirdette.²⁰

Nem sokkal később Nándorfehérvár eleste (1521), majd a középkori magyar állam politikai széthullása nyomán erősödtek fel az önkritikus hangok, s keletkeztek országsorsot mérlegelő, ön-emésztő töprengések, s ezeknek nyomán új tartalmú toposzok. Jellemző, hogy a Zay Ferencnek tulajdonított közismert emlékirat gyakran ismételt kulcsszava a „gondviseletlenség”, amely az ország katonai és politikai vezetőit illette. A humanista retorika már a szóművészet szintjére emelte a vereség feletti gyász megjelenítését, ennek egyik reprezentáns megjelenése a *Pannoniae luctus* (Krakkó, 1544) címmel kiadott antológia, amelyben a sokoldalú tudós, Georg Wernher a mohácsi katasztrófát az ókor legnagyobb katonai vereségeivel állította párhuzamba:

Hogyha tekinted a tért, ahol állt a királyi hadoszlop,
nagy Magyarországon mily kicsi rész e mező:
mégis egész ország dolgát hordozta e térség
és egy egész ország üdve veszett e helyen.
Thermopylét, Cannaet sose mérd a mohácsi mezőhöz:
egymaga múlja felül mindet e bús csatatér.

(Ford. Geréb László)²¹

A humanista költészet mellett az európai diplomáciai levelezésben is közhellyé vált a kereszténység bűneinek említése a mohácsi katasztrófát előidéző okok között. V. Károly császár például a jelentősebb európai uralkodóknak elküldött levelében hangoztatta, hogy a természetes ellenség (*hostis naturalis*) győzelme Isten

²⁰ MADAS Edit, *A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében*, in: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 52–53 (Csokonai Universitas Könyvtár, 31).

²¹ *Janus Pannonius – magyarországi humanisták*, sajtó alá rend. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982, 323 (Magyar Remekírók).

büntető vesszeje a vétkes keresztényeken, így a mohácsi vereség magyarázata nemzetközi kontextusba ágyazódott.²²

A mohácsi csatamezőn a középkori Magyar Királyság nemcsak materiális értelemben szenvedett katasztrofális vereséget, hanem eszmei téren is: a *Regnum Hungariae* identitástudata rendült meg, önszemlélete kényszerült átértékelésre, s a hazain túl a külföldi közvélemény nézőpontjait is módosította a nem várt csapás. A megdöbbenés az ország sorsáért felelősséget érző humanista értelmiségi elit (Istvánffy Miklós, Verancsics Antal, Brodarics István, Szerémi György és mások) különféle típusú és műfajú írásaiból érzékelhető, az önvizsgálat és a sorsértelmezés számos korabeli leírás vezető motívuma.²³

Ehhez csatlakozott azután a wittenbergi történet szemlélet, amely a mohácsi vereséget a hitújítás elleni fellépéssel hozta összefüggésbe. 1529-ben jelent meg Conrad Cordatus zwickaui prédikátor tollából az a könyv, amely a katasztrófa okát a reformáció híveinek üldözésében jelölte meg (*Ursach warum Ungarn zerstoret ist und jetzt Oesterreich bekriegeret wirt*, Zwickau).²⁴ Ugyanekkor fogalmazódott meg a zsidó–magyar sorspárhuzam eszmei konstrukciója, amelyhez majd a *flagellum Dei* toposzának konfesszionális töltetű újraértelmezése s a kispóp-tudat hangoztatása csatlakozott.²⁵ A nemzetsors biblikus értelmezését, ószövetségi párhuzamokkal történő magyarázatát a reformáció eszmei köre

²² KORPÁS Zoltán, *A spanyol Államtanács a mohácsi csatavesztésről*, in: Lymbus, 2004, 9.

²³ *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei*, szerk. KATONA Tamás, válogatta KISS Károly, Bp., 1976. Az Archivio Vaticano idevágó dokumentumait már az 1920-as években összegyűjtötte ARTNER Edgár, de kiadásuk akkor sajnálatos módon elmaradt, csak legújabban került rá sor: „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”, közreadja SZOVÁK Kornél, TÖRÖK József, TUSOR Péter, Bp.–Róma, 2004 (Collectanea Vaticana Hungariae, vol. I.).

²⁴ PAYR Sándor, *Cordatus Konrad könyvecskéje Magyarország és Ausztria romlásáról*, Ösvény, 1929, 163–171; Gustav HAMANN, *Conradus Cordatus Leobachensis*, in: Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins, Linz, 1964, 250–278.

²⁵ ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., 1991.

sugalmazta, ennek retorikája többek között az angol irodalomban is jelentékeny szerepet kapott.²⁶

A toposzok az ország sorsának, történelmének alakulásához igazodva aktualizálódtak: a vétkes és züllött jelenkor ellenpéldájaként jelent meg most már a múlt dicsősége, a régebben virágzó Hungária képzetének felidézése, de ez már csupán a jelen siralmas állapotának kontrapozíciója, a retorikai *vituperatio* eszköze. Mindennek következtében a siralom, a jeremiád, a *Querela Hungariae/Pannoniae* toposza került az ország és a magyarság sorsfestő kommunikációjának előterébe, minthogy ekkor „a kollektív fenyegetettség érzete válik meghatározóvá”.²⁷

A 16. század végére a toposzok által kirajzolt képlet azonban jóval összetettebbé vált. Egyfelől a régi dicsőség emlékezetét elevenen őrizte a királyi országrész keskeny sávja, még Balassi is úgy látta, hogy a hazának ez a darabja a „keresztységnek viseli paizsát”, a „pogány vérrel festett éles szablya” még büszkén versbe foglalt jelkép, s a külföldi politikai irodalom is a hit védőbástyájaként, termékeny és gazdag földként propagálja Magyarországot, e toposzok révén hozza közelebb, teszi értelmezhetővé a nyugati közvélemény számára Hungária szerepét.²⁸ Másfelől azonban megjelennek a kíméletlen önkritika képei, a protestáns prédikátorok kifogyhatatlan bűnlajstroma ostromozta az igaz hittől eltántorodott és elfajzott népet, „az magyar urakat”, akik „kiűzték közülök az egy igaz Istent”.

A Balassi-tanítvány Rimay tollán már „a szegény, megromlott s elfogyott magyar nép” siralomtoposza a versépítő motívum, s

²⁶ Patrick COLLINSON, *The Religion of Protestants: the Church in English Society 1559–1625*, Oxford, 1982; uő, *The Birthpangs of Protestant England: Religious and Cultural Change in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London, 1988; uő, *Biblical Rhetoric: the English nation and national sentiment in the prophetic mode*, in: *Religious Culture in Renaissance England*, ed. Claire McFACHERN and Debora SHUGER, Cambridge UP, 1997, 15–45; Mary MORRISSEY, *Elect nations and prophetic preaching: types and examples in the Paul's Cross Jeremiad*, in: *The English sermon revised. Religion, literature and history 1600–1750*, eds. Lori Anne FERRELL and Peter McCULLOUGH, Manchester UP, 2000, 43–58.

²⁷ IMRE Mihály, 1995, 8–9 skk.

²⁸ KRUPPA Tamás, *Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Fracetta alkalmi műveinek tükrében*, in: Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények, Bp., 2004, 42–43.

„kedves nemzet”-ének csakis az Istenhez könyörgés ősi gesztusát ajánlja. Egymással felelő, egymásnak ellentmondó toposzok jellemezték tehát Hungária helyzetét a 16. század végén s a századforduló táján, a középkori és a humanista szemlélet elemei még egyaránt jelen voltak, az újabb, a reformatori nézőpontokat magukba sűrítő retorikai fordulatok viszont dinamikusan terjedtek az irodalmi szövegszervező eljárásokban. A wittenbergi apokaliptika és eszkatológia sötét színei mellett még elevenen éltek a *virtus et humanitas* szólamai, a *fama bona, laus* és *gloria* magyar megfelelői is: a vitézség, emberség, jó hírnév, tisztesség fogalmának retorikus formái, valamint a *fertilitas* különböző sztereotípiái. A reformáció kommunikációs stratégiáiban is változatosság figyelhető meg: a kezdeti passzivitást a Bocskai-féle szabadságmozgalom során – bár rövid időre – aktív ellenállási ideológia váltotta fel, a nemzetsors apokaliptikus toposzai ekkor a társadalom mobilizáló energiáivá váltak, Bocskait a biblikus mitizáció a „magyarok Mózese”-ként emlegette.²⁹

Szembetűnő, hogy az eszmék s a retorikai alakzatok burjánzása minden eddiginél tagoltabban és árnyaltabban jelenik meg a kor szövegeiben, s ez a sokszínűség fokozottabb mértékben biztosított mozgásteret az identitáskereső törekvéseknek. Ezzel párhuzamosan a külföld magyarságképe is rendkívül összetetté vált, a nemzetkarakterológiai disputációk *pro Hungaria* és *contra Hungariam* érvei egymással élesen szembeállítva mutatták meg azt, milyennek látta a külföld a magyarságot.³⁰ Jelen vizsgálódásunk azonban a továbbiakban is az önkép kialakításának fázisait igyekszik számba venni, a Kárpát-medence értelmiségének önmaga sorsáról megfogalmazott toposzait kívánja bemutatni.

²⁹ BENDA Kálmán, *Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században*, Bp., 1975, 47–48; Bocskai mozgalmának ambivalens nemzetközi megítéléséről vö. NIEDERHAUSER Emil, *A Bocskai-felkelés és Európa*, in: *Kisebbségkutatás*, 2004/3, 334–339. A téma legújabb szakirodalmi: „Nincsen nekünk több hazánk ennél”. *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*, szerk. ifj. BARTA János és PAPP Klára, Bp., Lucidus Kiadó, 2004.

³⁰ Thomas LANSIUS, *Consultatio de principatu inter provincias Europae*, Tübingen, 1613; TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világtörténelem*, II, Bp., 1961, 100–101; TARNAI, i. m. 1969, 71–72; G. LÁBOS Olga, *A humanista és barokk népkarakterológia Attila-Mátyás vonatkozásaihoz*, *Studia Litteraria*, 1985, 55–59.

Önszemlélet és korkép

Mindenekelőtt arra a kérdésre keressük a választ: miképpen módosultak a 16. század végéig megjelent toposzok a következő évszázad magyarországi irodalmában, milyen új olvasataik születtek, az értelmező közösségek miképpen alkották újra az önnön létükről szóló szövegformákat, mennyiben befolyásolták az újabb, avagy csak más környezetbe kerülő retorikai alakzatok a magyarság önszemléletének alakulását, konfesszionális, etnikai vagy éppen regionális elemekből építkező identitástudatának formálódását? Ez utóbbi állandóan változó eszmei konstrukció, azzal a felfogással értünk egyet, amely szerint „az azonosságtudat folyton alakul, és állandó párbeszédben képződik”.³¹ Mint tudjuk, a kora újkori Európában nincsenek homogén nemzetállamok, az „ország dolgáról” szólva Pázmány, Bethlen, Zrínyi és társaik egyaránt Hungária egész lakosságát értették anyanyelvi megkülönböztetés nélkül. Közhely azonban ma már a szakirodalomban, hogy a *hungarus*-tudat fogta egybe a Kárpát-medence etnikumait, így a kortársak magyarság-fogalma is e tágabb jelentéssel értelmezhető. Csupán egyetlen példaként utalhatunk itt arra, hogy az erdélyi szászság a 16. században számos irodalmi alkotás szerint a teljes magyar történelem eszmei örökösének nyilvánította magát, Christianus Schaeseus (Scheser) „Pannoniának bús romlását zengi”, Drégely, Eger, Szigetvár és más várak védelmének laudatióját szedte versbe,³² a viszonylag kevésbé ismert Leonhardus Uncius (Untsch) pedig Attilától és Árpád vezértől Báthory Istvánig mutatta be latin versezetében a magyar történelem nagyjait, akikkel dicsekedhetett az erdélyi szász költő Padovában és Krakóban lengyel, olasz és német tanulótársai előtt.³³

A nemzetsors 16. századi toposzainak rendszerében (úgyis mondhatnánk: tarka színekében) központi helyet kapott a középkori eredetű *flagellum Dei* gondolata, nem véletlen, hogy a 17.

³¹ GÖRÖMBEI András, *Irodalom és nemzeti önismeret*, Bp., 2003, 8.

³² Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, kiad. CSONKA Ferenc, Bp., 1979.

³³ *Poematum libri septem de rebus Ungaricis Leonhardo Uncio Transylvano auctore*, Cracoviae, 1579 (RMK III, 679). Részletes elemzése jelen kötetben *História és politika* címmel.

század elejének hitvitáiban is előtérbe került. Magyari István és Pázmány Péter egyaránt ezt a toposzt értelmezi, argumentációs bázisuk – mint azt másutt bővebben volt alkalmunk kifejteni – ugyanaz, természetesen a konklúzió ellenkező, kölcsönösen egymás felekezetét vádolták az ország romlásának előidézőjeként. Mindketten a bűnök eláradását jelölték meg a török pusztítás közvetlen okaként, közvetve pedig a hitbéli tévelygésben látták a bajok forrását. A sárvári prédikátor mindjárt könyvének elején kijelenti, hogy „az bálványozás oka az sok pusztaságnak”, valamint hogy „az isteni szolgálatnak színe alatt való bálvány és idegen isteni tiszteletek s eretnokségek legyenek fő okai az ország romlásának és elpusztulásának”.³⁴ Nem kétséges, hogy a pápistákat nevezi eretnekeknek, az elsődleges ok tehát szerinte a *doctrina corrupta*, a katolikus bálványozás, az általa áradó bőséggel részletezett ceremóniakultusz és protestánsüldözés, ebből fakad a *vita corrupta*, a morális hanyatlás, a közbűnök elterjedése.

Pázmány szintén az „igaz hit” feladását, az általa eretnokségnek bélyegzett hitszakadást említi első helyen, de vele szoros összefüggésben az erkölcsi hanyatlást állítja pellengérré a krízis okain tűnődve. A „Jeruzsálemnek és a zsidó nemzetnek utolsó romlásáról” szóló nagyszabású allegorikus prédikációja zárórészeiben, tanítása summázatát bibliai képpel érzékelteti. Eszerint Salamon templomának tornácát két oszlop tartotta, az egyik „az igaz tudomány és vallás jegyeztetett”, a másik „a jóságot és tekéletességet példázta”. Ebből következteti, hogy „az országok első és hatalmasabb oltalma az igaz vallás és tekéletes hit”, azonban „nemcsak a hitelenség, hanem a több gonosz vétkek vesztek, sillyesztik az országokat”. Kettős pilléren nyugszik tehát az argumentáció, a konklúzió pedig: „nem ellenségek hatalmától, hanem maguk gonoszságától kell félni az országoknak”, ezért „...hogy a zsidó nemzet romlására ne jussunk, bűneinkből kitérjünk, életünket megjobbítsuk”.³⁵

³⁴ RMNy 890; modern kiadása: MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, s. alá rend. KATONA Tamás, az utószót írta MAKKAJ László, Bp., 1979, 31.

³⁵ PÖM VII, 306.

E szavak fényében tarthatatlan egy nemrég megjelent tanulmánynak az a megállapítása, amely szerint „Pázmány kizárólag az eretnység, vagyis a protestantizmus terjedésében jelölte meg az isteni bosszú okát”.³⁶ Ezzel szemben látható, hogy mind Pázmány, mind Magyarai az isteni büntetés elsődleges forrását konfesszionális természetűnek tartotta, a bálványozást, illetve az eretniséget jelölve meg, másodlagosan viszont mindketten a morális javulás követelményét hangoztatták. Ugyanazon formulák kerültek itt ellenkező előjelű kontextusba, a vitázó felek egymásra mutogattak, kölcsönösen bűnös eretneknek nyilvánították egymást, így történt, hogy a *flagellum Dei*, a *virga Dei* toposza a polémia mindkét résztvevőjének közös textuális formulája lett, ugyanazt a retorikai fegyvert forgatták egymás ellen az eltérően gondolkodó, de a magyarság sorsáért mégis egyként aggódó vitapartnerek. Mindkét felekezet érvelésében megjelent a pusztulás feletti panasz, a *querela Hungariae* toposza, másrészt az intelleum, az *adhortatio* motívuma, végül pedig Josephus Flavius allegóriává növelt zsidótörténetének példázata. A hitviták résztvevői azonban – miként arra többek között Hans Robert Jauss alapvető tanulmánya is figyelmeztet³⁷ – nem a közös nevezőt keresték argumentációikban, hanem az apologetika sáncai mögé húzódtak, nem dialógust folytattak, hanem a meggyőzés retorikai fogásait keresték, így válhattak egyes szövegépítő eljárások egymással szembe forduló érvrendszerek közös kincsévé.

Ez a konfesszionális szembenállás törik majd meg Zrínyi eposzában, amely a *concordia Christiana* szellemében már a felekezeti identitástudaton felülemelkedő, szekularizált nemzettudatot tükrözi. A magyarság vétkei, fogyatkozásait ő már nem a hitbéli hovatarozásból eredezteti, a felemelkedés útjait sem felekezeti színezetű megtéréstől függőnek látatja, hanem a „heroikus-katonai erények restaurálásában” véli megvalósíthatónak.³⁸

³⁶ ÁCS Pál, *Jeruzsálem pusztulása. Pázmány és Josephus Flavius*, ItK, 1999, 554.

³⁷ Hans Robert JAUSS, *Das Religionsgespräch oder: The Last Things Before Last*, in: *Wege des Verstehens*, München, 1994, 252–253 (magyar ford. JÓZSA Edina, in: *Az irodalom elméletei*, V, szerk. TIHOMKA Beáta, Pécs, 1997, 146–147).

³⁸ IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai*, in: *Körösök vidéke*, szerk. ERDMANN György, Gyula, 1989, 6–7.

A *Szigeti veszedelem* köztudottan valóságos tárháza a nemzet-sors régebbi és újabb keletű toposzainak, amelyekből a magyarság eredete, múltja, jelene és jövője egyaránt kirajzolódik. Az I. énekben a magyarok felett ítélkező Mindenható szavai valójában Zrínyi történelemolvasatát, helyzetértékelését tükrözik. Eszerint a *natio Hungarica* elsősorban eredetközösség, azoknak a közössége, akik Scitiából együtt jöttek ki, s akikről az Úr maga mondja ki: „Scitiából, azt mondom, Kihoztam őket / Miként Egyiptusból az zsidó népeket.” A két nép sorspárhuzamának kifejtése tovább folytatódik: a honfoglalás és megtelepedés a „tejjel-mézzel folyó szép Pannóniában” zajlott le, a régi dicsőség (*fama bona*) és a föld termékenysége (*fertilitas*) boldogította a választott népet. A „vitéz szív”, a *virtus* mellé járult „az körösztýén hit”, a magyarság az *Universitas Christiana* tagja lett, szent királyaik voltak, védőbástyái lettek a kereszténységnek. A közös múlt, a történeti narráció, a tradicionális toposzok által formálódó nemzetfogalom ez, ebbe épült be a költő Zrínyi saját korának tapasztalata, amely szerint a „magyar romlásnak seculumja” érkezett el. A jótéteményeket háládatlansággal viszonzó népnek, a „gonoszságba merült” magyaroknak – szól ismét az Úr ítélete – meg kell ismernie a bosszúálló Isten haragját, a vétkekért bűnhődni kell, ennek eszköze a török hódító, a *virga Dei*, ami csakis a morális javulás után szűnik meg sújtani a bűnös közösséget. Látható, hogy a protestánsok által kidolgozott sorsfestő narratíva – miként Szörényi László utalt rá – „Zrínyinél katolikus kézbe jutott, és megindult az általános nemzetivé válás útján”.³⁹

Középkori és kora újkori, a humanizmus és a reformáció által átformált és újabb kontextusokba helyezett toposzok összessége jelenik meg itt egységes kompozícióba rendezve, a retorikai meggyőzés (*movere*) érdekében. Mert – miként azt már Arany János megjegyezte nevezetes Zrínyi-tanulmányában – „... főleg nemzete az, melyre művével hatni akar”. A különféle műfajú írásokban, konfesszionális fejtegetésekben eddig is megjelent toposzokat

³⁹ SZÖRÉNYI László, *A Hymnus helye a magyar és a világirodalomban*, in: *Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéseiből*, szerk. CSORBA Sándor, Fehérgyarmat, 1997, 67.

azonban az eposz a korabeli elvárasi horizontnak megfelelő retorikai keretben tudta előadni. A népkarakterológiai motívumokra épülő egyetemi disputációk Európa-szerte ismertek voltak, a *laudatio* és *vituperatio* kettőssége napi szónoklattani gyakorlatnak – modernebb kifejezéssel élve: bevált kommunikációs stratégiának – számított. Zrínyi a múltbéli magyarok *laudatióját* a jelenlegiek *vituperatiójával* állította szembe, az általa felvázolt bűnlajstrom a protestáns prédikátorokéval vetekszik. Az Úr szájába adott szavak szerint a magyarok körében

Jószágos cselekedetnek nincs keleti,
Sem öreg embernek nincsen tiszteleti:
De sok feslet erkölcs és nehéz káromlás,
Irigység, gyűlölség, és hamis tanácslás,
Fertelmes fajtalanság és rágalmazás,
Lopás, emberölés, és örök tobzódás.

(SZV I/9–10)

Ettől az immár közhellyé merevedett, a „bűnös magyarság”-ot jellemző képtől gyökeresen eltér az, amelyik Zrínyi szózatából tárul fel. A várkapitány *adhortatiója* szerint:

Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyenség,
Mi vitéz kezünkön van minden reménység,
Soha még mi reánk nem jutott szégyenség,
Azért rakva hírünkkel föld, tenger és ég.

(SZV V/24)

A két szövegrész homlokegyenest ellenkezőt állít: az egyik szerint bűnösök a magyarok, a másik szerint még rájuk soha „nem jutott szégyenség”. Nyilvánvaló, hogy az eposz egész kompozíciója éppen ezt a kettősséget sugallja, a kétféle magyarságot állítja szembe egymással, a várvédők – Klaniczay Tibor szavaival – diametrális ellentétet jelentenek a váron kívüliek romlottságával szemben.⁴⁰

⁴⁰ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi és Machiavelli*, in: uő, *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 369–370.

Méltán hangsúlyozta az italianisztikai kutatás, hogy e téren a magyar eposz alapvetően különbözik Tasso művétől, s a korban divatos egyéb olasz eposzoktól is.⁴¹ Mindehhez azt tehetjük hozzá mostani fejtegetéseink után, hogy Zrínyi nemzeti önkritikája, a *natio hungarica* múltjáról szóló narrációja a köztudatban meglévő toposzok intenzív alkalmazása révén jött létre, a hazai tradíciók eposzi megjelenése volt művének újdonsága. Úgy látjuk, az Arany Jánostól is megcsodált és magasztalt kompozíció sikerét épp az idézhette elő, hogy a szerző szintézist tudott alkotni, a nemzetsorsot a hagyományos gondolati elemeknek és retorikai formáknak kortársaiénál szélesebb skálájával tudta átfogni. Mindebből leszűrhető a tanulság: elcsépeletnek tűnő toposzok tégláiból is lehetett szóművészeti katedrális építeni, ha azok valódi *ingenium*, tágabb közössége sorsáért felelősséget vállaló személyiség költői horizontjába kerültek.

A Zrínyi által ábrázolt nemzetkép kettős természetet mutat: egyfelől az anyagi és erkölcsi romlás tapasztalata (a *Querela Hungariae* és a *virga Dei* toposza) szervezi szövegeit, másfelől a régi erények példáján újraéleszthető virtus, s az ezen alapuló értékrend villantja fel írásaiban a remény formuláit. A 17. század második fele azonban egyértelműen az előbbieknél kedvezett, az újabb tragédiák – az önálló Erdély bukása, majd a *persecutio decennalis* eseménysorozata – a gyász, a siralom, a válság irodalmi motívumait, s az értékvesztés, a pusztulás, az üldöztetés nyelvi formuláit erősítette fel.

Védőbástya romokban

A *fertilitas* és *propugnaculum* képeivel szemben a *ruina Hungariae/Transsylvaniae* toposza elsősorban a protestáns prédikátorok tollán jelent meg. Most már nemcsak az erkölcsi romlásról van szó, hanem a végleges anyagi pusztulásról, a nemzethalálról, s

⁴¹ KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi. A Szigeti veszedelem olasz epikai modelljei*, Bp., 1989, 79–90.

ezen a téren Medgyesi Pál sárospataki beszéde, *Az igaz magyar nép negyedik jaja*, jelenti a nyitányt 1657-ben. A nemzeti büntudat, az önostorozás és a végveszély motívumainak a korábbiaknál nyomatékosabb kifejeződése – mondhatnánk azt is: újraolvasása – vette kezdetét ekkor. A pataki lelkész a zsidó nép történetét tükörképnek értelmezte a magyarság számára, előtérbe állítva ezzel a nemzetsors szakrális értelmezését, biblikus-apokaliptikus magyarázatát. Innen erednek a toposz újabb nyelvi változatai, amelyek révén „Magyari Júdá”-ról, „Sodomává, Gomorává lött országunk”-ról beszél.⁴² „Ügyefogyott magyar nemzet! Oh nyomorult Erdély!” – hangzik fel a sztereotip megszólítás szinte valamennyi szövegében. A magyar nép „condorlott”, „elfogyandó”, „seprejére szállott”, „megkeseredett”, „végső romlásra jutott”, „temető sírjához” közeledik s még hosszan sorolhatók lennének a romlás topikus szöösszetételei.⁴³

Erdély és a magyar protestantizmus számára Szeidi pasa partiumi hadjárata 1657-ben szinte második mohácsi katasztrófának tűnt fel, a Várad elestét is átélő Szalárdi János volt a katasztrófa első történetírója, nem véletlen, hogy *Siralmas magyar krónikája* végéhez egy Medgyesi-prédikációt csatolt. Ennek zárószorai szerint a pataki szónok Isten méltó haragjának tudja be, hogy „lement s elenyészett régi ragyogó dicsőségünknek fényes napja, megszűnt szívünknek öröme, vigasságunk gyászra fordult”, de a bűnbánó könyörgést nem tartja hiábavalónak. Saját szerepéről kijelenti: „azt merem, az én Uramnak, akinek követségében, hiszem hogy járok, nevében ígérni: meg sem fogyatkoztat őszentfelsége benne, mivel maga ígéreti tartja, hogy feltámad még egyszer a setétbül a mi világosságunk, ... s támaszt még a nagy kegyelmű Úristen ugyan magunk közül, akik romlás építőinek fognak neveztetni!”⁴⁴

⁴² GYÓRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban*, in: *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos, Debrecen, 2000, 29–50.

⁴³ LUFY Katalin, „A kik életekkel, erkölcsökkel építenek és tanítanak”. *Puritán elvárások az 1660–1668 közötti alkalmi beszédekben*, in: *Kegyesség, kultusz, távollátás*, szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsa, Kolozsvár, 2002, 37–68.

⁴⁴ SZALÁRDI János, *Siralmas magyar krónikája*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1980, 719 (Bibliotheca Historica).

Úgy látszik, a paraklétszi szerep is ekkoriban meggyökeresedő magatartási forma, a magyar reformáció fellegvárának lángszavú igehirdetője ugyanis a Mindenható követeként értelmezi magát, az ő nevében még ígéretet is tesz a jövődő számára.⁴⁵ Más kérdés, hogy a század hátralévő évtizedei szinte szünet nélküli háborúságot, külső és belső feszültségeket hoztak a Kárpát-medence lakói számára, s ezt a sorsértelmező retorikai fordulatok is visszajelezték.

A régió magyar nyelvű nyomtatott nyilvánosságában Erdély feldúlása után új toposz honosodott meg, az 1657-es esztendő a romlás jelképévé, irodalmi attribútumává lett.⁴⁶ Czeglédi István a „sűrű gonoszást” veti a „keresztyén magyarság” szemére (Kassa, 1659), Báthori G. Mihály *Hangos trombitája* (Debrecen, 1664) pedig „Erdély és Magyarország romlásának és pusztulásának okait” fejtegeti.⁴⁷ A szerzők túlnyomórészt a széthúzást okolják, elsősorban a hitbeli, másodsorban az életviteli eltérések szembeütő megnyilvánulásait kárhóztatva. Köleséri Sámuel szerint, „ha a képírók le akarnák írni mappára a mostani magyar hazát, egy sínylő, beteg ember képében kellene leírni, ki csak agonizál. Mert ha elszemléljük, beteg ebben az ecclesia, beteg a policia, betegek annak igazgatói. Beteg az egész teste a nemzetnek, nincs abban épség tetétől fogva talpig.”⁴⁸

Az országnak beteg emberként történő bemutatása ekkoriban vált gyakorivá, éles ellentétben a régi vitézség, hajdani dicsőség toposzával. A „haldokló Erdély”, a *moribunda Transylvaniae* képét megrázó erővel festő s emellé kíméletlen társadalomkritikával szónokló Tofeus Mihály II. Rákóczi György balul végződött, romlást hozó lengyel hadjáratát a populáris beszédmódban megjelenítve írja: „Ez az oda ki való magyar nemzet is addig keresé a nemesi szabadságot, hogy igen megromla, s úgy jára, mint a

⁴⁵ DÁVIDIIÁZI Péter, *A Hymnus paraklétszi szerephagyománya*, Alföld, 1996:12, 66–80.

⁴⁶ CSORBA Dávid, *Az 1657-es év, mint a nemzeti történet szemlélet egyik irodalmi toposza*, *Studia Litteraria*, 2003, 132–154.

⁴⁷ LUFFY Katalin, *Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben. Báthori Mihály Hangos Trombitája*, in: *Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2004, 105–136.

⁴⁸ KÖLESÉRI Sámuel, *Arany alma*, Debrecen, 1673, 242.

teve, aki elment, hogy szarvat kérjen magának, s a fülét is elvág-
ták”.⁴⁹

Az ehhez hasonló képsorok – a tudósabbaknak, valamint az „együgyűeknek való” megfogalmazásban egyaránt – még hosszan idézhetőek lennének, többek között a Pázmány írásaival polemizáló Pósházi János, vagy a Querela-toposzt szuggesztíven újrafogalmazó Szántai Pócs István nyelvi invencióiról önálló tanulmányoknak kellene szólniuk. A korszak politikai publicisztikába torkolló prédikációinak részletes elemzése újabban örvendetes módon folyamatban lévő kutatási téma, mivel – mint arra Imre Mihály utalt – „ezek az évtizedek a nemzeti tudat formálódásának igen fontos korszakát jelentik, a nemzeti önszemléletnek egész sor olyan attribútuma jelenik meg, amely ... makacsul hagyományozódik majd évszázadokra.”⁵⁰ Jelen áttekintésünk megerősíti ezt a megfigyelést, s reményeink szerint ösztönzést nyújt az olyan kutatásokhoz, amelyek egy-egy történeti toposz változatainak feltárását, korszakokat átölelő karrierjét fogják megrajzolni. Azt is láthatjuk, hogy egy új történeti helyzet, új eszmei koordináta-rendszer igen gyakran a megkövesedett szövegkonfigurációk megújulásához vezet, olykor ezek éppen ellentétes eszmei töltetet is kaphatnak. Volt már erre példa korai középkori történelmünket illetően is, amikor a kalandozó magyarokról kialakított „gens detestanda” toposza a 12. század közepétől perifériára szorult, s a „gens ad fidem Christi conversa” imázsa rajzolódott ki a nyugati historikusok tollán.⁵¹

A 17. század végén a védőbástya-toposz váltott át önmaga el-
lentétébe a nyugat-európai közvéleményben. Mint tudjuk, a tör-
öktől pusztított s a bécsi udvartól igencsak felemás módon kezelt
Magyarország Thököly Imre révén végül a Félholddal került

⁴⁹ TOFEUS Mihály, *A szent soltárok resolutioja*, Kolozsvár, 1683. Tofeus társadalomkritikájáról vö. BÁN Imre, *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*, in: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1980, 232. Az erdélyi közvéleményről vö. R. VÁRKONYI Ágnes, i. m. 76–90.

⁵⁰ IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, IIK, 1988, 44.

⁵¹ Maximilian Georg KELLNER, *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150: Von der „Gens detestanda” zur „Gens ad fidem Christi conversa”*, München, 1997 (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts, 46).

szövetségbe, s a nyugat-európai írásos forrásokban azonnal megszületett az ítélet: „Magyarország a kereszténység ellensége”, „Gegner der Christenheit”, a kuruc király pedig a *Respublica Christiana* árulója. Köpeczi Béla monográfiájából tudjuk, újságok, röpiratok, versek, traktátusok és memorandumok változatos tömege terjesztette ezt az újabb topikus formulát Rómától Londonig, Lipcsétől Párizsig és Amszterdamig.⁵² A védőbástya-toposz ugyanakkor átszállt Bécsre, Savoyai Eugen győzelmei révén Nyugat egyre inkább a császárvárost emlegette a *defensor Christianitatis* szerepében.

A történelemnek (s ezenbelül egyes népek sorsának) üdvtörténetként értelmezése a német barokk irodalomban is gyakori téma. Többek között a neves polihisztor, Christian Knorr von Rosenroth is a „Weltgeschichte als Heilgeschichte” elvét vallotta, Apokalypsis-kommentárja (1670) a jánosi víziókat a múlt és a jelen eseményeire vonatkoztatja, azokból vezeti le a népek sorsát értelmező elveket, többek között a török háborúk eseményeit is általuk magyarázza,⁵³ ilyen módon gondolatmenete közel áll a magyar prédikátorok toposzokra épített szövegalkotó eljárásaihoz.

Az angliai puritánok apokaliptikus történetszemléletéről és millenarista hiedelmeiről ugyancsak bőségesen értekezett a szakirodalom, egy újabb tanulmány pedig ezeknek magyarországi párhuzamait mutatta be.⁵⁴ Eszerint Isten „valódi választott népe” a puritánok társadalma lett volna, amelynek arról kellett döntenie, hogy miként viselje el az Antikrisztus uralmát.

A továbbiakban már csupán egy rövid utalás erejéig egészíthetjük ki a képet a kor közköltészeti toposzainak említésével. A

⁵² KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége”. A *Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., 1976, főként 283–343. A téma újabb áttekintése: CSAPODI Zoltán, *A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén*, Actas, 1995/1–2, 140–168.

⁵³ Christian KNORR von ROSENROTH, *Apokalypse-Kommentar*, IIg. von Italo Michele BATTAFARANO, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 2004 (IRIS. Forschungen zur europäischen Kultur, Bd. 22).

⁵⁴ Csaba LÉVAI, *The Elect Nations of God: England, New England, and Hungary in the 16th and 17th Centuries*, in: *Religion and Political Change in Europe: Past and Present*, ed. by Ausma CIMDINA, Università di Pisa, 2003, 103–118 (Clioh's Workshop II/VIII).

korai kuruc küzdelmek költészete erősen leegyszerűsített formában, de szinte valamennyi sorsértelmező formulát felvonultatta. Egyetlen példaként hadd idézzünk Petkó Zsigmond 1666-ban írott *Katonaéneke*ből, a *Cantio militaris*ből két strófát annak illusztrálására, hogy a populáris regiszterben a múlt értékei miként szembesülnek a jelen értékvesztő állapotával. A versbeli beszélő Pannóniához intézi szavait:

Gazdag városokkal, (ez)üst-, aranybányákkal, Ó nemes
Pannónia
Legelő mezőkkel, Szép halas vizekkel, Híres valál valaha.
Bortermő szőlőkkel, Szíp széles mezőkkel –, Nízd már mennyi
sok hója!
Híredben, nevedben, Ily sok szépségedben, Igen nagy csorba
esett,
Nemes országodnak Minden állapotja S szabadsága elveszett,
Szörnyű nagy pusztítást, Ígetést vérontást, Benned az ellenség
tett.⁵⁵

Nem nehéz itt felismerni a *fertilitas*, ill. a régmúlt idők fényeit idéző *virtus bellica* és *fama bona* sztereotípiáit, amelyek a siralmas jelen ellenpontjaivá, topikus kontrasztjaivá váltak. Ennek az egyszerű ellenpontoszó struktúrájának számtalan variációja jelent meg a kor közköltészetében, s nemcsak kuruc politikai beállítással, hanem Thökölyt csúfoló labanc verselményekben is.

A hagyományos toposzok egyszerűbb megfogalmazásai mellett a bujdosás motívuma vált még jellemzővé, az árvaság, védtelenség, szorongatottság, kisémmizettség, hontalanság archetipikus mozzanata nyert változatos szövegformációkat ebben a poézisben, amelyre az utóbbi időben sajnálatosan kevés figyelmet fordított a kutatás. Ez a poézis – toposzokból felépített történelemértelmezése és önszemlélete révén – a nemzetkép egy változatát teremtette meg: Habsburg-ellenes, protestáns, kurucos, panaszos tónusú szóművészeti konstrukció alakult így ki, amelynek identitásképző erejét igen terjedelmes szövegkorpusz bizonyítja, prédi-

⁵⁵ *A kuruc küzdelmek költészete*, s. alá rend. VARGA Imre, Bp., 1977, 37.

kációk, traktátusok, politikai paszkvillusok, szegénylegényénekek, *cantio flebilisek* egész sora szólaltatta meg ezt a tropológiát.

Katolikus részről a romlás-pusztulás-bűnbánat toposzaival, a puritanizmus etikájától ösztönzött prédikatori helyzetképpel, valamint a korai kuruc költészet bujdosás-motívumával szemben ellensúlyt jelentett a *Patrona Hungariae – Regnum Marianum* 17. század közepétől előtérbe kerülő toposza, amely a rekatolizációs folyamat retorikus propagandájának fontos motívuma lett. A toposz részletező teológiai alapvetését a jezsuita Inchofer Menyhért dolgozta ki egyháztörténeti forrásgyűjteményében (*Annales ecclesiastici Regni Hungariae*, Róma, 1644). A középkor óta élő közismert országfelajánlási hiedelem ekkor töltődött fel új energiákkal, s a török birodalom gyengülésével párhuzamosan erősödő reménykedés szóművészeti formulájává izmosodott. A toposz történetének modern feldolgozása során Tüskés Gábor joggal figyelmeztet arra, hogy ez a historikus toposz nem azonos az évezredes Mária-kultusszal, amely több keresztény nép sorsértelmező narratívájában megjelent, viszont Magyarországon e nemzetközi toposznak olyan helyi variációja alakult ki, amely az itteni politikai és eszmetörténeti szituáció kihívásaira kísérelt meg választ adni.⁵⁶ A török hódoltság végnapjaiban a *Patrona Ungarorum* már nem csupán vallási, hanem jórészt történetfilozófiai és közjogi fogalomként terjedt el, amely földrajzi és etnikai vonatkozásainak erősödésével vált múltértelmező tényezővé, közösségteremtő, identitástudatot alakító, nemzetsorsot befolyásoló képzetté.⁵⁷

⁵⁶ TÜSKÉS Gábor, *Egytörténeti toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa*, in: *Európai magyarság – magyar európaiság*, szerk. SZABÓ Ferenc, Bp., 2000, 48–85, valamint TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., 2002, 11–54.

⁵⁷ KALLAY István, *A Regnum Marianum közjogi vonatkozásai*, in: *Szent István- emlékülés Székesfehérvárott 1988. aug. 18.*, Székesfehérvár, 1989, 28 skk.

Toposz és identitás

A toposzok tömör, jelzésszerű szöveges megjelenítései egy-egy fikciónak, sűrítményei egy-egy gondolatmenetnek, a szövegegyeségek mögött narratívák, interpretációk állnak, ha pedig ezek rendszerré szerveződnek, egy korszak eszmevilágát, önértelmezését jelenítik meg, vagy legalábbis azt jelentős mértékben alakítani tudják. A *Regnum Hungariae* államának, s benne a magyar etnikum helyzetének, múltjának és jelenének értelmezését a 17. század irodalmában jelentékeny mértékben azok a toposzok határozták meg, amelyek külön-külön ugyan a múltból – a historiográfiai hagyományból, a keresztény eszmeörkből, a Bibliából, a humanisták elképzeléseiből – öröklődtek, azonban aktuális elvárási horizonthoz alkalmazkodtak, láncolatszerűen egymáshoz kapcsolódtak, ilyen módon a korszak új kérdéseire és kihívásaira igyekeztek válaszokat adni. Ezek a válaszadási kísérletek természetesen új összefüggésrendbe illeszkedtek, helyzetértelmezést adtak s ilyen módon vezettek a közösségi identitás kialakulásához.

Úgy látjuk, a konfesszionális kereteknek, majd a hungarustudatnak a burkából fokozatosan vált ki az etnikai, majd az anyanyelvi tényező, amely a modern nemzetfogalmat készítette elő.⁵⁸ Ez a múltról szóló hitszerű vélekedés még nélkülözte a tudományos alapot, a racionalitást, aligha vitatható azonban, hogy tudatformáló tényező, eszmei erőforrás volt. Az újabb történetfilozófiai és episztemológiai eszmélkedések is arra hajlanak, hogy a múltbeli események meg nem valósítható rekonstrukciója helyett a kutatásnak konstrukciós alternatívákkal kell számolniuk, s ezek közt kiemelt helyet kell kapniuk az illető kor értelmező stratégiái-

⁵⁸ Az anyanyelvi kultúra és a közösségformálódás összefüggéseiről, különböző európai regionális változatairól alapvető áttekintés: Peter BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, 2004. A kelet-közép-európai térség identitásképző történeti mítoszairól vö. Eva BEHRING–Ludwig RICHTER–Wolfgang F. SCHWARZ, *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*, Stuttgart, 1999 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Bd. 6).

nak, hiedelmeinek, önértelmezési kísérleteinek.⁵⁹ Ezek közé sorolhatónak látjuk a magyar történelmi toposzok együttesét is, amely a közösségi sorskérdések retorikus megjelenítési terepévé, végső soron a formálódó nemzeti önszemléletnek korántsem kizárólagos, ámde lényeges alkotóelemévé vált. Olyan szóművészeti konstrukcióvá, amely évszázadokra beivódott a közgondolkodásba, közösségi sorsértelmező funkciót látott el, s végül legmagasabb művészi kvalitását, máig ható érvényességét Kölcsey *Hymnusa* révén nyerte el. Annak a költeménynek a révén, amely valóban „évszázadok hazai sorsfilozófiájának gyűjtőmedencéje” lett,⁶⁰ s azért lehetett az, mert eszmei pilléreit a hazai történelem toposzai, a Magyarország évszázados múltjának kivételes költői empátiával világképpé szervezett retorikus formulái alakították ki, s hozták létre a vers egyedi esztétikai, etikai és történetbölcséleti értékeit. Ezek az értékmozzanatok a reformkorban új összefüggésrendbe kerülve erősödtek fel, majd ismét új színekkel gazdagodva fejtették ki hatásukat a magyar irodalmi modernség Adyval kezdődő korszakában is. Kérdés, hogy ennek a nemzet-sorsot értelmező gondolati konstrukciónak lesz-e az integrálódó Európában, globalizálódó világunkban olyan új horizontja, amelyben ismét szerepet kaphat, s újabb kommunikációs formáit kialakíthatja. Erre a kérdésre a választ majd csak a jövő adhatja meg, amely azonban nem lebecsülendő szellemi energiákat meríthet a múltból, ha annak tanulságait nem téveszti szem elől.

⁵⁹ Erről bővebben szól a Hayden White *Metahistory*-ját elemző GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., 2000, 11–30, de főként 22–23 (további bőséges szakirodalommal).

⁶⁰ LUKÁCSY Sándor, *A Hymnus koordinátái*, in: *Válogatás a XX. század Hymnus-értelmezéséből*, szerk. CSORBA Sándor, Fehérgyarmat, 1997, 107. A toposzokból történő szövegszerveződés ékes bizonyítéka a *Hymnus* kritikai kiadásának jegyzetapparátusa, amely sorról sorra kimutatja az egyes formulák kora újkori előzményeit: *Kölcsey Ferenc minden munkái. Versek és versfordítások*, sajtó alá rendezte SZABÓ G. Zoltán, Bp., 2001, 717–735.

VÉGVÁR ÉS KULTÚRA

„Inter arma silent Musae”: fegyverek közt hallgatnak a Múzsák – tartja a cicerói proverbium. Ennek megfelelően kerülhet előtérbe éppen az egyik legdicsebb magyar várvédelem 450. évfordulóján a kérdés: milyen mértékben kaphatott helyet, lehetőséget a kultúra a végváraknak lőrészekkel áttört falai között? Virtutes militares és studia humanitatis összeférhettek-e, lakozhatott-e egy fedél alatt Mars és Minerva, a hadak istene és a tudomány istenasszonya a 16. századi Magyarországon? Örvendhett-e megbecsülésnek az élethalálharcukat vívó magyar végvárakban a vitézség erénye mellett a műveltség, a szellemi teljesítmény, a tudomány és az irodalom? Lehetek-e a végváriak egyidejűleg katonák és – Klaniczay Tibor szavaival – „Pallas magyar ivadékai” is?

Virtus és literatúra

Noha természetesen mindig is a hadtörténet foglalkozott legtöbbször a végvárak szerepével s a végvári életmóddal, aligha lehetne teljes a történelmi tabló, ha hiányoznának róla a szellemi erővonalak, a kultúra értékei, azok az eszmei indítékok, amelyek a harcok hátterében álltak, de amelyek sok tekintetben irányították is a fegyveres konfliktusok résztvevőit. A „vitézlő oskola” és a műveltség viszonyának vizsgálatára Eger példája különösen alkalmas, mivel az itt szolgáló Balassi Bálint alkotta meg a végvári eszmevilág legmagasabb szintű irodalmi teljesítményét. A végvárak erkölcsi értékrendjéről éppen az ő szavait idézhetjük,

amelyek szerint „...nemcsak fegyverre jó szívvel, hanem egyéb-
re is mindenre jó elmével szerette volna Isten az mi nemzetségünket.
Csakhogy nem tudom micsoda bolond szokás és pór szemérme-
tesség bánt bennünket, hogy azt csak mi szégyenljük, azmivel
egyéb nemzet dicsekedik és tisztelkedik, úgymint diáksággal, jó
nyelvvel s elmével s versszerzéssel, mely dolgok Istennek fő aján-
déli az emberekben!”¹

A továbbiakban a költő a történelem legnagyobb hadvezéreinek
példájával illusztrálja, hogy a vitézség és a tudomány, a fegyver
és az író toll, a hadi dicsőség és a „versszerzés”, a világhódítói
hírnév és a „Philosophia” nem ellentétei, hanem ellenkezőleg:
kiegészítői egymásnak. Szerinte Nagy Sándor és Julius Caesar,
valamint „atyánk Mátyás király” és V. Károly császár egyaránt
műveltségük és tanultságuk révén váltak egyben híres hadvezé-
rekké is, sőt még arról is tud, hogy a nagyhírű konkvisztádor,
Cortes Ferdinánd ugyancsak „jeles versszerző” volt és Schwendi
Lázár kapitánynak is „használt az Philosophia”. Tehát – vonja le
Eger korábbi lovas hadnagya a következtetést – „az kinek az Isten
az bátor szű mellé az jó tudománt is adta, annak nem tompítja,
hanem igen megjobbítja szabljaja élet vele.”

A szablya és az írópenna, a vitézi virtus és a műveltség tehát
Balassi szerint egymást erősítő tényezők, sőt még élesedik is a
kard a „jó tudomány” által. Jellegzetesen a magyar reneszánsz
értékrendje ez, a hírnév (*fama*) és dicsőség (*gloria, laus*) kitelje-
sítéséhez a szellemi képességek (*sapientia, eruditio, inventio poe-
tica*) hozzárendelése és együttes magasztalása, amelynek egyéb-
ként a humanizmus térhódítása óta van hagyománya a magyar-
országi költészetben. Az értékeknek ez a szimbiózisa számos
példával illusztrálható a végvári – s különösen is az egri – vitézi
életből vett mozzanatokkal.

Mindenekelőtt arra érdemes utalnunk, hogy a vár tisztjei közül
a 16. század második felében többen is a hazai értelmiségi elithez
tartoztak, humanista literátori műveltséggel rendelkeztek, érté-
kes irodalmi munkásságot fejtettek ki. Balassit – aki köztudottan
poeta doctus volt – e réteg reprezentánsaként tarthatjuk számon,

¹ BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, sajtó alá rend. KŐSZEGHY Péter
és SZABÓ Géza, Bp., 1990, 11.

mellette azonban öccsét, Ferencet is úgy emlegették a kortársak, mint kitűnő katonát és egyben a *prudentia* és *eloquentia* birtokosát. A két testvér halálát elsirató epicédiumban Kátay Mihály így nyilatkozott róluk: „Életükben nevezetesek voltak tehetségükről, ékesszólásukról, okosságukról, vitézségükről, mindketten a török fegyvereknek estek áldozatul. Élniük kellett volna még a haza javára sokáig, évekig, ... de a test pusztulása után is megmarad a megszerzett dicsőség.” A továbbiakban barátjáról, egri tisztjáról szól fájdalmas hangon: „Meg kell emlékeznem rólad kedves barátaim között, ó Ferenc, lelkemnek fele, szívem büszkesége! Mert míg éltél, nagy örömöm telt benned, és testvéri kapcsolat fűzött hozzád...”²

Érthető ez a hangvétel, ha hozzátesszük, hogy az 1580-as évek végén Balassi Ferenc ötven, Kátay Mihály pedig huszonöt lovas hadnagyaként együtt szolgált Egerben.³ Noha az ifjabbik Balassi testvértől nem maradt ránk irodalmi alkotás, jellemző, hogy őt ugyancsak besorolta a literátori közvélemény az ékesszólásban is jártas vitézek közé, a korabeli hőroszeszménynek csakis e kettős tudás birtokában lehetett megfelelni. Hősi haláláról Szántó István jezsuita páter is megemlékezett, a római rendfőnököt levélben tájékoztatta arról, hogy Balassi Ferenc hősként, a tatár nyilak sokasága által leterítve halt meg („gloriose occubuit”), tehát ő is megfelelt a *miles christianus* eszményének.⁴

Korábban Egerben vitézkedett Kátay Mihály apja is, csekegátai Kátay Ferenc, aki Mágócsy Gáspár idejében a kapitányhelyettesi tisztségét töltötte be, s maga is versszerző volt (*Könyörgésem Isten fogadd kegyelmesen*, 1585).⁵ Fia, Mihály a kor legműveltebb hu-

² Rimay János *trásai*, összeállította ÁCS Pál, Bp., 1992, 19.

³ SZEDERKÉNYI Nándor, *Heves vármegye története*, II. kötet (*A mohácsi vésztől Eger vára eleséig 1526–1596*), Eger, 1890, 274, valamint SZABÓ András, *Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus korából*, Bp., 1999, 74.

⁴ MAH, IV (1593–1600), 85 (*Monumenta Historica S. J.* vol. 131).

⁵ SZABÓ András, *A csekegátai Kátay család genealógiája a 16–17. században Kátay Ferencről a család kihalásáig*, in: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, 1990, 230–231 (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 10). Az egri vár tisztségviselőinek kronológiáját vö. SZABÓ János Győző, *Az egri vár kapitányainak rövid életrajza*, in: *Az Egri Vár Híradója*, 1982, XII. sz. 32–33.

manistái közé tartozott, latinul és magyarul egyaránt verselt, kapcsolatban állt a felső-magyarországi neosztoikus szellemű nemesi literátorokkal (Petki Jánossal, Darholz Kristóffal, Rimay Jánossal és másokkal). Rimay őt is azok közé sorolta, akik „az emberi tudományokkal teljeseek” (*humanioribus studiis praeditam*), s méltóak arra, hogy Balassi emlékét megörökítsék.⁶ Egrri szolgálata után kállói, majd szendrői várkapitány lett, később éppen műveltsége miatt választotta őt kancellárjává Bocskai István, s az újabb kutatások meggyőzően igazolták, hogy fejlődésének halálával kapcsolatban rágalmozás áldozatává lett.⁷ Tragédiája természetesen nem változtat azon a tényen, hogy a Balassi testvérek legjobb barátai között s a hazai *respublica litteraria* jeles képviselőjeként tarthatjuk számon Eger egykori lovastisztét.⁸

Velük egy időben, az 1580-as évek végén az egrri várban találjuk „a magyar végek lengyel költőjét”, Adam Czahrowskit is, aki gersei Pethő István seregébe szegődött el hadnagynak „hat lóra” (bár más források szerint egy időben negyven lovas parancsnoka volt).⁹ Előbb Szolnoknál harcolt, majd 1588 októberében ő is részt vett a szikszói csatában Rákóczi Zsigmond egrri várkapitány, az ifjabbik Balassi és Kátay Ferenc oldalán. Mindjárt ideérkezése után – 1588 szeptemberében – Balassit imitálva írt magasztaló költeményt Eger vitézeiről, a *Duma żołnierska* c. versének első strófáját Gömöri György magyarul így adta vissza: „Mi lehet vajon szebb / A vitéz embernél? / Mi lehet a végeknél? / Holott – ha a hó elolvad – / Ifjú fűbe öltöztetett / Végtelen mezőket láthatsz?” Kézenfekvő a reminiszcencia a *Végek dicséretének* soraira. Később, hazájába visszatérve a lengyel költő *Treny i Rzeczy rozmaite* (1597) címmel adta ki antológiáját, amelynek egyik terjedelmes versében (*Zaloba Egru i slawnego rycerstwa egerskiego* címmel) siratta meg

⁶ *Balassi Bálint összes művei*, I, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951, 252.

⁷ NAGY László, *Kátay Mihály a magyar törtélemben*, Valóság, 1976.

⁸ RMKT, XVII:1, sajtó alá rend. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., 1959, 591, 621.

⁹ CSORBA Tibor, *Hungarica a magyar végvárok lengyel poétájának költészetében*, Magyaraságtudomány, 1942.3. sz. 329–349; GÖMÖRI György, *Adam Czahrowski kérvénye Ernő főherceghez 1590-ből*, ITK, 1980, 332–335.

Eger 1596-os elestét, a várbelieket a vitézség példáinak nevezte. Ez a részlet Serfőző Simon fordításában így hangzik:¹⁰

Fájó sajkás szívemben hős Egernek sorsa,
Lengyel hon kapuja – immáron földig rontva.
A fájdalom érette a csonton is áthat,
Vitézség vára, tüköre Magyarországnak,
Harcban elől járni: bátraknak iskolája,
Pogány járta föld már, nincs ki ellenállna.

A vers további soraiban arra figyelmeztette a lengyel rendeket, hogy Eger elestével megnyílt az út a török hódítók előtt egészen Krakkóig, ideje lenne tehát elébe nézni a fenyegetésnek. Felső-Magyarország többi várai ugyancsak végveszélybe kerültek, értük is szól gyászdala, amely széles körképet fest az egyre kilátástalannabbá váló helyzetről, az elárvult kisebb várak egész soráról:

Hűséges őrzők, helyüket hiába állták,
A remény – elhagyatva – lehajtotta ágát,
A sok erős kőfal helyén rom és enyészet,
Híján szabadító kardnak, jó segítségnek,
Sirok, Szarvaskő, Fülel, Szécsény és Diósgyőr,
Szendrő, Szádvár, Balog, Krasznahorka, Egertől
Balra, el Kassa irányában, majd jobbkézre
Ecsed, Kálló, Szerencs, Ónodot idevéve,
S Tokajt, mely híres mennyei ízű boráról,
Tarkállnak körbevetten lófarkas zászlóktól,
Akárcsak Patak, Terebes, fönt Makovica,
Lengyelországtól már alig kiáltásnyira.

A lengyel költő közel egy évtizedig járta a magyar végvárat, szinte valamennyiben megfordult, több jel mutat arra, hogy magyarul is megtanult, költeményeiben magyar versidézetek találhatóak, sőt Balassival találkozhatott is, bár erre nincs ada-

¹⁰ *Tokaj a világirodalomban*, szerk. STURM László, Miskolc, 2000, 115.

tunk.¹¹ Czahrowski tehát lengyel nyelvterületen terjesztette Eger hírnevét, azonban arra is van adatunk, hogy németül ugyancsak megénekelték a várbeliek haditetteit. A környékben zajló törökellenes harcokról 1580-ban Prágában jelent meg egy német nyelvű históriás ének, amelyet a – feltehetően tiroli származású – vándorénekes, Caspar Bsclagngaul adott elő Egerben. A szöveg megjegyzése szerint „das Lied ... hat Caspar Bsclagngaul in Erlaw gesungen”, ami azt mutatja, hogy az egri várórségben a németül előadott tudósító énekekre is volt igény, ez érthető is, mivel a magyarokkal válllvetve harcoló „vasas németek” hőstetteit ez a szöveg különösen kiemeli.¹²

Az 1580-as év sikeres magyar csatározásait legrészletesebben a *Sásvár bég históriája* című ének adja elő, ennek újabban azonosított szerzője Szepesi György, aki Wittenbergben tanult, majd előbb Mezőtúron, utóbb Bodrogkeresztúron volt prédikátor.¹³ Az ő művéből ismerjük meglehetősen részletességgel a hatvani vásárütés történetét, amelyben Balassi Bálint is kitüntette magát.¹⁴ A kegyetlenségéről ismert Sásvár (eredeti nevén Sehszüvár) szolnoki szandzsákbég akciói ellen a felső-magyarországi várak (Eger, Diósgyőr, Ónod, Tokaj, Kassa) órségei ekkor összefogtak, s a győzelmes rajtaütések vezérlő tisztjei többnyire a végvári műveltség és irodalom jeles művelői és támogatói voltak. A hatvani esemény részese volt például Ecsedi Báthory István, ekkor Ónod kapitánya, akinek irodalmi értékű levelezése és meditációja jól érzékelhető hatást gyakorolt kora magyar vallásos költészetére (főként Rimay verseire).¹⁵ Mind Hatvannál, mind pedig a szikszói

¹¹ MIKULSKI, Tadeusz, *Rzeczy staropolskie*, Wrocław–Warszawa–Krakow, 1964, 121–216 (ezenbelül főként a *Za górami węgierskimi* c. fejezet, 135–144); ANGYAI, Endre, *Lengyel és magyar barokk*, in: *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., 1969, 211 skk.

¹² RMKT, XVI/11, sajtó alá rend. ÁCS Pál, Bp., 1999, 439–440.

¹³ Uo. 429–430.

¹⁴ BITSKEY István, *Balassi egri évciről*, Agria, XIII, 1997, 627–635, valamint: *Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, 1999, 101–113. Úgy látjuk, SUGAR István adatai tévesek: *Balassi Bálint Egerben*, Az Egri Vár Híradója, 1995, 3–19.

¹⁵ KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay költészete és Ecsedi Báthory István*, in: *Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988, 26–35.

csatában¹⁶ jelen volt az egriekkel együtt Homonnai Drugeth István, aki egész életét végigharcolta a török ellen, rövid időre fogóságba is esett, s ugyanakkor humanista műveltségű literátor volt, zoltárparafrázisában és vitézi énekében a pogányság ellen küzdő keresztény harcos könyörgésének adott hangot.¹⁷ Istenhez forduló szavait áthatja a vitézi élet képi világa:

Minden seregeknek csak fölséged ura és vezérlő Istene,
Jámbor hadnagyoknak, vitézlő népeknek igyökben segítője,
Te vagy bátorsága, paisa és kardgya, pogányoknak rontója.

A végvári költészet egyik jellegzetes témája és hangütése ez, a Balassi-strófák a nagy példakép hatására is utalnak. Méltán emelte ki a jeles latin verselő, Bocatius János a Homonnai István halálára írt gyászversben, hogy ő a háborúban is mindig időt szentelt a műzsáknak, a viharos időkben is sokat foglalkozott a stúdiумokkal, s énekeket is szerzett. Az ő esete is válasz tehát a korábban feltett kérdésre: a magyar végvárak világában nem hallgattak a műzsák, a fegyverek forgatására késztetett művelt értelmiségi elit legjobbjai egyben a literatúra művelői is voltak, erről tanúskodnak a történelmi énekek, a harci sikerekért könyörgő vallásos énekszövegek, a vitézi dalok, a meditációk és epicédiumok, s az egyre szaporodó nyomdattermékek is. Ezt erősítette meg igen határozottan Forgách Mihálynak, a felső-magyarországi késő humanista értelmiségi elit meghatározó egyéniségének Justus Lipsiushoz intézett levele is, amelyben kifejtette, hogy noha a magyarok kétségkívül inkább Marsnak, mint Pallasnak szentelték magukat, azért mégis vannak ezen a tájon is olyan ifjak, akik a lipiusi neosztoikus filozófiának csodálói, az ő könyveiből igaz gyönyörűséget merítenek, a magasabb rendű tudományoknak pedig maguk is művelői.¹⁸

¹⁶ SUGÁR István, *A szikszói csata 1588-ban Tardy György történelmi énekében*, Az Egri Vár Híradója, 1983, 11–25.

¹⁷ RMKT XVII:1, i. m. 17–21, 498–499.

¹⁸ *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*, vál. és sajtó alá rend. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982, 819–820 (Magyar Remekírók). Erről bővebben szól: uő, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985.

Az írói mesterséget is gyakorló, a vitézi értékrendet különböző verses és prózai műfajokba foglaló tisztek mellett a végváarak szellemi életének másik fontos tényezőjét, pezsdítő erejű impulzusát a reformáció eszméinek megjelenése adta.

Végvár és vallás

Mint tudjuk, a 16. század második felében sajátos kettősség mutatkozott meg az egri vár szellemi életében. A Szent István által alapított egyházmegye püspökei – Oláh Miklós, Verancsics Antal, Radéczi István – kimagasló humanista műveltséggel rendelkező főpapok voltak, akik természetesen a reformáció terjedését minden lehető eszközzel igyekeztek megakadályozni, viszont velük szemben a várkapitányoknak szinte mindegyike a hitújítás elkötelezettje volt, sőt többen közülük a reformáció szellemi térhódításának legfőbb elősegítői, a protestáns kultúra patrónusai lettek. A szellemi elit e két markáns csoportja tehát élesen szembenállt egymással, s mindkét fél a műveltség különféle intézményeit igyekezett létrehozni és támogatni felekezeti céljai érdekében. Ebből természetesen egyfelől konfliktusok támadtak, másfelől viszont a kultúra sokrétű gazdagodása is fakadt.

A reformáció egri térhódítását legalaposabban Szabó János Győző tanulmányai mutatták be, ezúttal csupán egyetlen – első pillantásra igencsak merésznek tűnő – összegző észrevételét idézzük fel. Eszerint „talán Szegedi vallási türelme varázsolt egy cseppnyi Erdélyt Egerbe és környékére.”¹⁹ Itt természetesen az az egri református gyülekezet élén 1564–1566 között álló teológusról, Szegedi Gergelyről van szó, akit Mágócsy Gáspár várkapitány hívott meg Debrecenből. De vajon nem túlzás-e az egri várban létrejött konfesszionális képletet az erdélyi helyzethez, a felekezeti sokszínűség korabeli mintapéldájához hasonlítani?

¹⁹ SZABÓ János Győző, *Adatok Eger XVI. századi egyháztörténetéhez*, Agria, XVIII, Eger, 1981, 70.

A válasz keresésekor figyelembe kell vennünk, hogy ekkoriban Egerben valóban mind a négy felekezetnek – az Erdélyben „recepta religiók”-nak nevezett hitvallásoknak – voltak pozícióik és híveik. A püspökök (Verancsics Antallal az élen) mindent megtettek a katolicizmus erősítésére, a káptalan működött, a székesegyház még ennek birtokában volt.²⁰ A várórség (főként a német zsoldoshad) azonban jórészt lutheránus, a környék magyar lakossága pedig mind nagyobb mértékben a helvét irányhoz csatlakozott, s ugyanekkor nem lebecsülendő sikerrel prédikált a várbeli katonák körében Egri Lukács, az antitrinitárius tanok elkötelezettje, akinek befolyása 1567-ig egyre erősebbnek mutatkozott. A szakirodalomban az a gyanú is megfogalmazódott, hogy Lukács pap anabaptista nézeteket is terjesztett, ez azonban nem igazolható.²¹ Annyi azonban bizonyos, hogy az újonnan hirdetett tanok szélteben elterjedtek, s a három protestáns felekezet egyidejű egri jelenléte olyan sokszínűséghez vezetett, amely igencsak mozgalmassá tette a vár és a régió szellemi életét. A vitézi virtusok mellett a religió kérdése tartotta lázban a kor embereit, s a konfliktusok különösen kiéleződtek olyan helyen, ahol különféle nyelvű és szokásrendű katonák és mesteremberek, várépítők és hadmérnökök, kereskedők és iparosok, magyarok és szlávok, németek és olaszok találkoztak és dolgoztak együtt.

Ha rövid időre is, de valóban létrejött tehát a konfesszionális pluralizmus, amiből természetesen az is következik, hogy hitvitáktól volt hangos a vár és környéke. Már Dobó István távozása után teret nyert a reformáció, s az egymást követő várkapitányok – Bornemissza Gergely, Figedy János, Zárkándy Pál – mindegyike a lutheri eszmékhez csatlakozott. Az Egertől délre fekvő községekbe az ostrom után lutheránus prédikátorok érkeztek, s Maklár, Kistálya és Nagytálya közös iskolájában is ebben a szel-

²⁰ SZABÓ János Győző, *Az egyház és a reformáció Egerben (1533–1595)*, az Egri Múzeum Évkönyve, XV. kötet, 1977, 103–165, főként 107 skk.

²¹ KATHIONA Géza, *Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei*, IJK, 1971, 403–425. Ezt módosítja SZABÓ András, *Egri Lukács „megtérése” (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574)*, IJK, 1984, 543–557.

lemben tanított az iskolamester.²² Az 1550-es évek végén – Verancsics becslése szerint – minden negyedik katona követte a hitújítást, amely mellett a püspök igyekezete ellenére is kitarot-
tak.²³ A magas szintű humanista képzettséggel rendelkező, dalmát származású főpap püspöki-főispáni hatalmának teljes erejével igyekezett elindítani a rekatolizáció folyamatát. Tudjuk, hogy ez nem járt sikerrel, a választás elé állított lelkészek és katonák inkább a börtön mellett döntöttek, minthogy elhagyják a területet. Arról semmiféle adatunk nincs, hogy honnan szerzett volna a püspök a krónikus paphiány idején katolikus lelképásztorokat a megürülő helyekre, törekvése már csak ezért sem lehetett sikeres.²⁴

A várbeliek által kezdeményezett, jól ismert Debrecen–eger-
völgyi Hitvallás (1562) elfogadását követően, s főként Mágócsy Gáspár kapitánysága alatt, 1564 után tovább erősödött a helvét irány. Noha az új várkapitány maga nem tartozott a művelt humanisták közé, „mindig megtalálta az utat a szellem embereihez”, miként azt Szabó András részletes tanulmánya bemutatta.²⁵ Szoros kapcsolatban állt Melius Juhász Péterrel, aki Egerben a lutheránusok ellen hitvitázott, főúri jegyespárt esketett össze, s több könyvét is patrónusának, az egeri várkapitánynak és feleségének dedikálta. Mágócsy hívta Egerbe 1564-ben Szegedi Gergelyt, aki a környékben sikerrel szilárdította meg a helvét irány gyülekezeteit, s itt állította össze énekeskönyvét, amely majd posztumusz kiadványként jelent meg Debrecenben (1569).²⁶ Szegedi Gergely a kor egyik legmeggrázóbb törökellenes siralmas

²² „Tres autem pagi, ad Episcopatum pertinentes, Agriaque in uno milliario contigui; Maklaar, Nagy-Talya et Kis-Talya, tres concioantores et unum scholae rectorem fovebant: iique huc commigraverant ante adhuc, quam ego in hunc venissem Episcopatum.” VERANCSICS Antal *Összes munkái*, VIII. kötet, Vegyes levelek, 1559–1562, kiad. SZALAY László, WENCZEL Gusztáv, Pest, 1868, 144 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores).

²³ VERANCSICS, i. m. 145.

²⁴ Erről bővebben értekezik PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?*, Bp., 2004, 114–117.

²⁵ SZABÓ András, *Mágócsy Gáspár és András udvara*, in: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 263–278.

²⁶ RMNy I, 264.

könyörgő énekét Egerben írta meg 1566-ban, „mikor tatár miatt felföldnek lón rablása.”²⁷

A következő várkapitány, Forgách Simon ugyancsak a protestantizmus támogatója, ő maga lutheránus volt, de a helvét irányú prédikátorának, a Wittenbergben és Genfben tanult Szikszai Hellopeus Bálintnak egri tanári és lelkipásztori tevékenységét mindenben segítette. Noha Forgách Simon egész életét a törökellenes küzdelmekben töltötte, a literátori tevékenység sem volt idegen tőle: öccsének, Ferencnek híres történeti művéhez, a Tinódi énekeit is forrásként használó históriájához (*De statu reipublicae Hungaricae commentarii*, 1572) magyar nyelvű kritikai megjegyzéseket fűzött, Melius Péter egyik prédikációskötetének kiadását pedig anyagilag is támogatta.²⁸ Fiait a legjobb külhoni egyetemeken taníttatta, közülük Zsigmond később az ország nádora, Ferenc esztergomi érsek lett, Mihály pedig a kor legműveltebb humanistái közé tartozott, Justus Lipsiussal levelezett, az utazásról szóló orációja pedig úttörő jelentőségű a hazai irodalomban. A viszonylagos felekezeti békesség volt jellemző Egerre Forgách idejében, 1567–1569 között.²⁹

A helyzet Ungnád Kristóf első kapitánysága idején (1569–1576) jelentősen módosult, mégpedig az evangélikus felekezet javára. Luther elkötelezett híve volt az egész Ungnád família, ennek megfelelően a várparancsnok erőteljesen fellépett a háromságtagadókkal szemben, lelkészeiket bebörtönöztette, kettejüket, Gárgyános (Gratianus) Mátét és Mezőgyáni Ambrust kivégeztette. A radikális tanok felszámolása után a református gyülekezet ellen fordult, Szikszait elűldözte Egerből, helyette prédikátornak Magdeburgi Joachimot (1525–1587) hívta meg, aki flacianus nézetei miatt kényszerült Németország elhagyására, s korábban Győrben lelkészkedett. A német evangélikus lelkész 1575–1579 között volt a várórség német prédikátora. Felekezeti álláspontjának megfelelően Ungnád csakis lutheri szellemű könyvek kiadá-

²⁷ *Balassi Bálint és a 16. század költői*, sajtó alá rend. VARJAS Béla, Bp., 1979, 733 (Magyar Remekírók). Lásd még erről úó, *Kovácsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*, IJK, 1970, 129–151.

²⁸ RMNy 259.

²⁹ SZABÓ János Győző, i. m. 1977, 111.

sát pártfogolta, Bornemisza Péter egyik könyvét neki, egy másikat pedig leányának, Ungnád Anna Máriának dedikálta.³⁰

Az újabb kapitány, Kollonich János Bertalan 1576–1584 között továbbra is a lutheri irányt pártfogolta, ennek ellenére – feltehetően az egri magyar református gyülekezet követelésére – a német prédikátor fizetését megvonta, majd Sárospatakról Paksi Mihály kapott meghívást a lelkészi posztra. A székesegyházat 1580 nyarán a kapitány elvette a káptalantól, s a helyét gyülekezetnek adta át. Az ekkortájt Egerbe érkező ex-jezsuita Drenóczy István ugyan megkísérelte a várbeliek rekatolizációját, de – mint azt Szabó János Győző részletes tanulmánya bemutatta – ez nem járt sikerrel.³¹ A felső-magyarországi evangélikusok szellemi életében mindenesetre Kollonich is részt vett, ezt jelzi, hogy Mento Gogreff kassai lelkész úrvacsorai értekezésének ajánlásában többek között az ő neve is szerepel.³²

A katonai és a tudósi virtusok egymást kiegészítő kapcsolata a kortársak ítélete szerint azonban valamennyi várkapitány közül leginkább Rákóczi Zsigmond személyében valósult meg. Fegyverneki Izsák sárospataki lektor szerint: „*Exercitus Ungarici summus Dux erat Magnificus Sigismundus Racocius, Capitaneus Agriensis, Comes comitatum Borsod ac Heves, pietate, prudentia, fortitudine bellica simul et togata, et aliis virtutum ornamentis conspicuus.*”³³ Bölcsességét és kegyességét tehát ez a jellemzés csakúgy kiemeli, mint harci erényeit, s ez teljes mértékben megfelel az életrajzából ismert tényeknek. A református egyház legjelesebb patrónusainak egyike volt ő, birtokán nyomtatták ki a Vizsolyi Bibliát, s támogatója volt a Balassi-epicédium kiadásának is, ezáltal része volt a Balassi- és Rimay-versek legkorábbi kinyomtatásában. Ő maga is írt verset, vallásos könyörgése a kor zsoltparaphrázisainak hangját szólaltatja meg. Ha mindehhez még hozzátesszük, hogy számos diák külföldi taníttatási költségeit is

³⁰ Az egri várkapitányoknak dedikált könyvekről vö. NAGY József, *Adalékok a XVI. századi egri reformációhoz*, Eger, 1978, 340 (Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Füzetei, 705).

³¹ SZABÓ János Győző, i. m. 1981, 71–76.

³² RMNy 424.

³³ *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, közreadja SZABÓ András, Szeged, 1989, 83 (Adattár 22).

fedezte, akkor kiteljesedik előttünk annak a várkapitánynak a képe, aki mind a kardforgatásban és hadvezetésben, mind pedig a felső-magyarországi kései humanista szellemi közegben egyaránt helytállt és a hazai reneszánsz értékvilágát megtestesítette.³⁴

Az elmondottak alapján aligha vonható kétségbe, hogy mind az egri várkapitányok, mind a várbeli tisztek legjobbjai igyekeztek egyidejűleg szolgálni Marsot és Minervát (avagy Pallast), a hadak istenét és a tudás letéteményesét s ezzel megteremtették a „vitélző oskola” sajátos kultúráját, a végekre jellemző értékrendet, amely a kereszténységre épült. Ennek az európai viszonylatban is eléggé társtalan, egyedi szellemi közegnek a feltárásában még sok a kutatási feladat. Annyi azonban már most is eléggé egyértelműen kimondható, hogy ezt az eszmevilágot a *virtus militaris* és a *religio*, a *fama* és a *christianitas*, a vitézi dicsőség és a keresztény hit vezérelte, de benne az *eloquentia* tisztelete és a *literatura* művelése is előkelő helyet kapott, így alakult ki az a végvári műveltség, amelynek Eger egyik jellegzetes példája, „tüköre” volt, de amely többé-kevésbé az egész királyi országrész végvári láncolatát is jellemezte. Ez a várrendszer tette lehetővé azt is, hogy mögötte, azaz a királyi országrészben megszerveződjenek azok a főúri udvarok, amelyek a Félhold árnyékában is biztosítani tudták az európai civilizáció jelenlétét.³⁵ Ezért válhatt az udvari kultúra centrumává többek között a Perényiek és Dobók sárospataki vára, a Báthoriak ecsedi, a Thurzók bicsei otthona, a Dunántúlon pedig a Batthyány familia németújvári vagy a Nádasdyak sárvári rezidenciája. A végvárak így nem csupán közvetlenül, saját katonai és szellemi teljesítményeikkel, de közvetve, a megmaradt országrész viszonylagos nyugalmanak biztosításával is hozzájárultak ahhoz, hogy a kultúra fényjelei a háború viharai közepette se aludjanak ki a Kárpát-medence területén.

³⁴ HANGAY Zoltán, *Erdély választott fejedelme, Rákóczi Zsigmond*, Bp., 1987, 45–64; SZABÓ András, *Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608). Kiegészítések egy életrajzhoz*, Történelmi Szemle, 1986, 340–350.

³⁵ SINKOVITS István, *Európai műveltség a magyar végvárak mögött*, Századok, 1943, 154–172.

„VITÉZEKET ÍRJA KRÓNIKÁJÁBA”

(*Eger diadala az irodalomban*)

Még üszkös romok borították az egri vár sáncait, még málladoztak a török ágyúgolyóktól szaggatott falak, még éppen csak lábadozni kezdhettek a harcok sebesültjei, amikor Kassáról a helyszínre érkezett egy vándor lantos, hogy a helyszínen tájékozódjon a történekről „igazmondó jámbor vitézektől, kik ez dologban jelen voltak”, s az élmény időbeli közelségében szedje versbe a históriát, a „lött dolgokat”, a „számtalan sok csudák, hadak, öldöklésök” történetét. S innen hazatérve

Tinódi Sebestyén deák Kassába,
Ferdinándus királnak hív voltába,
Egri várnak csuda szerencsájába,
Vitézeket írja krónikájába.

Ezzel a – modern textológia által *paratextusnak* minősíthető – szövegformációval vezeti be a lantos az *Eger vár viadaljáról való ének* valódi textusát, az események elbeszélését, a narrációt.¹ A szerzői pozíció és szándék pontos rögzítése ez: önazonosítás, a helyszín, a pártállás és a műfaj kijelölése. A Tinódival foglalkozó szakirodalom mindeddig többnyire a históriás énekek szerkezeti lazaságát, parttalan bősséggel áradó epikáját, adathalmazó sivárságát tette szóvá, nem is indokolatlanul. Az árnyaltabb megfigyelés azonban regisztrálhatja azokat a szövegszervezői technikákat is, amelyek a történetmondás keretének kialakítására irányultak, s amelyek nézetünk szerint hozzájárulhattak a megénekelt eseménynek nem csupán megismertetéséhez, hanem rangemeléséhez,

¹ Idézeteink forrása: TINÓDI Sebestyén, *Cronica*, Kolozsvár, 1554 (facsimile kiadás), BÓTA László kísérő tanulmányával, Bp., 1959.

s ezáltal az egri vár kultuszának megteremtéséhez is. Ennek esélye ugyanis adott volt: egyfelől a vár földrajzi és stratégiai kulcspozíciója, másfelől a török hadvezetés nagyigényű expanziós hadművelete növelte meg a figyelmet a vár sorsa iránt. Az állandósuló harcok korában, a „vér és dal századában” azonban gyakran sikkadtak el, merültek feledésbe fontos események is, így a mégoly fényes győzelem esetében is kérdéses volt: akad-e annak méltó krónikása, értesül-e róla a közvélemény, s ha igen, miként, milyen hatásfokkal sikerül azt népszerűsíteni?

Tinódiról ma már meglehetősen bőséges szakirodalom áll rendelkezésünkre, ebből témánk szempontjából leginkább Szakály Ferenc megállapításaihoz kapcsolódhatunk. Ő meggyőzően érvelt amellett, hogy a tudósító ének Sebestyén deák „sajátjának érzett, kiküzdött műfaja”, mert „átgondolt történetírói program jegyében folytatta az anyaggyűjtést”.² Ehhez hozzátehetjük: olvasatunk szerint nem csupán az anyaggyűjtés volt átgondolt, hanem a történetmondást keretbe foglaló motívumok rendje is. Nem olyan mértékben természetesen, mint a nyugati egyetemeken retorikát tanult humanisták latin nyelvű szövegeiben, hanem csupán a hazai deákos műveltség szintjének megfelelően, a megcélzott szélesebb befogadói réteg motiválásának igényével. Az egri ostromról szóló hosszabbik ének például a fohászzkodás és hálaadás kettős motívumával indítja és azzal is zárja a narrációt. Az alaphangot már az első strófa megadja:

Ti magyarok már Istent imádjátok,
És ő néki nagy hálákat adjátok,
Jelősben Tiszán innét kik lakoztok,
Egri vitézeknek sok jót mondjátok.

A régió népének hálája tehát kettős irányú kell, hogy legyen: egyfelől Istent, másfelől az egri vitézeket illeti. Mert most – a lantos szavai szerint – csoda történt, amelynek „mássát soha nem hallottátok”, ezt pedig nem csupán emberi hatalom művelhette,

² SZAKÁLY Ferenc bevezető tanulmánya a *Krónika* modern kiadásához, sajtó alá rend. SUGÁR István, Bp., 1984, 31–34 (Bibliotheca Historica).

hanem az égi segítség, éneke tehát arról szól, hogy „Isten mint lőn Egernek megtartója”.

Következik ezután a közismert elbeszélés, az ostrom részleteinek történeti kútfőként tekinthető felsorolása, amelynek szinte minden eleméről kimutatta Sugár István, hogy autentikus forráson alapul. Ez az elbeszélés a négy részre osztáson kívül valóban alig mutat szerkesztettséget, viszont arra érdemes felfigyelnünk, hogy a záróformulák szembeötlően foglalják keretbe a szöveg egészét. Az emberi kvalitások dicsérete, a vitézi tettek elbeszélése után végül ismét a hálaadás kötelezettségére utalnak a befejező strófák, amelyek viszont most a várvédőkre vonatkoznak:

Kik hívön szolgálátok Egör várba,
Kevélségbe és felfuvalkodásba
Ne essetök, legyetök hallgatásba,
Az Úristennek nagy hálaadásba.
Szálláskoron ki nagy sok viadalba,
Titöket megtarta jó szerencsába,
Ne légyetök ti hálaadatlanságba,
Kíért végre jussatok menyországba.

Virtus és *religio* összekapcsolása ez, a harci sikerért az Úrnak hálát adó végvári vitéz eszményének propagálása, s a végső, túlvilági jutalom elnyerésének hangoztatása. Tinódi azonban gyakorlatiasabb annál, mintsem hogy csupán elvont eszméket hangoztasson. A győzelem fényében áldást kér Ferdinánd királyra, majd Oláh Miklós érsekre is, ha munkájának perspektívát kívánt biztosítani, akkor ez a taktikai lépés nem maradhatott el. Ezek után azonban a várbeliek evilági jutalmának követelményét is megfogalmazza, azt ugyanis, hogy a világi és egyházi hatalmaságokhoz delegált küldötteik

Jó válasszal hamar elmelessenek,
Mert sokan megfogyatkoznak, éhöznek,
Asszú kórsága lészön erszényöknek,
Feneketlen zsákja vagyon Új Bécsnek.

Minden bizonnyal jól ismerte a költő a végváriak anyagi gondjait, a zsoldok elmaradásának ügyét, a beígért segítség hiányából fakadó nehézségeket, s nem mulasztotta el ezeknek szóvátételét sem. Teljessé válik tehát a lantos által közvetített értékvilág rendje: a hit és a vitézség összetartozik, a kereszténységért vállalt heroizmus viszont jutalmat érdemel egyrészt a túlvilágon, másrészt azonban már e földön is, mindkét hatalmi szférától, az egyháztól és a világitól egyaránt.

A legutolsó két strofa visszautalás a paratextusra, itt ismét a versszerzői pozíció megjelölése következik: eszerint „Kincses Kassában”, szegénységben, „füstös szobában” születik a csudadolgot megéneklő szöveg, ennek ellenére a költő nem láttatja helyzetét reménytelennek, mert „Egőr szerencsésén víg voltában, / Vigan iszik szikszai jó borában”, ha viszont „terek esűsz vala Egörvárba, / Vízről nád terem ő orrába”. Az önszemlélet enyhe iróniája, könnyed derűje szervezi e záróképet, amelyben a téma (a török hódítás) és a költői én pillanatnyi hangulata villan össze egyetlen szövegformulában.

A keretmotívumok logikus rendje ellenére is érezhette azonban Sebestyén deák, hogy előadása meglehetősen terjedelmes, szétáradó, ezért látta szükségét egy összefogottabb kompozíció megalkotásának. Az *Egri históriának summája* még ugyanabban az évben elkészült, s ez már valóban végighallgatható lehetett egyszerre, viszonylag sikeres tömörítése a korábbi négyrészes szövegnek. Új motívumnak számítható ebben, hogy Eger története itt már példázattá emelkedik, ugyanis Istenhez azért száll a fohász, hogy

Egröt minékünk éltig megtartsa,
Több végházakkal megszabadítsa,
Az pogán kéztől megoltalmazja,
Körösztvény népet igaz hitben tartsa.

Eszerint a „több végházak” is követhetnék tehát Eger példáját, így azok együttesen a kereszténység védőbástyáivá válnak, a *propugnaculum Christianitati*s humanista toposzának megfelelő szerepet kapnak. Mint ismeretes, Magyarországot e toposz jegyé-

ben dicsőítették a humanisták, ez volt az európai közvélemény által Hungáriára osztott szerep, s ezt propagálta Tinódi is a maga szerényebb eszközeivel, hazai deákos műveltségével, akadozó rímtechnikájával, de szépen hangzó melódiáival, s tette ezt korántsem csekély hatással.³ Akár *ars poeticá*jaként is értelmezhetők a Ferdinánd királynak címzett ajánlás szavai, melyek szerint a törökellenes küzdelemnek „ritmus szerint magyar nyelvön énökbe szép nótákkal ... szörzése” nemes feladat, mert „vagy nyereség avagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség”.

Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk: épp ebben az alkotói örömben múlta felül Sebestyén deák a kortársait, történetmondói céltudatosságával vált ki közülük, követésre méltó mintákat tudott felmutatni saját korának eseményeiben, s e törekvés által válhatott tolla nyomán az egri diadal a heroizmus példázatává, annak illusztrációjává, hogy miként lehet és kell „az jó körösztyennek hadakozni”.

Tinódival majdnem egy időben, csupán egy esztendővel később Csabai Máttyás, Dobó Ferenc gyermekeinek nevelője verselte meg az egri várostromot latin nyelvű históriás énekében. Művét „per ... Stephanum Dobo et eius collegam Stephanum Metskei aliosque viros militares” ajánlja, s ezt minden bizannyal sikeresen tette, mert egy év múlva bővített kiadása is megjelent Wittenbergben.⁴ Csabai disztichonjai néhol szó szerinti fordításban követik Tinódi mondatait, egyes vélemények szerint ő ugyancsak a helyszínen szerezte információit az ostrom részleteiről, mások szerint (s ezt tartjuk valószínűbbnek) Csabai ismerte a lantos magyar szövegét. A Bártfán és Kassán tanító, majd evangélikus prédikátori tisztséget betöltő Csabai művének jelentősége, hogy immár

³ TERBE Lajos, *Egy szállóige életrajza*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1936, 297–350; HOFF Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., 1992 (Humanizmus és reformáció, 19); BITSKEY István, „En most szöllok csak vitézlő dolgokról” (*A nemzeti sors toposzai Tinódi históriás énekeiben*), in: *Studia Litteraria* (Debrecen), 1998, 7–8.

⁴ CSABAI Máttyás, *Encomium servatae Agriac anno MDLII*, Colosvarini, 1555. A szöveget kiadta BODOLA Gyula: *Dobó István a magyar költészetben*, Kolozsvár, 1908, 69–87; RMNy 126.

a külföld is megismerhette az egri diadal eseményeit, s a nemzetközi közvélemény is szembesülhetett a vár megvédésének jelentőségével, az iszlám hódítás megállításának e kimagasló fegyvertényével.

De rövidesen Tinódi művének latin prózai fordítása is napvilágot látott: Ferdinánd császár a neves humanistát, Zsámboky Jánost bízta meg az átültetéssel, ő pedig 1558-ban Ransanuskiadásának függelékében tette azt közzé. Ezt követően a Hungaria történetét tárgyaló mértékadó munkákból nem hiányozhatott az egri diadal említése, így például Bonfini szintézisének bázeli kiadása (1568) is közölte azt az Appendixben.

A sort az erdélyi szász családból származó Christianus Schesaeus (1535?–1585), a Báthory Istvántól *poeta laureatus* címmel kitüntetett versszerző folytatta, aki *Ruinae Pannonicae* címmel latin hexameterekben írta meg az egri ostrom történetét.⁵ Tizenkét könyvből álló eposzkísérletének negyedik része beszéli el Eger ostromát 720 sornyi terjedelemben, nagy mértékben Tinódi munkájára támaszkodva. Mint egyik elemzője megállapította: „... amit Tinódi nehézkesen, darabosan, de ízes magyarsággal ad elő, az a görög–latin klasszikusokon iskolázott humanistánál változatos stílusétkiményekkel díszített, antikizáló változatban olvasható”.⁶ Az eposz műfajához illő pátosz hatja át a szász humanista harci leírásait, ahol lehetett, antik reminiszcenciákat iktatott be a küzdelem festésébe. A várvédő tisztek sebesüléseit például így ecseteli Muraközy Gyula avatott fordítása szerint:

Jó ideig nem dőlt el a mindkét félt kimerítő
harc, s a mezőt a megölt törökök holtteste takarja
messze a várfal alatt, vérrel hizlalva a földet,
és sebeikbe sokan behaltak bent is, a várban.
Sőt a sebektől még kapitányaikat magukat sem
óvta meg épen a sors: vérzett keze lába a harcban

⁵ SCHESAEUS Christianus, *Ruinae Pannonicae libri quator*, Wittenberg, 1571. Modern kritikai kiadása: *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Bp., 1979.

⁶ BITAY Ilona, *Christian Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásai*, in: Művelődéstörténeti tanulmányok, Bukarest, 1979, 75–76.

hősi Dobónak, s úgy vágták Figedit nagy erővel
arcba ököllel, hogy kiesett több zápfoga tüstént.
Gergelynek jobbját egy szálló dárda találta,
s kődarab érte Pethőt és Metskeyt is, sebet ütve,
s tisztos dísz minden, mit ütöttek rajtuk, a sebhely.

Több helyen bővíti is a Tinódinál olvasott leírásokat. Míg például a lantos csak egy-két sorban említi az egeri nők harciasságát, addig Schesaeus a következőket írja:

Láthatod itt nőknek csapatát is, mely köveket rak
össze halomba, vagy épp férjének hordja a fegyvert,
s szörnyű erővel szórja az ostromlókra a falról,
mit csak fegyverként a kezébe adott a szilaj düh.

Schesaeus kései humanista szellemű feldolgozása természetesen a latinul olvasó értelmiségi elit olvasmánya volt, jelentősége épp abban áll, hogy az egeri várvédelem történetét eposzi magaslatok felé mozdította el.

Az epikus feldolgozások után a magyar nyelvű vitézi lírát köztudottan Balassi Bálint költészete teremtette meg, versei révén az egeri vitézség már *speculum confinium*, „végeknek tüköri”, a reneszánsz végvári értékrend példázatos megtestestője lett. Egy hitelesnek tekinthető töredéke szerint Eger „vitézeknek ékes oskolája, / Jó katonaságnak nevelő dajkája”, joggal tehető fel, hogy a szöveg többi elveszett strófája is erről a várról szólt. Mint tudjuk, Balassi közismert katonaéneke magyar terminológiával adja vissza a humanizmus erénykatalógusát, a *virtus, laus, humanitas, fama bona, gloria* szavak anyanyelvi megfelelői a költemény kulcsszavai: vitézség, hír, név, tisztesség, emberség, dicséret. Az elvont fogalmakat a fegyverek (szablya, kópia, sisak, párduckápa stb.) konkrét képei érzékeltetik. Ezen túl azonban – s erre a vers eddigi elemzői sem tértek ki – a magyar végvári élet érzelmvilágának rezdülései is árnyalt szóművészeti formulákat kaptak itt: a vitézek szíve „felbuzdul”, az éles szablyáktól „örvendeznek”, az ellenség láttán „örömmel kiáltanak”, s ezzel ellentétben, ha nagy a baj, „szóllítatlan” megtérnek. Méltán nevezhető e jól ismert vers

a 16. századi magyar végvári élet apoteózisának, lírai szintézisének, amelyben a diadalmas várvédelem emléke még eleven, s méltán növeli az itt katonáskodó költő öntudatát.⁷ Ugyanezt még markánsabban hangsúlyozza búcsúverse (*Valedicit patriae...*), amely kereken kimondja, hogy az egriek „vitészségét minden föld beszéli”, minthogy ez a vár a többi véghellyel együtt *clipeus et scutum Christianitatis*, védőpajzsa a kereszténységnek. Mint ismeretes, ez a toposz ekkor már évszázados tradícióra épült, humanista orációk és traktátusok egész sora szerint volt Magyarország a kereszténység védőbástyája (*propugnaculum sive antemurale Christianitatis, Bollwerk oder Vormauer des Christentums*). Újabban több tanulmány mutatta be e toposz történetét,⁸ szerzőik teljes joggal hangsúlyozzák, hogy az ezen alapuló identitástudat áthatotta a végváriak életét, s korántsem csak a humanista elitnek, de az illiterátus katonáskodó rétegnek, valamint a várbeli iparosoknak, kézműveseknek mindennapjait is ez határozta meg, értékrendjüket, felelősségérzetüket vagy éppen vállalásaikat – olykor természetesen csak közvetetten – ez befolyásolta. Legteljesebb magyar nyelvű megfogalmazása Balassi ismert szavaival:

Óh én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki kereszténységnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!

Balassi, Tinódi, Csabai Mátyás, Schesaeus: ki tudná eldönteni, hogy melyiküknek sorait olvasták, hallották többet és többen, itthon és külföldön, végvárakban és főúri udvarokban, katonai táborokban vagy humanista bibliotékákban, magyarul avagy

⁷ BITSKEY István, *Balassi Bálint egri éveiről*, in: *Agria*, XXXIII, Eger, 1997, 627–635.

⁸ IMRE Mihály, *A kereszténység védőbástyája (Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai)*, in: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, 1997, 217–232 (*Studia Agriensia* 17); VARGA J. János, *Europa und „Die Vormauer des Christentums“*. *Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes*, in: *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hgg. Bodo GUTHMÜLLER und Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, 2000, 55–64.

latinul? Egy azonban tudható: az egeri várvédelem híre, története, példázata az irodalom legkülönfélébb szféráiban és műfajaiban megjelent a következő évtizedekben.

Pázmány Péter például korai írásainak egyikében, a *Mahomet vallása hamisságáráról* szóló Korán-cáfolatában, 1605-ben ezt írta: „a török ... 4. Septemb. Egret megszállá, de a vitéz Dobó István ezt emberül megtartá”.⁹ Szövegének későbbi változatában viszont sajnálattal állapítja meg, hogy „III. Mahomet ... megszállá Egret 1596. esztendőben és hamar megvevé”. A megjegyzés szűkszavúsága ellenére is markáns a különbségtétel a Dobónak szánt elismerés, valamint a vár elvesztőinek címzett szavak között. Az iszlám felett triumfáló várkapitány a későbbiekben az iskolai színjátékok kedvelt hőse lett, országszerte előadott jezsuita iskoladrámák egész sorában szerepelt egyrészt mint a kereszténység hőse, *defensor fidei*, másrészt mint a haza hőrosa, a vitézség erényének mintaképe.¹⁰

A protestáns egyetemi ifjúság körében szintén kedvelt és sokat idézett toposzá vált az egeri hősök 1552-es diadala.¹¹ Strassburgban Johannes Sturm utóda, Melchior Junius 1594-ben adott ki egy retorikai tárgyú tanulmánykötetet, s ebbe Hungária laudációját is beiktatta szónoki témái közé. Hangsúlyozza itt, hogy a magyarok az egész keresztény Európát védik, ezért minden lehető segítséget megérdemelnek, már csak azért is, mert olyan hőseik voltak, mint Eger 1552-es védői, köztük az egeri nők, akik amazonok módjára védelmezték a várat, s csak a spártai nőkével vethető össze végsőkéig elszánt hősiességük.¹²

⁹ *Pázmány Péter Összes Művei*, I, sajtó alá rend. RAPAICS Rajmund, Bp., 1894, 584.

¹⁰ KILLIÁN István, *Törökverő magyarok az iskoladrámákban*, az Egeri Múzeum Évkönyve, XI–XII, Eger, 1974, 171–192.

¹¹ *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000, 455–456 (Csokonai Universitas Könyvtár. Források, 5).

¹² „Et memorabilia est, quod de Agria urbe apud historicos reperitur, a Turcis ea anno 1552. obsessa, viris permixtas foeminas fortiter pugnasse, eo denique hostes redégisse: ut desperata expugnatione, non magis virorum, quam Amazonum robore victos sese turpi discessu faterentur.” JUNIUS, op. cit. 316. Hosszabb kontextussal idézi IMRE Mihály, *A török-magyar küzdelmek a XVI–XVII. század nyugat-európai retorikai irodalmában*, in: *In honorem Tamás Attila*, Debrecen, 2000, 41.

Öt évvel később (1599) már Junius tanítványainak szónokla-
taiból jelent meg egy gyűjtemény, s ebben több magyar – sőt éppen
egri kötődésű – fiatal is szerepelt olyan beszéddel, amelynek szín-
tén ez a témája. Köztük volt Ungnád András, az egykori egri fő-
kapitány unokatestvérének a fia, valamint Balassa Zsigmond,
Bálint unokaöccse, mindketten a magyar vitézek érdemeit méltá-
tatták s a Félhold elleni küzdelem hőseit magasztalták a tanult
retorikai arzenál alkalmazásával.

1613-ban Tübingenben Thomas Lansius adott ki terjedelmes
beszédgyűjteményt *Consultatio de principatu inter provincias
Europae* címmel, s ebben a különböző európai államokról hang-
zottak el dicsőítő és ezzel konfrontálódó támadó beszédek. Ma-
gyarországról itt Henricus Albertus mondta a laudációt, ebben ő
sem mulasztotta el az egri nők harciasságának kiemelését, a téma
ekkorra láthatóan legendává kerekedett, elmaradhatatlan kellé-
ke lett az antiturcica irodalomnak. A disputáló ellenlábaskok
ilyenkor természetesen a laudáció argumentumait igyekeztek
cáfolni, jelen esetben Ernestus Schafelizki *Contra Hungariam*
címmel sorakoztatta fel az antitéziseket, amelyek szerint a ma-
gyarok igen vad természetűek, farkasokhoz hasonlók, kulturá-
latlanok, állhatatlanok, s nem csupán a törökök, hanem a keresz-
tények ellen is gyakran fegyvert fognak.¹³ A *laudatio* és *vituperatio*
ekkoriban igen gyakori retorikai vetélkedése mindenesetre fel-
színen tartotta a magyarság (s ezenbélül az egri vár) törökellenes
harcának témáját még a következő évszázadban is.

Az egri nőknek az ostrom idején tanúsított hősiessége a 17.
század közepén Európa-szerte irodalmi téma, egyetemi disputá-
ciók sora vonultatott fel hozzá újabb és újabb variációkat. A kör-
möcbányai Johann Hellenbach, a szász származású, de hungarus
tudatú család sarja a wittenbergi egyetemen 1656-ban latin nyelvű
szónoklatot tartott *Oratio pro Hungaria* címmel, s ebben a
következőket írta: „...a magyar nők ... nem kevésbé, mint a fér-
fiak, a hősök sorába sorolhatók. Amikor ugyanis 1552-ben Maho-
met basa körülvette és megostromolta Egert, a nők akkora bátor-
ságot tanúsítottak az ellenség visszaverésében kövekkel, forró

¹³ *Oratio Ernesti Schafelizki contra Hungariam*, in: *Consultatio de principatu...*
op. cit., 589–616.

vízzel, csepüléssel, hogy úgy vélhetnéd, inkább oroszlánok és medvék vitték végbe ezt, mint asszonyok.” A *laudatio* patetikus szavait követően két konkrét haditettet is elbeszél az egri nőkről. Eszerint „mikor egyiküknek a férjét megölték, aki az oldalánál harcolt, annak holttestét nem akarta eltemetni addig, míg férje halálát meg nem bosszulta. A pajzsot és a fegyvereket megragadván a férjét felváltotta, csodálatos módon helytállt, s nem akart a helyéről elmozdulni, míg nem három törököt megölt, majd a testet fölemelve a templomban a földnek adta. Egy másik asszonyról azt mondják, hogy fejére egy követ téve, az ellenség közepébe akarta dobni, de egy ágyúgolyó lefejezte, s feladatát nem tudta elvégezni. Amikor ezt a mellette álló lánya észrevette, felvette a követ, két törököt megölve, s kettőt megsebesítve bosszulta meg anyja halálát. Ennek a kitartásnak köszönhető, hogy az ostromzártól, amely negyven napig tartott, felszabadult a város.”¹⁴

A példák még sorolhatók lennének, az viszont aligha szorul bizonyításra, hogy a toposz folyamatosan jelen volt a különböző műfajú írásokban, szinte mindenütt, ahol Magyarországról szó esett. Ezeknek rendszeres összegyűjtése még várat magára, bizonyára tanulságos antológia állhatna össze belőlük. Ezúttal csupán arra vállalkozhatunk, hogy az elmondottak összegzéseként választ keresünk arra a kérdésre: mi volt végül is a szerepe a közvetlen utókor költészetének, literatúrájának az egri vár kultuszának kialakításában?

Ha a mai magyar történelmi köztudatot afelől faggatnánk, ki vagy kik a 16. század legismertebb magyar várvédői, aligha két-séges, hogy két név kerülne az élre: Dobó Istváné és Zrínyi Miklósé. Történelmi tankönyv nem képzelhető el nevük nélkül, s egy felmérés minden bizonnyal azt is megerősítené, hogy különféle intézmények névadóiként ők szerepelnek leggyakrabban. Pedig hosszan lehetne sorolni a velük nagyjából azonos formátumú várkapitányokat, a helytállás különféle példáit, függetlenül a rájuk bízott erődítmény végső sorsától. Az ok nyilvánvaló: Szigetvár 1566-os ostromának olyan irodalmi monumentuma született,

¹⁴ Johann von HELLENBACH, *Szónoklat Magyarország dicsőítésére*, ford. TÓTH Szilvia, in *Retorikák...*, i. m., 461–462; RMK III, 1974.

mint a dédunoka által írt eposz, Eger győzelmének pedig olyan megéneklői akadtak, mint Tinódi, Balassi és a nyomukban járó literátorok sora. Itt mutatkozik meg a szó művészetének ereje, olykor lassan, de szívósan működő hatása: a reneszánsz korban a költészet nyilvánosságot teremtett, közvéleményt alakított, jelképes alakokat formált, az országos avagy éppen a nemzetközi politika színpadára tudott emelni egyes eseményeket, személyeket, helyszíneket és időpontokat. Modernebb kifejezéssel élve: a melódiával előadott költészet tudta megteremtteni azt a kommunikációs teret, amelyben eszmék formálódása indult meg, nézetek kristályosodtak ki, vélekedések csaphattak össze vagy éppen békülhettek meg egymással, kialakítva így egyfajta *consensus communis* lehetőségét. Eger esetében szerencsés módon kapcsolódott egybe a *factum* és a *verbum*, a *natura* és a *copia verborum*, a történeti esemény és annak irodalmi megjelenítése (az *ars*), így válhatott ez a hely és az 1552-es esztendő jelképpé, példázattá, a patrióta öntudat méltán elismert kultikus forrásvidékévé.

HISTÓRIA ÉS POLITIKA

(*Leonhardus Uncius verseskötete a magyar történelemről*)

Országismertetés vagy versbe szedett történelem? Humanista múltértelmezés vagy alkalmazott költészet? História vagy politikai propaganda? Ezek a kérdések merülhetnek fel legelőször, ha olvasni kezdjük azt az eddig sem ismeretlen, többször emlegetett, ám mégis aránytalanul kevés figyelemre méltatott, kellő részletességgel nem vizsgált latin nyelvű verseskötetet, amely 1579-ben jelent meg Krakkóban, s Magyarország történelmét beszéli el hexameteres sorokban a kezdetektől Hunyadi Mátyás király haláláig. A *Poematum libri septem de rebus Ungaricis Leonhardo Uncio Transylvano auctore* (Cracoviae, 1579) szerzője Leonhardus Uncius (1550 előtt–1584 után) erdélyi szász humanista költő, akinek életéről mindaddig meglehetősen kevés adat állt rendelkezésünkre.¹ Vállalkozása viszont a maga nemében egyedülálló, mivel a teljes magyar történelmet adja közre latin nyelvű verses feldolgozásban, s mindez Krakkóban talált kiadóra, az *Officina Lazari* produktumaként. Kézenfekvő kérdések tehát: milyen céllal állt össze ez a kötet, mi motiválta a szerzőt és a kiadót e nem csekély vállalkozás során, hol helyezhető el ez a versfüzér a kor irodalmi és historiográfiai körképében, s nem utolsósorban: milyen politikai üzenetet hordoz ez a múltértelmező kísérlet?

A 174 lap terjedelmű kötetet mind a lengyel, mind a magyar szakbibliográfiák számon tartják,² jelenleg 11 példánya ismert, s

¹ RMK III, 679. A *Poematum*-nak a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában RMK 502. sz. alatt őrzött példányát használtuk. A szerzőről vö. ÚMIL, III, 2166 (a korábbi szakirodalommal).

² Karol ESTREICHER, *Bibliografia Polska*, XXXII, Krakó, 1939, 29; *A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben*, a tanulmányt írta V. ECSEDY Judit, Bp., 2000, 353.

noha ez a nyomdatörténeti szakirodalom szerint nem csekély példányszámnak számít, a mű tüzetesebb vizsgálatára mindmáig mégsem került sor, modern kiadása nincs. Magyarul csupán a könyv egyik rövid ajánlása jelent meg Csonka Ferenc fordításában, valamint a Szent Lászlóról szóló részből ültetett át magyarra 12 sort Tóth István.³ Megemlítette még Uncius versgyűjteményét Gömöri György, aki azonban – témájának megfelelően – csak a kötetzáró költemény Báthory-laudációját méltatta néhány mondatban.⁴ Ugyanígy járt el Hopp Lajos, aki az „antemurale Christianitatis” eszméjének kifejeződését emelte ki a kötetzáró versben, ahol a lengyel királlyá választott erdélyi fejedelem törökbarátságának vádját cáfolja a szász költő.⁵ Ács Pál a Báthory-kor Attila-kultusza kapcsán szólt róla, de csak érintőlegesen.⁶ Az erdélyi német nyelvű irodalom monográfusa, Stefan Sienerth Unciusnak nem említi a nevét,⁷ s az a szász történetírás újabban megjelent áttekintésében sem szerepel.⁸ Minthogy azonban a *Poematum libri septem* a magyar történelmi tradíciókat igyekezett bemutatni a krakkói udvar humanista értelmisége számára, érdemesnek látszik részletesebben megvizsgálni az általa közvetített eszméket,

³ *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták, sajtó alá rend. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982, 790–791* (Uncius szövegét fordította Csonka Ferenc); TÓTH István, *Phoebus forrása. A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Nagyvárad, 1996, 136–137 (az utóbbihoz fűzött jegyzetekben a kiadás éve téves). A Gálffyhoz írt ajánlás latin eredetije: VERESS Endre, *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Bp., 1915, 215–216.

⁴ GÖMÖRI György, *Báthory István lengyel király alakja a korabeli költészet tükrében*, in: *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., 1986, 45.

⁵ HOPP Lajos, *Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*, Bp., 1992, 142 (Humanizmus és reformáció, 19).

⁶ ÁCS Pál, *Attila-kultusz a Báthory-korban*, in: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, Pécs, 1996, 113–119.

⁷ Stefan SIENERTH, *Geschichte der siebenbürgisch-deutschen Literatur. Von den Anfängen bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts*, Cluj-Napoca, 1984.

⁸ Edin SZEGEDI, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, Köln–Weimar–Wien, 2002 (Studia Transylvanica, 28). Erről BALÁZS Mihály részletes ismertetése: *ILK*, 2003, 598–604.

s a magyar–lengyel műltszemléletnek azokat a toposzait, amelyek Báthory királyságának kezdetén nyilvánvalóan fokozott érdeklődést válthattak ki a régió humanistáinak és diplomatáinak körében.

Wittenberg, Padova, Krakkó

Mindenekelőtt célszerű figyelmünket a szerző felé fordítanunk. Noha eddigi méltatói szerint életéről keveset tudunk, mégis úgy látjuk, az elszórt adatok mozaikkockáiból eléggé kerek életrajz állítható össze. Leonhardus Uncius (szász nevén: Unsch, Untsch vagy Wutsch) a Beszterce és Szászrégen között fekvő Teke (ma: Teaca) községből származott szász családból. Előbb Brassóban tanult, majd 1568-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre.⁹ Itteni tanulmányainak kezdetén jelent meg búcsúverse, amelyben a brassói Georg Hirschert, Erdélybe hazatérő tanuló társát köszöntötte.¹⁰ 1571-ben János Zsigmond fejedelem halálára írt egy elégiát, amelyet Csáky Mihály kancellárnak és Békés Gáspárnak, Fogaras urának dedikált.¹¹ Wittenbergből Padovába ment, ahol 1575. november 7-én iratkozott be a jogi karra Báthory István alumnusaként. Itt állította össze verseskötetét a magyar történelemről, miként az a könyv előszavából kitűnik. Padovai tanulmányai közben Velencében és Rómában is megfordult. Hazatéré-

⁹ *Album Academiae Vitebergensis*, Teil II, Halle, 1952, 136; SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992, Nr. 1554 (Fontes Rerum Scholasticarum, IV).

¹⁰ Propemptikon scriptum in gratiam eruditi ac periti, plenique humanitatis viri d. Georgii Hirscheri Coronensis Transylvani, cum se incluya Academia Vitebergensi discederet in celebrem Transylvaniae urbem Coronam ... Leonhardus Untzius Tekensis Transylvanus, Wittebergae, 1568. Egyetlen példánya Wolfenbüttelben található, vö. NÉMETHI S. Katalin, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720*, München, 1993, Nr. 2151. Vö. még RMK III, Pótlások 4. füzet, Bp., OSzK, 1993, Nr. 7385.

¹¹ Leonhardus UNCIUS, *Elegia de immaturo obitu Serenissimi principis Joannis Secundi electi Regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc.*, Wittenberg, 1571. RMK III, 4807.

se után, a 80-as évek elejétől Szászváros (ma: Orăștie) evangélikus lelkészi tisztségét töltötte be, itt később – Zoványi Jenő egy adata szerint – a háromságtagadás felé hajlott, ennek azonban semmi konkrét nyoma nincsen.¹² 1584-ben latin elégiával siratta el Báthory Kristóf halálát (*Elegia de morte illustrissimi principis Christophori Bathori de Somlo, Cracoviae, 1584*), ezt Jan Zamoyski kancellárnak ajánlotta. A továbbiakban életrajzi adatunk nincs róla, 1589-ben viszont nem kisebb személyiség írt róla verset, mint Jean Jacques Boissard, Melanchthon tanítványa, a jeles neolatin költő és historikus.¹³ Nem tudjuk viszont, hogy ekkor Uncius életben volt-e még. Összességében elmondható, hogy több nyelven olvasó, wittenbergi és padovai tanultságú, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező, művelt humanista, jeles neolatin poéta volt, akit a Báthory körül csoportosuló értelmiségi elit egyik jellegzetes képviselőjeként tarthatunk számon.

A kötet kinyomtatására 1579 elején került sor Krakkóban, ahol a szerző humanista barátai Báthory István Erdélyi Kancelláriájának alkalmazásában álltak. Köztudott, hogy Padova és Krakkó szellemi kapcsolatai igen szorosak voltak ebben a korszakban, a „padewczyk” fogalma nem csupán padovai embert, hanem padovai tanultságú kiváló lengyel férfit jelentett.¹⁴ A lengyelek ottani kollégiuma, a *Contubernium Polonorum* nem csupán tudományos, hanem diplomáciai központnak is számított ekkoriban. Báthory környezetének diplomatái, mind a lengyel, mind az erdélyi politika irányítói túlnyomórészt Padovában tanult fiatalokból kerültek ki, a lengyel–magyar–olasz szellemi „aranyháromszög” bemutatásának Jan Slaski több tanulmányt is szentelt.¹⁵ A magyarországi irodalom egyidejű krakkói és padovai humanista kapcsolatait Waldapfel József tanulmánya tekintette át, de Uncius nevét

¹² ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., 1977, 129 (Humanizmus és reformáció, 6).

¹³ Jean Jacques BOISSARD, *Poemata*, Metz (Metz), 1589, 382–383. NÉMETHI S. Katalin, i. m. nr. H 193.

¹⁴ Jan SLASKI, *Lengyel és magyar ciceroniánusok Itáliában a XVI. század közepén*, in: *Studia Litteraria* (Debrecen), 2003, 6.

¹⁵ Jan SLASKI, *Il „triangolo aureo” italo-polacco-ungherese all’ epoca dell’ umanesimo e del Rinascimento*, in: *Rivista di Studi Ungheresi*, IV, 1989, 83–89.

ő sem említette.¹⁶ Maga Báthory István ugyancsak rendelkezett humanista műveltséggel, latin orációiról elismeréssel szóltak a kortársak.¹⁷ Erdély fejedelmeként is, de még inkább lengyel királyként igyekezett a közép-európai (magyar, lengyel, szász és olasz) értelmiségi elit legjobbjait megnyerni és szolgálatába fogadni, mind Gyulafehérváron, mind Krakkóban az udvartartás idegen elemei voltak túlsúlyban.¹⁸ Mecenatúrájára jellemző, hogy több mint félszáz könyvet dedikáltak neki, s 58 róla szóló dicsőítő költeményt vett számba eddig a kutatás.¹⁹ Nagy tisztelettel övezték őt a kor legelesebb költői, többek között Balassi Bálint és a lengyel Sebastian Grabowiecki is, bár ők verset nem írtak róla.²⁰ A kor legnevesebb komponistája, Giovanni Pierluigi da Palestrina a Vatikánban előadott ötszólamú kórusművének dedikációjában magasztalta Báthory István király érdemeit.²¹ Még Angliában is elismeréssel emlegették, miként arra Gömöri György kutatásai figyelmeztetnek.²² Más kérdés, hogy a legújabb külföldi monográfiák is gyakran összetévesztik hasonló nevű unokaöcsésével, akit a lengyel király valóban Padovában taníttatott.²³

¹⁶ WALDAPFEL József, *Padova, Krakkó és a magyar irodalom*, in: uő, *Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1957, 7–23, Báthori köréről 13–14.

¹⁷ NAGY László, *Báthory István emlékezete*, Bp., Zrínyi Kiadó, é. n. 9, 314. A király műveltségét a halotti beszédek is kiemelik, vö. erről BITSKEY István, *A Warszewicki-testvérek és Magyarország*, in: *Lengyelek és magyarok Európában. Nyelv, irodalom, kultúra, párhuzamok és kapcsolatok*, szerk. NAGY László Kálmán, Debrecen, 2001, 116–122.

¹⁸ KLANICZAY Tibor, *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában*, in: uő, *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 107–108.

¹⁹ CSORBA Tibor, *A humanista Báthori István*, Bp., 1944; BÁN Imre, *A Báthorikak a régi magyar irodalomban*, in: *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez*, Nyírbátor, 1986, 65; GÖMÖRI György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Bp., 1999, 87–107.

²⁰ GÖMÖRI György, *Balassi, Grabowiecki és Báthori István*, in: *Hungarologische Beiträge*, Jyväskylä, 2004, 61–68.

²¹ BARLAY Szabolcs, *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Bp., 1986, 330.

²² GÖMÖRI György, *Angol kortársak Báthori István lengyel királyról*, in: uő, *Nyugatról nézve*, Bp., 1990, 40–44.

²³ Jonathan WOOLFSON, *Padua and the Tudors. English Students in Italy 1485–1603*, Cambridge, 1998, 4. A későbbi lengyel király padovai tanulását cáfolta NAGY László, i. m. 9, újabban GÖMÖRI György, in: *Slavonic and East European Review*, 2003/1–2.

Ebbe a környezetbe jól beleillett Uncius verseskötetének kiadása, már csak azért is, mert az új uralkodó, az európai dinasztiák *homo novus*a rá volt utalva a hatalmának legitimációját támogató kulturális reprezentációnak, a kommunikációs stratégiáknak minden formájára, minél erőteljesebb hangsúlyozására.

A szász humanista kötetét számos dedikáció, üdvözlő és ajánló költemény vezeti be, ezek hű tükröi annak a szellemi közegnek, amelyben mozgott a szerző. A legelső ajánlás Báthory István lengyel királynak és Báthory Kristóf erdélyi vajdának szól, őket köszönti a szerző újabb hatalmi pozíciójukba kerülésük alkalmából. Ezt követi Antonio Riccoboni padovai professzornak, az ékesszólás tanárának (*primarius eloquentiae professor*) verse, amelyben egyrészt szerencsekívánatait fejezi ki az új lengyel királynak, másrészt méltatja a „docte et eleganter” megírt verses históriát, amely Hungária dicső múltját ismerteti. A padovai tudós már korábban a nagyreményű ifjabb Báthory Istvánnak (András fiának) tanára volt, s őt, a neves dinasztiából származó ifjút pártfogójaként említette meg abban a dedikációjában, amelyet Arisztotelész retorikájának fordítása elé illesztett.²⁴ Poétikai szemináriumában 1571–1573 között mindenestre előkelő társaság gyűlt össze: Kovacsóczy Farkas, az ifjabbik Báthory István, valamint Giacomo Boncompagni, XIII. Gergely pápa fia. Két évvel távozásuk után érkezett ide Uncius, ő lett Padovában a Báthory-kultusz folytatója, aki a család hírnevét a humanista poézis révén építette, népszerűsítette. Róla a professzor a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott, szerinte az erdélyi szász diák „doctus est Latinis litteris”, kiváló a memóriája, jól ismeri az antik irodalmat, s erkölcei is a legjobbak („vir optimis et moribus, et litteris exornatus”).

A kötetkompozíció rendjében Riccoboni versét követik a híres férfiak „judicium”-ai, az antológiát köszöntő és laudáló epigrammák sora. Szerzőik közt van Antonius Muretus (Marc-Antoine Muret, 1526–1586), a Rómában élő francia tudós, Arisztotelész-

²⁴ HORVÁTH Iván, *Padovában poétikát tanulni*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, 1981, 43.

kommentárok szerzője, Carolus Sigonius (1552–1584), a Padovában, majd Bolognában tanító humanista retorikaprofesszor,²⁵ Johann Maior poéta, Wittenberg kriptokálvínista költője,²⁶ Paul Schede-Melissus (1539–1602), a korszak legjelentősebb német neolatin verselője,²⁷ a *poeta laureatus*, aki 1566-ban Magyarországon is járt. A sort két magyar név zárja: Georg Toeres és Georgius Hangasius Transylvanus, őket nem tudtuk azonosítani.²⁸ Valamennyien latin verssel méltatják a nagy vállalkozást, a Hungáriát bemutató hexameterek füzérét. A tekintélyes dedikációs névsor pontosan kirajzolja azt a közeget, amelyben a szerző mozgott: itáliai humanisták, költők, erdélyi peregrinusok, Wittenbergből érkezett diákok és lengyel nemesek, diplomaták egyaránt találhatók köztük.

A köszöntések után a szerző verses ajánlása következik két erdélyi nemesúrhoz, Berzeviczy Mártonhoz, a krakkói királyi kancellárhoz, valamint Gálffy János unitárius tanácsúrhoz, a Báthory-család bizalmasához, aranyosföldi királybíróhoz, akinek fia, István, a szerző kedves padovai tanuló társa volt.²⁹ Mindkét költeményt „Antenor Padovájában” (*Patavii Antenoris*) dátumozza, a város mitikus alapítójaként számon tartott Antenor nevének használatával nyilvánvalóan a *genius loci* szelleméhez való szoros kapcsolódását kívánta kifejezni. Itt beszéli el versfüzérének keletkezési körülményeit, a Gálffy-ajánlásból tudjuk, hogy Padovában, a környékbeli dombokra kisétálva írta költeményeit. A szabad művészetek és tudományok székhelyén ugyanis pestisjár-

²⁵ William McCUAIG, *Carlo Sigonio: The Changing World of the Late Renaissance*, Princetown, 1989, 43–45.

²⁶ SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben 1555–1592*, in: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, Bp.–Szeged, 1993, II, 630, 632 (Maiorra vonatkozó szakirodalommal).

²⁷ Hans Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, Bd. II, *Konfessionalismus*, Tübingen, 1987, 201; SZABÓ András, *Respublica litteraria*, Bp., 1999, 135.

²⁸ Egy Paulus Hancasius nevű brassói diák korábban Wittenbergben tanult, a kronológiát tekintve az ő fiáról lehet szó, vö. SZABÓ-TONK, i. m. Nr. 2150. Talán a Hangácsi család egy tagja rejlik a név mögött?

²⁹ Gálffy János önéletírása: *Magyar emlékiratok (16–18. század)*, sajtó alá rend. BITSKEY István, Bp., 1982, 115–119. Gálffy Istvánról vö. SZABÓ-TONK, i. m. Nr. 2557.

vány pusztított, tudományos élete megbénult, aki tehette, vidékre menekült, így szerzőnk sem tudta tanulmányait folytatni, s ráérő idejében hazája sorsáról elmélkedett. Műfaját tudatosan választotta, ismeretei szerint még előtte senki nem vállalkozott *Hungaria* latin nyelvű, teljes áttekintésre törekvő verses históriájának összeállítására. Példaképeként említi Christianus Scaevast, aki Báthory Istvántól kapta meg a *poeta laureatus* címet, s aki egyben az ő költői fejlődését is szakavatott kritikával kísérte, verseinek őszinte bírálója volt. Arra is utal a továbbiakban az ajánlás, hogy Bonfini és Ransanus már ékesszólóan megírta a magyarság eredetét és legkorábbi történetét, erre részletesen nem is kell kitérnie, nem ismételni akarja őket, viszont ki óhajt emelni néhány fontos szempontot. A dicső múlt emlegetését és megverselését indokoltnak tartja, mivel a fájdalmasan szétdarabolt és megcsonkult országban biztatásra és vigaszra van szükség, ezt kívánja szolgálni a közrebocsátott verseskötet.

Az ajánlás lezárásaként nyolcsoros disztichon fejezi ki azt a reményt, hogy a darabokra szakadt ország még egyesülni fog, a Duna, Tisza, Dráva és Száva környéke Buda várával együtt Báthorynak hódol majd, aki felszabadítja egész Pannóniát s védelmezi az igaz hitet:

O utinam Savus et Dravus, Tybiscus et Ister
Pulchraque in excelsis Buda locata iugis,
Bathoreis sese dedant pulso hostile clientes,
Libera Pannoniis possit, ut esse fides.

Csonka Ferenc fordításában:

Bárcsak a Dráva, a Száva velük Tisza és a nagy Iszter
S égbe nyuló ormon szép Buda városa is
Báthorynak hódolna hiven tovaűzve az ellent,
Éljen hogy szabadon Pannoniában a hit.

Egyértelmű kifejezése ez annak, hogy a szerző a jelenlegi lengyel királyt egész Hungária uralkodójának szeretné tudni a jövőben,

tőle várható szerinte az ország újraegyesítése. Nem nehéz észrevenni, hogy ezekből a retorikus szólamokból az a hungarus-tudat hangzik fel, amely a szász értelmiség körében az 1570-es években felerősödött, s jól összefért a szász öntudat megerősödésével, amelyet Báthory fejedelem pragmatikus vallásügyi intézkedései az államalakulat konszolidált kormányzása érdekében támogattak.

A bevezető szövegek után országismertetés következik: felsorolja a szerző Magyarország valamennyi püspökségét, érsekségét, vármegyéjét, a székely székeket, valamint Szlavónia és Erdély részeit. Ezt követően hét könyvre tagolva mutatja be a magyar történelmet, királyok szerinti kronológiai sorrendben haladva. Minden uralkodóról 10–15 sornyi prózai tájékoztatás adja elő a legfontosabb adatokat, évszámokat, ezeket követik a hexameterek, általában 100–200 sor terjedelemben, amelyek méltatják az illető tetteit és tulajdonságait. Az így kialakított történeti konstrukciónak néhány jellegzetes toposzát és szóművészeti megoldását igyekszünk áttekinteni az alábbiakban.

Történelem és mitológia

Az I. könyv az államalapítás előtti magyar uralkodókat veszi sorra. A szerző szerint ezek a következők voltak: Attila („rex Hunnorum”), majd fiai, Csaba és Aladár, őket követte a hét erdélyi vezér („septem duces Transylvaniae”), akik Attila halála után sok dicső harc árán ismételten elfoglalták Pannóniát. Ezek voltak: Árpád, Szabolcs, Gyula, Kund, Lehel, Vérbulcsu és Örs (Ursus). Utánuk Zoltán, majd Taksony következett, végül Géza, Szent István apja.

Ebben a részben érezhetően Attila áll a középpontban, őt szkíta vérből származónak mondja a szerző, Magyarország tőle nyerte nevét is:

Atila qui Scythico sibi sanguine vendicat ortum,
Invicta gessit qui fera bella manu,
Hunnos Pannoniae primus deduxit in oras,
Hunno qui primum de Duce nomen habent.

Szerinte Attilát 401-ben választották királlyá, 28 évvel azután, hogy a hunok Pannóniába jöttek, halálának évét 441-re teszi, szerinte ekkor Attila 124 éves volt.³⁰ Ezek az évszámok híven követik Oláh Miklós *Athila*-történetét, amely Zsámboky János 1668-as bázeli Bonfini-kiadásához csatolva olvasható volt, egyedül a hun vezér halálozási évszáma nem esik egybe (Oláh ezt 454-re teszi). Oláh szerint is Pannónia elfoglalása után 28 évvel, vagyis 401-ben választották Attilát királlyá, s 124 évesen halt meg.³¹ A humanista historikusok közül egyedül ő iktat be hosszabb töprengést a matuzsálemi korban éppen újraraházasodó világverő uralkodónak erről a rendkívül hosszú életkoráról, itt felveti azt is, hogy talán a hun évszámításban egy év kevesebb mint 12 hónapból állt, de azért a vezér nagyságán sem eshet csorba, mivel Attila „a természet ereje és a jó testhőmérséklet következtében” élhetett oly ámulatra méltóan sok évig.

Mind Bonfini és Heltai Gáspár, mind pedig az utóbbi nyomán járó Kozárvári Mátyás-féle históriás ének *Az régi magyaroknak első bejövésekről* (1579) ezektől eltérő évszámokkal ír ugyanezen eseményekről, elég ha itt azt említjük, hogy mindhármuk szerint 72 évvel a Szkítiából történt kijövés után választották királlyá Attilát,³² míg Oláh és Uncius esetében itt 28 évről van szó. Csupán a halálozási életkor jelent kivételt, ez mindenütt egyöntetűen 124 év. Mindez arra mutat, hogy Uncius a hun vezér életének dátu-

³⁰ „Anno salutis CCCC post XXVIII Annum ingressus Hunnorum in Pannonia, Atila Hunnorum rex eligitur; is postmodum Misiam, Thraciam, Achaïam, Macedoniam et Illyriam bello domuit. Postea Germaniam, Gallias, et Hispanias misere afflixit, moritur in Norico vino et venere inflammat. An. CCCCLXI, Actatis suae CXXIII.” UNCIUS, i. m. pag. C.

³¹ Nicolaus OLAIUS, *Hungaria – Athila*, ed. C. EPERJESSY et L. JUIHÁSZ, Bp., 1938. Magyar ford. KULCSÁR Péteről, in: *Humanista történetírók*, Bp., 1982, 385–386.

³² HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, Kolozsvár, 1575, 20 (RMNy 360). Kozárvári históriás énekének idevágó részlete: RMKT XVI:1-1, sajtó alá rend. ÁCS Pál, Bp., 1999, 40.

maiban Oláh Miklós szövegét vette alapul, ellentétben Kozárvárival, aki Heltait szedte versbe.

Ács Pál feltételezése szerint Kozárvári Mátyásnak ugyanezen évben megjelent históriás éneke Uncius költeményéből meríthette az ötletet, amely szerint az új lengyel király – miként korábban Hunyadi Mátyás – voltaképpen *Athila secundus*, aki a legnagyobb magyar uralkodók örökébe fog lépni nagyszabású hódításai révén.³³ A közvetlen átvételt ugyan nem látjuk bizonyítottnak, viszont a gondolat közös gyökere kétségtelen: a Báthory-család dinasztikus propagandáját segítette elő mind a Krakkóban, mind pedig a Kolozsvárott kiadott kötet. Számos egyéb jele is van ugyanis annak, hogy most már Báthoryval kapcsolatban az Európán diadalmaskodó hun uralkodót kezdte emlegetni az irodalom, nyilvánvaló részeként a lengyel trónért folytatott kampánynak. Aligha véletlen, hogy Oláh Miklós *Athiláját* már 1574-ben lengyelre fordította Cyprian Bazylik (1535 k.–1591 után), a sokoldalú humanista költő, nyomdász, lantművész és zeneszerző, aki Báthorytól kapott 1576-ban birtokot.³⁴ A lengyel átültetést nemrég kiadó Zoltán András arra is utalt, hogy a krónikairó Joachim Bielski még külsejében is Attilához hasonlatosnak írta le Báthoryt a Krakkóban kiadott *Kronika polska* lapjain 1597-ben. A szász történet szemléletben a hun–magyar azonosítás gondolata pedig már nem újkeletű, többek között Thomas Bomel nagyszebeni jegyző, a későbbi szelindeki evangélikus lelkész 1556-ban kiadott történeti kronológiája is ebben a szellemben készült, vállalva a hungarus-tudat közvetítését, a szász identitástudat ötvözését a hun–magyar tradíció eszméjével.³⁵

³³ ÁCS, i. m. 119, valamint RMKT XVI/1, i. m. 391. Mátyás királyról, mint „*Athila secundus*”-ról többször szólt a szakirodalom, újabban vö. Marianna D. BIRNBAUM, *The Orb and the Pen. Janus Pannonius, Matthias Corvinus and the Buda Court*, Bp., 1996, főként a *Matthias, the Flagellum Dei of the Renaissance* c. fejezetét, 123–128.

³⁴ ZOLTÁN András, *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehér-orosz fordítása*, Nyíregyháza, 2004, 15–16 (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 6).

³⁵ BOMEL, Thomas, *Cronologia rerum Ungaricarum a primo Unnorum in Pannoniam adventu ad millesimum quingentesimum quinquagesimum sextum a nato Christo annum per Thomam Bomelium Coronensem collecta*, Coronae, 1556; RMNy 130; a szerzőről vö. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII.*

Uncius versében Attila összes hódításainak felsorolását kapjuk, kitér a szerző a Sarmatiába elvetődő hunok kalandjaira is. Ha már a legősibbnek tartott hun-magyar főember is járt lengyel földön, miért ne ismétlődhetne ez meg most, miért ne lehetne Báthory a közös uralkodó? Az a humanista Attila-interpretáció jelenik itt meg, amely szerint a hun vezér vitéz, bátor, tetterős fejedelem, aki kegyetlen pogány ugyan, a vele szembenálló kereszténység viszont elpuhult, viszálykodó, gyáva tömeg, amely bűneiért megérdemli Isten ostorát.³⁶ Az igazságtevő isteni gondviselés eszközévé lép így elő Attila, s ez a wittenbergi történetkonceptióba szervesen beilleszthetővé tette a nyugatot fenyegető, vérszomjasnak, zsarnoknak beállított, diabolizált hun vezér tevékenységét. Ez a felfogás kettős funkciót töltött be: egyrészt vállalhatóvá tette Hungária számára a pogány hun örökséget (Attila honszerző, birodalomalapító, győzedelmes, bátor vitéz), másrészt a 16. századi kereszténységet figyelmeztette az újabb veszedelemre, amellyel szemben csak a morális élet révén lehet esélye a megmaradásra (Attila Isten büntető vesszeje). A magyarság elődeinek ősi katonai dicsősége is kiemelhető volt ezáltal, ugyanakkor a bűnökért való bűnhődés időszerű gondolata is helyet kapott ebben a mitologizáló történelemértelmezésben. Mindez megfelelt a Báthory-kör politikai és dinasztikus törekvéseinek, az új lengyel királyhoz méltó előd alakja volt így kiformalható a nyugati kereszténység számára még mindig igencsak ambivalens hun vezérből. Ami korábban Mátyás királyról szólt, az most Báthory Istvánra tevődött át. A közismert Thuróczy-féle Attila-interpretáció vonalába kapcsolódik be tehát a szász szerző elbeszélé-

századi magyarországi történetírás történetéből, Bp., 1975, 162–163; SIFNERTH, 141; SZEGEDI 174; LÓKÓS Péter, *Eger 1552-es ostromának ábrázolása a XVI–XVII. századi erdélyi szász és szepességi német irodalomban*, in: *Agria XI*. (Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve), Eger, 2004, 262.

³⁶ Oláh Miklós Attila-képének nemzetközi kontextusáról részletesen írt Sante GRACIOTTI, *L'Attila di Miklós Oláh fra la tradizione italiana e le filiazioni slave*, in: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Firenze, 1973, 275–316. A téma tágabb összefüggéseiről vö. *Attila, The Man and his Image*, ed. by Franz H. BAUML and Marianna D. BIRNBAUM, Center for Medieval and Renaissance Studies, Univ. of California, Los Angeles–Bp., 1993. A barokk kor Attila-képéről: SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták*, Bp., 1993.

lése, szemben a Callimachus Experiens által konstruált narrációval, amely a hun királyt ellenszenves, barbár zsarnoknak láttatta, nyilvánvaló Mátyás-ellenes élel.³⁷ Az Attila–Mátyás párhuzam eddigi bőséges szakirodalma újabb fejezettel gyarapítható tehát: Báthoryra vetül most már mindaz a dicsőség, amelyet a hunok vezérének neve felidézett Hungária lakosai számára.

A II. könyv Szent Istvánnal kezdődik, őt követve kap itt helyet „Petrus et Aba”, majd I. András, I. Béla, Salamon és II. Géza. A legnagyobb teret és dicsőítést természetesen az országalapító király, a kereszténységet a Kárpát-medencében megszilárdító Szent István kapja, a pogánylázadások leverését külön is kiemeli a szerző.

A III. könyv elején Szent László laudációja áll, ezt követi a 12. század Árpád-házi uralkodóinak felsorolása II. Lászlóval bezárólag. Itt érthető módon a szent király, a lovagkirály méltatása kap legnagyobb teret, aki „pietate, fortitudine et belli virtute insignis...”. Megemlíti László Szentföldre tervezett keresztes hadjáratának tervét is, amelyet idő előtti halála hiúsított meg, így „már csak a lelke repült Jeruzsálem alá”. Teste a váradi székesegyházban nyugszik, amelyet ő maga alapított. Nyilvánvaló, hogy a Báthoryt dicsőítő propaganda keretébe hasznosan beilleszthető volt a múlt magyar uralkodóinak kettős elkötelezettsége: a vallásos kegyesség és a pogányok ellen harcoló vitészség erényének

³⁷ CALLIMACHUS EXPERIENS [Filippo Buonaccorsi], *Attila. Accedunt opuscula Quintii Aemiliani Cimbriaci ad Attilam pertinentia*, ed. Tiberius KARDOS, Lipsiae, 1932, 29–31, 12–126 (Bibliotheca Scriptorum Recentisque Aevorum). A lengyel király szolgálatában álló olasz historikus Mátyás-ellenes Attila-ábrázolásáról vö. SZÖRENYI László, *Callimaco Esperiente e la corte di re Matthia*, in: *Callimaco Esperiente, poeta e politico del 1400 (Convegno internazionale di studi, San Gimignano 1985)*, ed. Gian Carlo GARFAGNINI, Firenze, 1987, 105–118; JÁSZAY Magda, *Callimaco Esperiente e il parallelo Mattia Corvino – Attila*, in: *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, ed. by Tibor KLANICZAY, József JANKOVICS, Bp., 1994, 151–164. A képzőművészeti párhuzamokról: MIKÓ Árpád, *Divinus Hercules és Attila Secundus. Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai*, *Ars Hungarica*, 1991, 149–156; újabb részletes elemzés az Attila–Mátyás párhuzamról BÉKÉS Enikő, *Physiognomy in the Descriptions and Portraits of King Matthias Corvinus*, *Acta Historiae Artium*, 2005 (sajtó alatt), főként a *Faunus contra Iconcm?* c. fejezete, melyet a szerző szívességéből ismerhettem meg.

együttese, ez László király esetében különösen jól retorizálhatónak bizonyult. Éppen az ilyen erények örökösének kellett az új lengyel uralkodót feltüntetni, cáfolandó ezzel a törökbarátság vádját, s beiktatni itt is a hitvédő uralkodó toposzát. Rajta kívül még III. Béla kapja itt a legtöbb laudációt, Hungária dicsőségének és hatalmának reprezentánsaként.

A IV. könyv II. Andrástól Kun Lászlóig mutatja be a királyokat, az V. könyv az Árpád-ház kihalásától, III. Andrástól az Anjou-ház időszakának végéig, Mária királynővel bezárólag veszi sorra az uralkodókat. A VI. könyv középpontjában Luxemburgi Zsigmond bemutatása áll, végül a VII. könyv túlnyomórészt Mátyás király életét és tevékenységét méltatja. Mátyás eszerint római eredetű, a Dácia provinciából származó Corvinusok sarja, s előadja a szerző a humanisták által kreált dákoromán kontinuitás elméletét is. Mindez természetesen az Erdélyből származó magyar királyok hatalmának és dicsőségének illusztrálására szolgál, a római-dáciai-hungarus tradíciót felvonultató uralkodók legitimitását és trónra való alkalmasságát sugalmazza, a Hunyadi-ház népszerűségét igyekszik átmenteni a Báthoryakra.

Az egész könyvön végigvonuló tendencia a *Regnum Hungariae* dicsőségének illusztrálása, a kötet kompozíciója jól kitapinthatóan erre épül. Noha a szerző gondosan ügyel arra, hogy egyetlen uralkodót se hagyjon említetlenül, mégis szembeűnő, hogy mind-egyik liber különösen nagy terjedelemben s nagy pátozzsal emel piedesztálra egy-egy kiemelkedő személyiséget. Ugy látjuk, ebben is Oláh Miklós nyomán jár, aki – mint arra legutóbb Amedeo Di Francesco utalt – a magyar történelem Pantheonját kezdte meg kiépíteni, a nemzeti mitológia világát propagálta, amikor Attilától kezdve Hungaria dicső férfiainak (*virii illustres*) tablóját mutatta fel.³⁸ Attila, Árpád, Szent István, Szent László, IV. Béla, Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás örökösének tűnhet fel tehát Báthory István, aki most a lengyel trónra emelkedett. Katolikus vallásossága és katonai vitézsége egyaránt

³⁸ Amedeo DI FRANCESCO, *Program és mítosz között (Oláh Miklós gondolatvilága)*, in: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*, szerk. MÓZES Huba, Bp., 1993, 14–15.

méltó elődökre vezethető így vissza, Hungária ezen örökségének birtokosaként jelenhet meg most ő. Róla szól a kötet zárókölteménye, amelyet még 1576-ban írt meg, közvetlenül a királyválasztást követően, s most ez kézenfekvő kompozíciós elemként, kötetzáró versként kínálkozott. A múlt dicső uralkodóinak sorozatát zárhatta le az ő személye, s bemutatthatóvá és kiemelhetővé váltak azok az értékek (*fama, gloria, pietas, virtus*), amelyeknek az erdélyi fejedelemből lett lengyel király örököse és birtokosa lett immár.

Magyarok és lengyelek

Ezt az utolsó költeményt a Padovában tanuló lengyel nemes és tudós ifjakkak ajánlja a szerző. „O iuvenes docti, generoso et sanguine nati nobile...” – hangzik a megszólítás. A négy megszólított személy között van az Ossolinski család két tagja, az apa, Hieronym, és fia, Zbigniew (1555–1623), akik a lengyel Habsburg-ellenes nemzeti önállóságnak elkötelezett hívei, Báthory politikájának támogatói.³⁹ Zbigniew Ossolinski mellett az ő két további tanuló társa Jan Dorohostajski (Drohoiovius) és Jan Siennicki (Johannes Senicius) a megszólítottak, akik ugyancsak neves lengyel nemes családok leszármazottai, az utóbbi mint zarnowiczei kasztellán, tagja volt annak a delegációnak, amely Jagello Annát Krakkóba kísérte a koronázási ünnepségre.⁴⁰

A lengyel nemeseknek címzett sorok az új lengyel király trónra való alkalmasságát méltatják, vitézségét emelik ki, a lengyel és magyar történelmi sors közös motívumait hangsúlyozzák. Ebben odáig megy el Uncius verse, hogy Báthoryt félig-meddig lengyel származásúnak állítja be. Őseit a Kárpát-medencében a népvándorlás során megtelepült jazigokban (*jasiges*) jelöli meg,

³⁹ *Wielka Encyclopédia Powszechna PWN*, VIII, Warszawa, 1966, 337–338.

⁴⁰ Juliusz NOWAK-DLUZEWSKI, *Okolicznosciowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa, 1969, 96; GÖMÖRI, i. m. 54; HOPP, i. m. 142 (381. l. ábj.). Siennickiről vö. NAGY László, i. m. 135–136.

ezek pedig a kor hiedelme szerint a szarmaták egyik ágához tartoztak, ilyen módon a lengyel szarmatizmus eszmekörébe kapcsolódhatott be Báthory alakja, s a lengyel nemzeti párt még inkább magáénak érezhette őt. Nem kézenfekvő-e hát, hogy most egyhangúlag Sarmatia királyává választották az egykori Jazygia leszármazottját? – veti fel a kérdést a szerző.⁴¹ Úgy látjuk, ez is a „conformitas” eszméjének egyik eleme, a szarmata–jazig etnikai kapcsolat tudatára alapozott argumentum, amely sikerrel remélhette beilleszthetőségét a kor lengyel–magyar politikai közgondolkodásának elvárásai horizontjába.⁴² Egyrészt a család dinasztikus reprezentációja teremthetett meg ezáltal, másrészt a hun–szarmata kettős eredet az államjogi lojalitást bizonyíthatta mindazok számára, akik Báthory-ellenes politikai célzattal azt hirdették, hogy a család nem elég tekintélyes, legalábbis ahhoz nem, hogy egy tagja a lengyel trón birtokosa lehessen.

A népszerűségképző stratégia egy további szembeeszköz motívuma a *fertilitas Hungariae/Daciae* hangoztatása. Eszerint a perszónálunió révén az aranyban-ezüstben gazdag *Dacia* és *Polonia/Sarmatia* szorosabbá váló kapcsolata mindkét ország lakossága számára nagy nyereség és öröm:

Omnibus est notum Dacorum huic inclyta regna
 Parere, argento quibus et nil ditius auro,
 Fertiliusque potest aliquid vix orbe videri.
 Plura huic é coelo cum nunc maioraque praestent

⁴¹ UNCIUS, op. cit. pag. FF: „Nunc oculis Superum cum sit nutantibus almus / Dux hic Jazygiae Stephanus cognomine Bathor / Dignus Sarmatiae unanimi Rex voce creatus / Nonne salus patriae vobis solatia summa / Fert et Bathorei vos mulcet nominis omen?” János István fordításában: „Most, hogy az égick is kegyesek hozzá, a Jazig föld / Vajdáját, Istváni, akinek mellékeve Báthor, / Méltán választotta királlyá szarmata nép is / Egy szívvel, ki hazátoknak legfőbb vigaszul lesz / Mert hisz nektek a Báthori név kegyes isteni jósjel.”

⁴² Tadeusz ULEWICZ, *Il problema del sarmatismo nella cultura e letteratura polacca, problematica generale c profilo storico*, Ricerche Slavistiche, vol. VIII, Roma, 1960, 126–198; uő, *Sarmatyzm*, in *Literatura Polska*, II, Warszawa, 1985, 336–337; uő, *Zur Frage des Sarmatismus in der polnischen Kultur und Literatur*, in: *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, Warszawa–Krakow, 1992, 213–235.

Dii Superi, pariter laetemur ad astra levando
Sarmatiae populos et Dacos iungamus ovantes.⁴³

Összességében azzal zárhatjuk jelen rövid szemlénket, hogy Uncius kötete gondosan megszerkesztett eszmei és poétikai egység, a kor közép-európai neolatin költészetének értékes darabja. A téma és a megírás időpontja korántsem tekinthető véletlennek: Báthory István lengyel királlyá választása után hívei körében erőteljes propaganda indult annak érdekében, hogy a magyar királyságot is elnyerhesse, s ezáltal egy olyan közép-európai hatalom jöhessen létre, amely eséllyel szállhat szembe mind Bécs, mind Konstantinápoly expanziós törekvéseivel. Ezt a célt szolgálták az 1570-es évek második felében kiadott kolozsvári nyomtatványok is, amelyek Hunyadi Mátyás király korának felidézésével agitáltak a nemzeti királyság eszméje mellett.⁴⁴ Közvetve Gian Michele Bruto historikus megbízatása is ebbe a tendenciába illeszthető, neki kellett Ferdinánddal szemben Szapolyai János királyságának legitimitását bizonyítani, s ezzel a nemzeti uralkodó pozícióját megvédenie a Habsburg-trónigények ellenében.

Uncius a jelen és a múlt szintézisét alkotta meg, az újonnan megválasztott lengyel király melletti politikai propagandát a teljes magyar história bemutatásával kötötte össze, annak keretébe ágyazta. Kifejezésre juttatta ebben a kapcsolatban azt a reményt, hogy egyesülhetnek Hungária egymástól elszakított országrészei, s a jövőben a lengyel–magyar közös király egy erős kelet-közép-európai hatalmat hozhat létre, amelyben a különféle etnikumok és vallások egyaránt helyet kapnak.

⁴³ János István fordításában: „Ismeretes, neki hódol a híres Dácia földje / Minden más népnél sokkal dúsabb az aranyban / S termékenységben párját ritkítja a földön. / Sok kegy után ám most még többet is adnak az égből / Isteneink, mi pedig szintűgy ujjongva emeljük / Csillagokig Sarmatia s Dácia népeit egyként.”

⁴⁴ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 181. Újabban arra is történt utalás, hogy a Kolozsvárott 1578-ban kiadott s Báthory István királynak dedikált prognosztikon a Gdańkban megjelentetett Misocacus-féle jóslat nyomán csatlakozik a Habsburg-ellenes hangulathoz, vö. erről DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., 2003, 130.

Báthory toleráns valláspolitikájának újabb bizonyítéka, hogy a Wittenbergben tanult evangélikus lelkész rajongva dicsóítja a katolikus uralkodót. S ez korántsem lehet véletlen, mivel Uncius műve pontosan beleillett abba a kibékülési folyamatba, amely a szász nemzet és a fejedelemség között lejátszódott a katolikus uralkodó trónra jutásával. A magát ortodox lutheránusként meghatározó szász egyházi vezetőknek a János Zsigmond nevével fémjelzett kálvinista, majd antitrinitárius világi hatalomtól való félelme az új helyzetben megszűnt, tapasztalhatták ugyanis, hogy a protestáns felekezetek közül Báthory leginkább a szoros nemzetközi kapcsolatrendszeret ápoló evangélikusokat kezelte egyenrangú félként, ezzel volt leginkább illusztrálható konfesszionális nagyvonalúsága, államának belső békéje, politikájának kiegyensúlyozottsága.⁴⁵ Nem véletlen, hogy a szász identitástudat és történeti önszemlélet ebben az időben alakult ki és erősödött meg.⁴⁶

A krakkói értelmiségi kör örömmel üdvözölte Uncius kötetének megjelenését, a neves olasz vándorhumanista, Giovan Michele Bruto, Báthory István udvari történetírója 1579 júniusában több más könyvvel együtt ezt is elküldte Vlnába az általa nagyra becsült Abafáji Gyulay Pálnak, aki ott királyi alkancellárként éppen Báthory oroszországi hadjáratának előkészítésében vett részt.⁴⁷ Gyulay maga is levelezésben állt Unciusszal, nyilvánvalóan mindketten tagjai voltak annak a humanista értelmiségi elitnek, amely a Krakkó, Gyulafehérvár, Padova és Wittenberg közötti térben tartotta a kapcsolatokat, építette a szellemi hidakat.

Uncius verseskötete egyrészt a kései humanista neolatin irodalom áramába illeszkedik, alkotása leginkább Schesaeus és Bo-

⁴⁵ Edit SZEGEDI, i. m. (8. jegyzet), valamint úó: *Báthory István és az erdélyi szászok történeti, politikai tudatának kialakulása*, Limes, 2002/1, 81–86.

⁴⁶ A szász identitástudat ekkoriban történt megerősödéséről vö. Harald ROTH, *Autostereotype als Identifikationsmuster. Zum Selbstbild der Siebenbürger Sachsen*, in: *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multi-ethnischen Region*, Hgg. Konrad GÜNDISCH, Wolfgang HÖPKEN, Michael MARKEL, Köln–Weimar–Wien, 1998, 182.

⁴⁷ SZABÓ György, *Abafáji Gyulay Pál*, Bp., 1971, 44–45 (Humanizmus és reformáció, 3).

catius életműve között helyezhető el. Eszmeiségét tekintve abba az irodalmi korpuszba tartozik, amely Báthory környezetében a magyar–lengyel közös múltszemlélet – egyfelől a szarmatizmus, másfelől a hun–magyar kontinuitás – jegyében igyekezett a két ország hatalmi helyzetének eszmei támpontjait kijelölni, s különös figyelmet fordított a közös sorskérdések és kölcsönös érdekek megfogalmazására. Ez egyfelől az *antemurale* és a *propugnaculum* toposzaiban, másfelől az uralkodói *virtus* és *religiositas* motívumaiban, valamint a *defensor fidei* uralkodóeszményében szövegeződött meg, és hagyományozódott az utókorra. Arra az utókorra, amely egyik oldalon Zrínyi Miklós és a Rákócziak, a másikon pedig a Wasa-királyok és Jan Sobieski révén igyekezett megtalálni *Hungaria*, ill. *Polonia* európai helyét és történelmi szerepét, identitását és önállóságát, a politikai helyzet mindkét országra nézve kedvező alakításának lehetőségeit és esélyeit. Múltértelmezésbe, történelmi interpretációba ágyazott politikai propaganda jött így létre, a beszédmód még a humanista retorika terepén mozog, a szándék viszont egyértelműen politikai, az aktuális helyzet befolyásolására irányul a történelem célzatos magyarázata és nem kevés pátozzsal kísért előadásmódja révén. A múltteremtésnek jelenformáló tendenciája evidensnek mutatkozik Uncius szövegében. Ez természetesen még nem *disciplina politica*, de az annak kialakulása felé vivő úton ez is egyike a lehetőségeknek, egyike azoknak a műfaji formációknak, amelyek az önálló politikai beszédmód létrejöttét megelőlegezték és elősegítették.

„MAGYAROK PAIZSA, IGAZSÁG OSZLOPA”

(*Bocskai István és az irodalmi emlékezet*)

1604. október 15-ének éjjelén Bocskai István hajdúseregének élén rajtaütött az Álmosd és Diószeg között hosszan masírozó német zsoldosalakulaton, s a kassai főkapitány alvezérének, Johann Pezzen ezredesnek csapatain fényes győzelmet aratott, a szétszórt sereg maradékai Váradra menekültek. Alig két hónappal ezután diadalittas szólamokban hangzott fel Debreceni Szappanos János költeménye, a *Militaris congratulatio comitatus Bihariensis*, amelyet 1604 karácsonyára datált maga a szerző. Nyomatásban az ének Debrecenben, 1605 tavaszán jelent meg, s Bihar vármegye katonai szerencsekívánatának meghallgatására kéri Bocskai Istvánt, Erdély fejedelmét, a Partium urát, a székelyek grófját, a győztes hadvezért:

Az szép szabadságra, Magyarság javára Törekedő jó urunk,
Úri dicsőségből, Mint Krisztus Mennyekből, Alá szállott
gyámolunk,
Szolgai ruhában, Katona formában, Halgasd meg az mit írunk.¹

Aligha kétséges, hogy ez volt az első irodalmi alkotás, amely Bocskai laudációját vállalta fel, s azt magas esztétikai színvonalon, a Balassi-strófa gördülékeny alkalmazásával valósította meg. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk: itt kezdődött a hajdúk fejedel-

¹ RMNy 928. A szöveg kritikai kiadása: RMKT XVII/1, sajtó alá rend. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, Bp., 1959, 256–260, a datálásra vonatkozó jegyzet az 583. lapon. A szöveget a mai helyesíráshoz közelítő formában idézzük. Bocskai irodalmi megőrkítéséről korábbi tanulmányunk: Alföld, 1982:11, 80–86, valamint *Eszméck, művek, hagyományok* című kötetünkben, Debrecen, 1996, 277–287.

mének mitizálása, avagy modernebb kifejezéssel: Bocskai alakja itt lépett be a történeti kommunikáció terébe. Mint tudjuk, az újabb historiográfiai és irodalomelméleti megfontolások szerint az lesz a történelem, amit az emberek hisznek, gondolnak avagy tudni vélnek a múlt eseményeiről, szereplőiről, folyamatairól.² Ha pedig ez így van, akkor a váradi káptalan levéltárosa, a versfőkben magát Joannes Smigmatopoeus Debresinusnak nevező szerző indította el azt a folyamatot, amely irodalmi igényű szövegekben örökítette meg, alkotta meg a köztudatban élő Bocskai alakját. Kérdésünk ebből adódik: vajon milyen szövegszervező elvek, milyen retorikus eljárások segítették elő a magyar múlt e kiemelkedő jelentőségű személyiségének megjelenítését, kanonizálását, szobrot érdemlő történelmi hőseink közé emelését?

Biblikus mitizáció

A Debrecenben, Rheda Pál nyomdájából kikerült kötet címlevegének hátlapján latin vers méltatja a „bihari nagyúr” érdemeit. A váradi levéltáros-poéta itt Bocskait a bibliai Mózeshez hasonlítja, a magyarok szabadítójának nevezi őt, aki a „harcias teutonok” fegyvereitől menti meg a „hunokat”. Eddig figyelemre alig méltatott retorikai fogás, hogy a hajdúság népén túl az egész magyar-ság vezérének is kikiáltja Erdély fejedelmét:

Macte animis Heros, noster Comitatus amat te:
Pannoniae potius te Status omnis amat.

Eszerint Pannónia minden rendje szeretettel övezi a zsarnok uralkodóval, II. Rudolfal szembeszálló Bocskait, a „mennyekekből

² Az erről szóló bőséges irodalomból vö. John LUKACS, *Historical Consciousness. The Remembered Past*, New Brunswick and London, 1994 (Transaction Publishers, XIII); GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., 2000, 81–95.

alászallott” „isteni szabadítót”, akinek a továbbiakban hadvezéri képességeit dicséri. A latint követő, 32 strófából álló magyar költemény egyik fontos szövegszervező eljárása ugyancsak a bibliai nyelvi réteg mozgósítása, az ótestamentumi hősök példájának felelevenítése, összevetése a hajdúság vezérének tetteivel:

Igy szokott ez lenni, Ezt szokta mívelni Az mennyeknek szent
ura;

Az kiseded sziveket, Vezérelvén őket, Viszi derék dologra:
Moises és Áron, Josue Gedeon Példája ezt mutatja.

A biblikus mitizáció újabban elemzett eljárása ez,³ ennek során Bocskai így „keresztyén Gedeon” lesz, a protestáns hitvédő szerepébe kerül, hadjáratának Habsburg-ellenes jellege mellé pedig markánsan kerül oda felekezeti színezete.⁴ A költőnek, a versbeli szónoknak *adhortatiója* a hajdúkatonákhoz szól:

Az Ecclesiáért, Igaz tudományért, Ű maga föláll talpra:
Mikor zászlótkkal, Dobbal trombitákkal Mentek az kemény
harcra:
Adván bátorságot, Nálatok az kardot Forgattya csak ű maga.

Példává, vezérré, a reformáció védelmében fegyvert ragadó, s bibliai előképek által karakterizált hőssé magasztosul így a fejedelem, ez a kép válik majd tradícióvá, egészen a legújabb korig, amíg a reformáció genfi emlékművén jelenítik meg szobrát, a hitújítás legnagyobbjai között.

Debreceni S. János énekének másik retorikai eljárása a nemzeti sors ismert toposzaira történő építkezés. A wittenbergi történetfelfogásnak magyar helyzetre alkalmazott gondolatmenete szerint a magyar népet Isten bűneiért sújtja, a kortársak tudata

³ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001, 24–25.

⁴ SZABADI István, *Bocskai a protestáns (irodalmi) hagyományban*, in: „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*, szerk. ifj. BARTA János és PAPP Klára, Bp., 2004, 187–191 (Kisebbségkutatás Könyvek). Ugyanebben a kötetben több tanulmány foglalkozik a fejedelem és a különböző felekezetek viszonyával.

szerint az a kulcskérdés, hogy az Úr haragja végleg el kívánja-e törölni a bűnös közösséget, avagy csak „atyailag” dorgálja azt, a morális javulás bekövetkeztéig. A költemény egyértelmű választ ad a kérdésre, eszerint

Sok ideje immár, Hogy szívünk várton vár Isteni segítséget,
Elfordult volt tőlünk, Mert nagy sok volt bűnünk, Szívünk
azért rettegett:

Lám nem haragszik volt, Csak mint atya sújt volt, S immár
megkegyelmezett.

A *flagellum Dei, virga Dei* ismert toposza kap itt költői megfogalmazást Balassi-strófákban, az elvárt befogadói közösség, a hajdúkatonaság nyelvi normájához igazodva. A bűnök következményeit egész sor szinonima ecseteli: nyomorúság, rabság, gyalázat, kegyetlenség, elvesztés, óhajtás, kesergés, siralom, megalázás, rontás, hívek űzése, „láb alá tapodása”, „mostoha Rudolphus uralkodása”, „Kolozsvár nagy kínja, Erdély pusztasága” volt a sora eddig a magyarságnak: nem nehéz ebben a beszédmódban felismerni a *querela Hungariae* motívumát.

A kárvallás és büntetés után viszont két tényező vezet a „magyarok örömi”-hez: egyrészt az isteni segítség, másrészt az, hogy „Vitéz atyáinknak, Serény magyaroknak Nyomdokokat kövessük”, tehát a régi vitézség és dicsőség, az erkölcsös hadakozás és helytállás példája kell, hogy vezesse Bocskai népét. A humanizmusban és a wittenbergi történet szemléletben gyökerező toposzok leegyszerűsített szövegformulákban történő megjelenítése vetette meg tehát annak a Bocskai-képnek az alapját, amely a későbbi irodalmi, képzőművészeti alkotásokban, s a közvéleményben is elterjedt, s lényeges vonásaiban maradandónak bizonyult.

Kassán, fejedelmi udvarában Bocskainak arra nem jutott ideje, hogy uralkodóhoz méltó reprezentatív udvart építsen ki, noha 1605. április 20-a óta már egész Magyarország uralkodójának is megválasztották. Miként azonban arra Benda Kálmán felhívta a figyelmet, ez a kassai fejedelmi központ mégis kristályosodási pontjává vált egy rövid időre a szétszakadt országrészek szellemi

erőinek.⁵ Ide sereglett ugyanis a régió értelmiségének színe-java, többek között az udvari papjává lett Alvinczi Péter, aki 1606. június 16-i dátummal írta meg a függetlenségi mozgalom *Apológiáját*, amelyben az arianizmus vádja alól igyekszik tisztázni a fejedelmet, s ezt az iratot később Szenci Molnár Albert még háromszor megjelentette.⁶ Bocskai titkáiraivá szegődött Rimay János és Péchy Simon, írnoka lett Szepsi Korotz György, aki később az első magyar abszolutizmuselméletet alkotta meg, ide jött a kancellárjává kinevezett Kátay Mihály, s diplomáciai szolgálatába szegődött Czobor Mihály, Illésházy István és Bocatius János, s az utódjául is kiszemelt Homonnai Drugeth Bálint, valamint a székhely generálisává kinevezett Petki János és még sokan mások. Valamennyien literátus emberek is voltak, különféle műfajú írásaikkal segítették uruk tevékenységét, s a kései humanista magyar irodalmat jelentékeny értékekkel gyarapították. Szívélyes kapcsolat alakult ki Bocskai és Ecsedi Báthori István országbíró között is, levélváltásukból kiderül, hogy a „tiszántúli kiskirály”-nak tartott főúr hasznos tanácsokkal látta el a fejedelmet a bécsi udvarral folytatott béketárgyalásokra vonatkozóan.⁷ Ez az írói kör alkotta Bocskai mozgalmának szellemi kontextusát, és arra is utalt a szakirodalom, hogy elsősorban udvari papjának volt nagy szerepe abban, hogy a fejedelem szilárd küldetésstudata kialakult, s híres végrendelete megszületett.⁸

⁵ BENDAKálmán, *Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara*, in: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 158–165.

⁶ RMNy 941. Vö. erről ZSINDELY Endre, *Szenci Molnár Albert mint Bocskai „Apológiájának” kiadója*, Magyar Könyvszemle, 1978, 353–35. Az Apológiát Hanauban, 1608-ban Szenci Molnár Albert ismételtelen kiadta az európai közvélemény tájékoztatására. Szenci és Bocskai kapcsolatára vö. VÁSARHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., 1985, 17–20 (Humanizmus és reformáció, 12).

⁷ BALÁZS Mihály, *Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, vol. XII, Szeged, 1972, 43–49. Az Ecsed urának halálára készült gyászbeszédet szerzője, Zólyomi Sámuel Bocskai fejedelemnek dedikálta, ez is a két főúr szoros kapcsolatát jelzi, vö. RMNy 932.

⁸ MOLNÁR Andrea, *Fürst Stephan Bocskays als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe 1589–1606*, München, 1983, 76 (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München, 23); HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994, 104 (Humanizmus és reformáció, 21).

A siralom és vád toposzai

Bocskai váratlan halálát több gyászvers megörökítette, ezeknek ugyancsak nagy szerepük lett a későbbi vélemények és hiedelmek kialakításában. Több versnek fő motívuma Kátay Mihálynak, a fejedelem meggyilkolásával vádolt kancellárnak az ostromozása és szidalmazása. Az egyik ilyen szerzemény az álkonfesszió műfajába tartozik (*Én Kátai Mihály, velágnak nagy példa...*), a másik *Az fejedelemnek megétegetőjéről és annak büntetéséről való ének* (kezdősora: *Ha kérdi Isten, Káthay tetőled*), amely szokatlanul nagy karriert futott be, egészen a 18. század végéig számos másolata, változata, átdolgozása keletkezett, széténeklése valósult meg.⁹

De az álkonfesszió, a posztumusz megszólaltatás olyan esetben is hatásos retorikai eljárás, amikor magát a halott fejedelmet szólaltatja meg a versbeli beszélő. *Az felséges Bocskai Istvánnak meghalásáról* szóló, ismeretlen szerzőjű énekben a vádolás szólam hangzik fel:

Óh átkozott ember ki nekem ezt szerzé,
Országommal együtt magamat elveszté,
Mevött házaimat német kézben ejté,
Melyben én szívemet jaj hogy keserité.

Ezt követően a fejedelem búcsúzik a hozzá oly hűséges Kassa városától, „kincses Erdélyországtól”, palotáitól, az „urak és köznépektől”, királyi koronájától, zászlóitól, s végül országától.¹⁰ A korban szokásos búcsúversek poétikai szabályai lelhetőek fel a háttérben, azoknak popularizált formái alkalmasnak látszottak a földi élettől megváló vezér értékrendjének hatásos kifejtésére.

Egy másik gyászének, a *Mély álomban merült...* kezdetű, egyesíti a vád és a siralom beszédmódját. Egyfelől szidalmazza az „étető személyt”, a „Júdás szívű, kegyetlen embert”, a skorpió-lelkű, tigriselméjű gyilkost, másfelől az elhunyt fejedelmet lau-

⁹ ÁCS Pál, „*Ha kérdi Isten, Káthay tetőled*”. *Pázmány vitairata Bocskai haláláról*, in: A Ráday Múzeum Évkönyve, VII, 1994, 32–45.

¹⁰ RMKT XVII:1, 369–370.

dálja, aki „Magyarok paizsa, igazság oszlopa, jók oltalmazója, gonoszok rontója”, „magyarok bölcs atyja” volt, s most már nélküle farkasok törnek a nyájra, nincs, aki „hadat szállítani, törökkel alkunni, / Némettel traktálni, erős frigyét kötni, / Népet gubernálni, megtelepíteni” jobban tudna nála a jövőben. Olyan karakterjegyek ezek, amelyek mélyen beivódtak a köztudatba, s meghatározó erővel alakították ki a későbbi irodalom Bocskai-képét. A költemény verstani különlegességére Tarnóc Márton hívta fel a figyelmet: gyors tizenkettős sorokból áll, két hatos ütemre osztva s egymással rímeltetve, így a gyászos tartalomhoz vele ellentétes hangulatú, pattogó ritmus társul, különös hangzást kölcsönözve az egyébként is „nagyfokú költői tudatosságra” való szövegnek.¹¹

Közvetlenül a fejedelem halála után keletkezett Bornemisza Váczi Menyhárt Bereg vármegyei református prédikátor históriás éneke, amely a legátfogóbb elbeszélése a szabadságmozgalom históriájának. Éppen forrásértéke miatt igen sajnálatos, hogy csonka, az eredeti négyszáz strófának csak valamivel több mint fele maradt fenn, a tűzmarta, sárlepte, egérrágta kéziratnak jelenleg nyoma is veszett, csak egy 1940 körül készült másolatból készülhetett el modern kiadása.¹² Az ének szerzője – miként Varga Imre figyelmeztet rá – híján volt „annak a jelentős humanista műveltségnek, amely ekkor már szinte valamennyi főúri és nemesi költőt jellemez.”¹³ Hozzátehetjük, hogy ez a szerzemény valóban sokkal inkább verssorokba szedett történelem, mintsem művészi igényű retorikus alkotás. Az viszont kétségtelenül érdeme, hogy élményszerűen számol be az eseményekről, amelyekben személyesen is jelen volt, valószínűleg Homonnai Bálint seregének prédikátoraként. Főként három eseményt ad elő részletesen: Érsekújvár ostromát és sikeres bevételét, azután Bocskai és Lalla Mohamed nagyvezér rákosmezei találkozását, végül pedig a fejedelem halálát és temetését. Az események pontos és aprólékos leírása mellett több esetben örökít meg képzelet szülte hiedelme-

¹¹ TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978, 173–175.

¹² RMKT XVII/1, 269–298.

¹³ Uo. 589.

ket, babonákat is. Azt például, hogy a szultán által neki adományozott korona, amely „különb különb színű kövekkel rakva”, egykor Nagy Sándor makedón uralkodóé volt. Egy másik hiedelem szerint Bocskai számára minden jelentős esemény pénteki napon történt, ugyanis verselő lelkészünk szerint

Kolozsvárban pénteken született volt,
Pénteken keresztelése is lett volt,
Király udvarában pénteken ment volt,
Pénteken onnét is alá jutott volt.
Váradi kapitány pénteken lett volt,
Pénteken császártól jó válasz jött volt,
Pénteken németekkel is megvitt volt,
Pec János pénteken foglyá esett volt.
Kassában is péntek napon bement volt,
Pénteken is őt megkoronázták volt,
Rákos mezein az koronázás volt,
Pénteken is ez világból kimúlt volt.

Bocskai és a *dies Veneris*, a pénteki nap kapcsolatáról korábban Bocatius János írt latin verset (*Prosopopeia diei sui Veneris*), mégpedig a fejedelem kívánságára, mintegy az ő nevében dicsőítve a néki mindig szerencsét hozó napot.¹⁴ Ezt Bornemisza Menyhárt nyilvánvalóan ismerte, a pénteki napra felsorolt nyertes harcokat ugyanúgy sorolja fel, mint a kassai poéta. A magyar versnek ekkor már igencsak meghaladott, primitív ragrímeléséből arra lehet következtetni, hogy szerzője alkalmi versíró, akinek érdeme azonban mégsem kevés: a fejedelemről szólva mind a hiteles tények, mind a hiedelmek megörökítése a Bocskai-kép gazdagodását, további árnyalását jelentette, a kortársi közvéleményt pedig hathatósan befolyásolta, alakította.

A latin nyelvű kései humanista poézis szemügyre vétele tovább színesíti az összképet. Egy nemrég előkerült Bocskai-epitáfium a

¹⁴ Joannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia. Poetica*, vol. I, ed. Fr. CSONKA, Bp., 1990, 599–600. A versről vö. DONGÓ GYÁRFÁS Géza, *Pénteknap szerencséi a „szerencsi királynak”*, in: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1914, 186–189.

már említett Mózes-párhuzamot azzal a gondolattal toldja meg, hogy az ígélet földjét egyik népvezér sem láthatta meg, ahogy a nagy bibliai előkép, úgy a magyarok fejedelme sem érthette meg letelepített népe teljes boldogságát.¹⁵ Szepsi Korotz György még az 1612-ben kiadott értekezésének végéhez csatolt latin versek közé is beiktatott egy Bocskai-epitáfiumot (*Epitaphia Stephani Bochkaii de Kismarja*), amelyben a fejedelem zászlójára írt sorok magyarul is olvashatók.¹⁶

A Bocskai környezetében található költők legtehetségesebbje, Rimay János is kapcsolódott néhány versével a szabadságmozgalmat kiváltó elkeseredett hangulathoz. Neosztoikus filozófiája találkozott a pusztulás-romlás tapasztalatával, a szorongattatás érzésével, ebből született a közismert *Óh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű verse, amely korai kurucos hangvételével eléggé el is különül egyéb szövegeitől.¹⁷ Eckhardt Sándor még tíz Rimay-verset tartott Bocskai környezetében készültnek, ez erős túlzás, csupán a latin nyelvű *Epitáfium* szól a fejedelemről, a diadalmas hadvezérről, Pannónia koronájáról, akit a fegyver nem győzhetett le, csak az álnokul neki beadott méreg vihette sírba. Mint említettük, Bocatius János (Hans Bock), Kassa főbírája ugyancsak latinul dicsőítette Bocskait, noha ennek értékét némileg megkérdőjelezi, hogy szinte valamennyi kortársához írt laudáló sorokat az igen termékeny versszerző. Részletesen azt is ő írta le, miképpen zajlott le a fejedelem találkozása Lalla Mehmed nagyvezírrrel Rákosmezőn 1605. november 11-én, s miképpen történt ott Bocskai számára a korona átadása.¹⁸ A tudósításból pontosan érzékelhető az a félelem és tartózkodás, amely a fejedelem legszűkebb környezetében is igen erős volt a török szövetségeseikkel szemben.

Az 1620-as években állította össze történeti feljegyzéseit Szepsi Laczkó Máté erdőbényei prédikátor, Lórántffy Zsuzsanna apjá-

¹⁵ RITÓÓKNÉ Szalay Ágnes, *Rimaiana*, ItK, 1982, 664.

¹⁶ RMNy 1038 (vö. 1. sz. jegyzet).

¹⁷ Részletes elemzését vö. MERÉNYI VARGA László, *A régi magyar vers*, Bp., 1979, 181–200.

¹⁸ *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn*, közreadja CSONKA Ferenc és SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1988, 59–93 (Bibliotheca Historica).

nak, Mihálynak udvari papja *Emlékezetre való dolgoknak rövid megjegyzései* címmel. Adatokban bővelkedő, ámde erősen mozaikszerű krónikájában Bocskairól nagy lelkesedéssel és rajongással ír, úgy említi őt, mint „a hitnek és megromlott Magyarországnak hajnalesillagát”.¹⁹

Még a feltétlen Habsburg-hűségéről ismert historikus, a fejedelemmel korántsem rokonszenvező Istvánffy Miklós is némi elismeréssel szólt Bocskai mértéktartásáról és visszafogottságáról, amely meggátolta őt abban, hogy a szultán által küldött koronát fejére tegye. Amikor ugyanis Mehmed nagyvezír átadta neki a királyi jelvényt, kijelentette, hogy törvényesen megkoronázott ura van Magyarországnak, s amíg az él, addig más nem lehet király. Majd ezután párthíveihez fordulva magyarul mondta, hogy ajándékképpen veszi át a koronát, s nem azért fogadja el, hogy a közszabadságot megsértse, hiszen éppen annak helyreállításáért fogott fegyvert.²⁰

A fejedelem alakját megörökítő 17. század eleji – főként verses – szövegek motívumai, toposzai, retorikus alakzatai határozták meg a későbbi alkotások tendenciáit, ezt jelzi az is, hogy egy fél évszázad múltán Kemény János emlékirata még lényegében ugyanezeket az érveket sorakoztatja fel. „Ez igen jeles fejedelem volt – írja Bocskairól –, kevés idő alatt nagy dolgokat vitt véghez; ez állatta helyben Magyar- és Erdélyországnak mind külső, s mind belső szabadságát; ez telepítette az hajdú városokat az török ellen nagy földnek bástyául; egyébiránt az török Ecsedig, Kállóig, Szatmárig feljárt és holdoltatott. De oh boldog Isten! mely nagy kár lött hamar halála, kevésbé élhetett... Kátai Mihály maga hiteles cancelláriusa méregétetővel vesztette volt el, kiért őtet is hívei koncról koncra hányták, darabolták, melyet német praktikából löttnek lenni tulajdonítottak.”²¹ Három nagy érdeme van tehát eszerint a fejedelemnek: törökverő, országszabadító és a

¹⁹ *Erdélyi történelmi adatok*, III, kiad. MIKÓ Imre, Kolozsvár, 1858, 1–246, itt: 52.

²⁰ *Humanista történetírók*, sajtó alá rend. KULCSÁR Péter, Bp., 1977, 516 (Magyar Remekírók).

²¹ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, s. alá rend. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 26 (Magyar Remekírók).

hajdúk letelepítője is egyben, ezt az erdélyi hagyomány egységbe foglalva hangoztatta és őrizte meg az utókor számára.

Székudvari János kecskeméti iskolarektor 1707-ben városának a rácok által történt feldúlásáról szerzett históriás éneket, s ebben végigtekintve a magyar történelmen Bocskait is a nemzetért fegyvert fogó hősök közt említi:

Tartott vala ellent a jó Bocskay-kéz,
Ki a sas körméhez vágott mint jó vitéz,
Mert kelevéz tódult reá nehéz,
Azt mondotta, hogy ily veszélyt nem néz.²²

A sort Rákóczi Györggyel, Thököly Imrével és II. Rákóczi Ferencel folytatja a szerző, tehát már ekkor kialakult a Habsburg-ellenes magyar vezérek történelmi arcképcsarnoka, amely a folytonosságot sugallta a kuruc érzelmű közvélemény számára.

De volt természetesen másik tábor is. Egy névtelen szerző éneke az 1680-as években az egyenletlenséget, visszavonást, hitszakadást, eretnokséget kárhoztatja, s éppen II. Rákóczi Györgyöt, Bethlen Gábort és Bocskait nevezi meg mint ezen bajok okozóit, háborúságok kezdeményezőit.²³ Hasonlóképp foglalt állást a 18. század jezsuita történetírása is, Palma Károly Ferenc latin nyelvű történelemkönyvében (*Notitia rerum Hungaricarum*, Nagyszombat, 1770) Bocskai „lázasásáról” beszél, s összeesküvőnek nevezi őt Rákóczi Ferencsel együtt.²⁴

Az újabb magyar irodalom azonban korántsem ezt a beállítást követte, s Bocskai alakját – a történettudományi eredményekkel többnyire összhangban – a Bécs-ellenes szabadságküzdelmek első jelentős vezéregyéniségeként ábrázolta, olyanformán, ahogyan azt a közvetlen utókor költészete is tette.²⁵

²² *A kuruc küzdelmek költészete*, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., 1977, 583.

²³ Uo. 224.

²⁴ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 576.

²⁵ BAKÓ Endre, *Bocskai István a szépirodalomban*, Bihari Diéta IV, Debrecen, 2003, 113–124. A fejedelem szépirodalmi ábrázolásainak tételeit számba veszi: BÉNYEI Miklós, *Bocskai és a hajdúk. Válogatott bibliográfia*, Debrecen, 2004, 71–77.

A modernség fejedelmképe

Az újabb irodalmi feldolgozások alapvetően nem módosították az összképet, inkább csak az a kérdés, miképpen olvasták a történelmet, s benne a Bocskairól szóló szövegeket a későbbi korszakok költői és szépírói. Szembetűnő, hogy főként a kiegyezés utáni fél évszázad kedvezett a Bocskai-téma lírai megközelítéseinek, nyilvánvaló, hogy az újra szabad teret nyerő nemzeti öntudat megnyilvánulásai közé tartozott a Bécs ellen győzni képes magyar szabadsághős alakjának népszerűsítése. Ez a tendencia egészen a 20. század közepéig tartott, a két világháború között olykor irredenta felhangot is kapott az erdélyi fejedelem alakjának megidézése. Érthető módon túlnyomórészt a református értelmiség köréből kerültek ki a róla szóló versek szerzői, egyrészt az egykori Partium területén, Debrecenben és Nagyváradon, másrészt a Pápán tanult egykori diákok közül. Az előbbi csoporthoz főként református lelkészek, teológusok, jogászok tartoznak, mint például Könyves Tóth Kálmán, egy nemzedékkel később a debreceni Baja Mihály, Gyökössy Endre, a nagylétai születésű Jánosi Zoltán, a nagyváradi újságíró Sass Ede, többen közülük a debreceni Bokréta-kör tagjaiként tűntek fel. Rajtuk kívül Csengey Gusztáv, Kozma Andor és Lévay József az ismertebb költők, akik Bocskait megverselték, szinte valamennyien a nemzeti sorskérdésekről szólva idézték fel a fejedelem immár mitizált, jelképpé emelt alakját.

Ady Endre különösen nagyra becsülte a Partium kiemelkedő tehetségű szülöttét, s ha nem is költeménnyel, de újságcikkkel megalkotta a maga Bocskai-képét. Szerinte a bihari nagyúr „megvédte a lelkiismeret szabadságát. Megnövelte a magyarság harcos dicsőségét. Ivott a sikerek legnagyobb italából. Gyakorolta a megértő és lemondó bölcsességet. Fáklyát gyűjtött a magyar géniuszna. Okos formáját formálta meg a nemzeti szabadságnak..., ő igazán elődje az igazán európai nagy magyar-nak...”²⁶

²⁶ ADY Endre, *Bocskai István*, Budapesti Napló, 1906. május 13. Újabb kiadása: *Ady Endre összes prózai művei*, 2. kötet, sajtó alá rend. VEZÉR Erzsébet, Bp., 1990 (2. átdolgozott kiadás).

Az Ady által megrajzolt markáns kép mindmáig alapvető módon határozza meg történeti tudatunkat, főként a protestáns hagyomány Bocskai-képét.²⁷ Illyés Gyula 1946-ban keletkezett közismert verse (*A reformáció genfi emlékműve előtt*) is ebbe a hagyományba illeszkedik, Kálvin, Béza, Cromwell sorában említve a „szablyás Bocskai” alakját, akit viszont a költő eredetileg „baltás Bocskai”-ként, a hajdúk jellegzetes fegyverével verselt meg, s a „szablyás” jelző majd csak 1966-ban, Susan Hargreaves angol hungarológus észrevétele nyomán került be a vers végleges szövegébe.²⁸

Némileg új szint hozott a recepciótörténetbe a legújabb erdélyi líra. A székelyudvarhelyi Magyar Lajos például az önmagával is vívódó, célja érdekében saját hajdúját is vérpadra küldő, de ugyanakkor a „fél ország” gondját magára vállaló népvezér lélekrajzát helyezi lírai kontextusba. Az álkonfesszió hagyományát felelevenítve beszélteti hősét: „Immár e harc s e népnek dolga / nem hágy nékem nyugodalmat. / Úgy néz rám, minden úgy néz, / Mintha ama hajdúm volna. / A szabadság gondját s dolgát, / ahogy én így felvállaltam, / a fejemet lékeltem meg: / matat benne egy fél ország.” (*Kapuállító*. Antológia, II, Sepsiszentgyörgy, 1982.)

A lírikusokénál mindenképp jelentősebb volt a színpadi szerzők érdeklődése a Bocskai-témák iránt. Egy szerzőpáros – Muth János és Vitos Gerő – 1920-ban ötfelvonásos tragédia címszereplőjéül választotta a fejedelmet, s benne elsősorban a magyarságot méltatlanul ért sérelmek megtorlóját, a nálánál erősebb hatalommal szemben diadalt arató népvezért láttatta. Nem nehéz érezni a darabon a Trianon okozta megrázkódtatást, a dialógusok gyakran túlzottan is didaktikusak. A gondolatmenet egysíkú, a kompozíció széteső, nem véletlen, hogy ez a darab feledésbe ment. Ennél jóval sikeresebb alkotás Köteles Pál *Hajdúkirály* című drámája,²⁹

²⁷ SZABADI, i. m. 187.

²⁸ Vö. erről a Kortárs 1975/9. számának versközlését s az ahhoz fűzött szerkesztői jegyzetet, valamint: KOVÁCS Sándor Iván, *Illyés-szövegváltozat. „Szablyás” vagy „baltás” Bocskay?*, in: *Ferenchegyi esték*, Bp., 1994, 18–20, továbbá: CZIGÁNY Lóránt, *A tényítisztelő filológus diadalának lobogtatása*, Magyar Napló, 1995, VII/5, 39–40, valamint: *Lábjegyzet Illyéshez*, in: *Talpalatnyi senkiföldjén*, Bp., 2002, 263–266.

²⁹ *Napjaink*, 1982/2–4. sz.

amely a fejedelmet mint korának nehezen feloldható ellentmondásai között hánykódó emberét mutatja be, nyilvánvaló, hogy a megírás idejének hazai viszonyai, dilemmái – a hatalommal való szembefordulás kérdőjelei – húzódnak meg ennek a szövegnek a háttérében. Egy jóval közismertebb darabban, Szabó Magda *Kiáltás város!*-ában (1971) az előjáték egyik szereplőjeként jelenik meg Bocskai, valamint a Debrecen történetéből elbeszélte cselekmény további részeiben gyakran említett háttérfigura.

A regényirodalomban sajnálatos módon nem született Bocskairól olyan nagyszabású alkotás, mint például Móricz *Erdély*-trilógiája Bethlen Gáborról, bár egy rövid novellát Móricz is írt róla (*Bocskai koronája*). Sokakhoz eljutottak azonban Fehér Tibor kalandos, olvasmányos ifjúsági regényei (*Hajdúk hadnagya*, *Hajdúkaland*), Szántó Györgynek még 1942-ben írt *Hajdútánca*, s Passuth László egy 1960-as művében, a *Sárkányfogban* is szerepel a „bihari nagyúr”. Jelen szemlénk távolról sem lehetett hiánytalan, a teljes modern kori irodalmi Bocskai-recepció még feldolgozásra vár, s talán arra is, hogy egy valóban nagyszabású, a kalandregények szintjén túlelmelkedő, átfogó koncepciójú alkotás szülessen róla. Személye és sorsa alighanem alkalmas lehetne jelenkori léthelyzetek és kihívások érzékeltetésére is.

Annyi azonban az eddigiek alapján is elmondható, hogy az irodalmi megközelítések sokfélesége korántsem tette kérdésessé, hogy Bocskai a história és a literatúra által felépített köztudatban jelképévé lett a szuverén magyar politikai törekvéseknek s az ezeket reprezentáló református hitvédelemnek egyaránt. S nem csupán azért, mert hajdúi élen az egyetlen győztes magyar szabadságküzdő vezére volt, hanem azért is, mert a katonai diadal után a béke megteremtésére, elvi és gazdasági alapjainak megszilárdítására is gondolt. Egyfelől a bécsi béke, másfelől a hajdúkatonák letelepítése maradandó eredménye volt mozgalmának, érthető, hogy fejedelemségének rövid, mindössze két éves időtartama ellenére az általa megjelenített eszmekör s a hozzá kapcsolt érzelmvilág mély nyomot hagyott mind a szűkebb pátriának, a Tiszántúl északi régiójának, mind pedig a magyarság egészének történetiszemléletében. Ezt illusztrálják a különféle műfajú irodalmi szövegek, amelyek mindig is elsőrendű szerepet

játszottak a nemzeti múltból szóló retorika kiformálásában. Így történt Bocskai esetében is: reánk hagyományozták a közösségért kiálló, fegyvert is ragadó, de békét ugyancsak teremteni tudó fejedelem eszményképét, amely több évszázad távlatából sem homályosodott el, s amelynek mindmáig érezhető nemzeti identitástudatot erősítő hatása.

KULTÚRÁK METSZÉSPONTJÁN: FELSŐ-MAGYARORSZÁG A 17. SZÁZADBAN

Lőcse városának krónikása, Hain Gáspár szenátor a 17. század közepén a következőket jegyezte fel a *Zipserische oder Leutschaerische Chronik* lapjaira: „Lőcse a felső-magyarországi hat szabad királyi város közül az egyik, mégpedig a Szepesség fővárosa; dombon épült, meglehetősen magasán, ... a város nagy és szép, a legnagyobb a szabad királyi városok közül. Lakosai mind németek, s az ágostai hitvallást követik: ezzel a két dologgal Felső-Magyarországon, de az egész országban egyetlen város sem dicsekedhet, mert a többi helységben magyarok és szlávok, pápisták és kálvinisták is találhatók”.¹

A német városi patrícius nem csekély öntudata sugárzik e sorokból, számunkra azonban ezúttal fontosabb annak észrevételezése, hogy az etnikai, nyelvi és vallási homogenitást mint kivételt, mint városa specialitását említi a krónikaíró, azaz szerinte Felső-Magyarországon egyáltalán nem ez az általános, hanem épp ellenkezőleg: magyarok, szlovákok és szászok, katolikusok, evangélikusok és kálvinisták keveredése, együttélése a tipikus ezen a tájon. Ha még ehhez azt a köztudott tényt is hozzászámítjuk, hogy a közigazgatás és a tudomány nyelve e tájon is a latin volt, s a felsoroltakon kívül még örmény, rác és görög kereskedők, zsidó és roma közösségek, keleten pedig bizánci rítusú orthodox rutének is éltek, akkor valóban elmondható, hogy soknyelvű és sokfélekezetű, etnikailag is rendkívül tarka volt az összkép: a multikulturalitás jellemző példája volt a Habsburg-uralom alatt álló Magyar Királyság a 17. században.

¹ HAIN Gáspár, *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv*, kiad. VÉBER Károly, Bp., 1988, 7 (Magyar Hírmondó).

1. Terminológiai kérdések

Mindenekelőtt a vizsgált terület elnevezéseiről célszerű szólnunk. A korabeli okleveles szóhasználat szerint ez a terület *Pars Superior Regni Hungariae*, Oberungarn, Felső-Magyarország, szlovákul pedig Horného Uhorsko. Bornemisza Péter közismert verse szerint „az Felföldet bírják az kevély nímötök”, s ebben az összefüggésben a Felföld geográfiai fogalom, az alföld ellenében az északi hegyes vidéket jelenti. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert az elnevezés számos vita és félreértés forrása. A neves szlovák történész, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója, Dušan Kováč szerint ugyanis „adminisztratív szempontból nézve ugyan a királyi Magyarországon nem létezett Szlovákia, de nem létezett Felvidék sem... Mindkét fogalom a maga nemzeti összefüggéseiben ... mindmáig bizonyos ideológiai szerepet játszik”.² Ez az álláspont két különböző jellegű fogalmat helyez egymás mellé, mivel egy pusztán földrajzi megjelölést (Felföld, később Felvidék) állít egy határozottan etnikai, nyelvi, politikai kategória (Szlovákia) mellé. Abban természetesen egyetértünk a pozsonyi történésszel, hogy Szlovákiáról beszélni a kora újkorban anakronizmus, s a „Felvidék” kifejezés is csak később honosodott meg, ezért a magunk részéről a kora újkorra nézve egyiket sem használjuk.

Ugyanígy nem tartjuk megnyugtatónak Käfer István újabb ajánlatát sem, amely szerint e terület elnevezése ez lehetne: „a Regnum Hungariae szlovák etnikai régiója”.³ Miért lenne ez éppen „szlovák etnikai régió” s miért nem inkább a királyság északi régiója? Abban ugyanis minden kutató egyetért, hogy pontosan az etnikai pluralitás itt a jellemző, ezért a továbbiakban maradunk a korszakban leginkább használatos Felső-Magyarország elnevezés mellett, amikor a Pozsonytól Ungvárig húzódó, a török hó-

² Dušan KOVÁČ, *Magyar–szlovák párbeszéd egy szerzőtől*, Irodalmi Szemle (Pozsony), 2000, 147.

³ KÄFER István, *Terminologia Hungaro-Sclavonica. A magyar–szlovák interetnikus összefüggések történeti vizsgálatának terminológiai kérdései*, in: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére*, szerk. ROZSONDAI Marianne, Bp., 2002, 33.

doltság és a lengyel határ között elterülő régióról beszélünk. Más kérdés, hogy katonai céllal a bécsi Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) ezt a területet később két részre osztotta, így alakult meg a Felső-Magyarországi, ill. az Alsó-Magyarországi Főkapitányság, az előbbi Kassa, az utóbbi Érsekújvár székhellyel, ezek azonban hadszervezeti egységek voltak, a köztudat Felső-Magyarországot földrajzi fogalomként használta, s a továbbiakban mi is ezt követjük.

Többszörösen, többnyelvű, s ezekből következően multikulturális terület volt tehát a királyi országrész keskeny sávja, amelynek műveltségi viszonyait Dušan Kováč így jellemezte: „die Slowakei ist und war in ihrer historischen Entwicklung stets ein multiethnisches Land... Die ethnische Buntheit der Bevölkerung wurde noch durch die Multikonfessionalität kompliziert. Die Mehrheit der Bevölkerung war Katholiken, wobei sich nicht nur Slowaken, sondern auch Magyaren, Deutsche und Roma zum Katholizismus bekannten... Die ethnische und konfessionelle Buntheit bedeutete Multikulturalität... Die gesellschaftlichen Kontakte, das örtliche Verschmelzen bis hin zur Symbiose schufen auch eine reiche Struktur der gegenseitigen Wahrnehmung.”⁴

Hasonlóképpen hangsúlyozta e terület etnikai, vallási, nyelvi pluralizmusát és ebből adódó speciális helyzetét az újabb magyar kutatás, amely több példával mutatta be, hogy szlovákok, csehek, magyarok és németek együttélésének következtében a kölcsönhatások gazdag szövevénye jött létre e régió kultúrájában.⁵ Ehhez a felfogáshoz csatlakozva igyekszünk most felvázolni a királyi Magyarország északi részének kora újkori műveltségképét, amely e területen a reformáció és a katolikus megújódás folyamataival szoros összefüggésben alakult ki. A „konfesszionális Európa”

⁴ Dušan KOVÁČ, *Die multiethnische Slowakei*, in: *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*, hrsg. V. HEUBERGER, A. SUPPAN, E. VYSLOZIL, Peter Lang Verlag, Frankfurt a. M.–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1999, 147, 149 usw.

⁵ R. VÁRKONYI Ágnes, *A királyi Magyarország*, Bp., 1999, 137; NIEDERHAUSER Emil, *Felvidéki együttélés*, Limes, 1999/1, 7–16; KÁFER István, *Szlovákok, csehek, magyarok, németek Felső-Magyarország szlovák etnikai régiójában a 16–17. században*, uo. 17–24.

korszaka ez, a kontinens más régióiban is tapasztalható volt a felekezethez tartozásnak, ill. az etnikai-kulturális identitásnak szoros kapcsolata, e jelenség egyedi változatainak feltárása tehát időszerű kutatási feladat.⁶ Ezen a téren az erdélyi multikonfessionalizmus elemzése jóval előbbre tart, számos tanulmánykötet foglalkozott vele hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt.⁷

Témánk aktualitásához az is hozzájárul, hogy korunk meghatározó élménye az európai integrációs folyamatok lejátszódása, s ezekben jelentős helyet foglalnak el azok az eszmecserék, amelyek egy-egy terület etnikai, nyelvi, vallási és kulturális sokszínűségéből adódó kérdések, konfliktusok megoldására irányulnak. Nem véletlen, hogy a multikulturalitás fogalma a közérdeklődés homlokterébe került, Európa több régiója érdekelt az ezzel összefüggő kérdések tisztázásában, Közép-Európa keleti felében pedig különösen is érzékeny téma a különböző kulturális identitások együttélésének módja, lehetősége, esélye. Mivel a téma történelmi dimenziói megkerülhetetlenek, célszerű azokat tisztázni, s a múlt tanulságait kamatoztatni. Az újabb nemzetközi szakirodalom – konferenciák sora révén – bőséggel foglalkozik az ún. „multikulturális kihívással”, az eredményeknek a kelet-közép-európai régiók tapasztalataival való szembesítése megkerülhetetlen.⁸ Mindez további ösztönzés arra, hogy a különböző kultúrák együttélésének egy kora újkori esetét megkíséreljük újraértelmezni, erre pedig a 17. századi Felső-Magyarország, azaz a mai Szlovákia területe tanulságos példának mutatkozik.

⁶ Heinz SCHILLING, *Das konfessionelle Europa. Die Konfessionalisierung der europäischen Länder seit Mitte des 16. Jahrhunderts und ihre Folgen für Kirche, Staat, Gesellschaft und Kultur*, in: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*, Hgg. Joachim BAHLCKE und Arno STROHMEYER, Stuttgart, 1999, 13–63.

⁷ Most csupán az idevágó legújabb tanulmányokra utalunk: *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Hgg. Volker LEPPIN, Ulrich A. WIEN, Stuttgart, 2005 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 66).

⁸ Anton SCHINDLING, *Glaubensvielfalt als Kulturkonflikt – Europa in der frühen Neuzeit*, in: *Die multikulturelle Herausforderung. Menschen über Grenzen – Grenzen über Menschen*, Hg. Klaus J. BADE, München, 1996, 46–66.

2. Etnikumok és nyelvek

Dušan Kováč monográfiája szerint „szlovákokról mint önálló etnikumról csak a 10. századtól kezdve lehet beszélni”, de néhány lappal később hozzáteszi, hogy „a *slovenský* (szlovák) szó csupán a 13. századtól dokumentálható”.⁹ Szerinte a tatárjárást követően a területen a szlovák etnikum lett többségben, mivel a hegyvidéki lakosság jobban tudott védekezni a pusztító hadjárat során, mint a síkvidéki.

A német etnikum idetelepülése két nagyobb hullámban történt. Először a 12. század közepén érkeztek a Rajna-vidékről és Sziléziából telepesek (hospesek), majd a tatárjárást követően, az embervesztés pótlására jöttek újabb csoportok. Ezek bányaműveléssel, iparral, kereskedelemmel foglalkoztak, s részint a szabad királyi bányavárosokban, részint pedig a Szepességben (Zips, Spis) telepedtek le. A két legnagyobb német település Késmárk és Lőcse lett, megalakult a Szepesség önkormányzata (*Zipser Willkühr*), 1567-től pedig a Kassán elhelyezett Szepesi Kamara (*Camera Scepusiensis*) vált a terület katonai, politikai, gazdasági központjává, s ebből következően kulturális centrumává is. Minthogy újabb és újabb funkciókat kellett Kassának ellátnia, szükségképpen gyarapodnia kellett szellemi potenciáljának is. A régióban folyó háborús események közvetlenül csak ritkán érték el Kassát, közvetve viszont annál inkább hatottak fejlődésére.

A 16. század második felében, az állandósuló török támadások következtében a hódoltság országrészéből a magyar lakosság jelentős tömegei települtek északabbra, a királyi országrészbe. Ismeretes a Szegedről Nagyszombatba, Budáról Pozsonyba irányuló költözés. Pozsony lett a Magyar Királyság székhelye, az országgyűlések és a koronázások helyszíne. Felső-Magyarország legjelentősebb városai – Dušan Kováč szerint is – háromnyelvűek voltak ebben az időben, kivétel persze akadt, ilyen volt például Lőcse, mint azt fentebb láttuk. Menekülők azonban más irányból is érkeztek, így például a fehér-hegyi csata (1620) után cseh–morva exulánsok nagy csoportjai telepedtek meg Trencsénben.

⁹ Dušan KOVÁČ, *Szlovákia története*, ford. MAYER Judit, Pozsony, 2001, 7, ill. 33.

A terület összlakosságára nézve a történettudomány megbízható adatokkal nem rendelkezik, a becslések szerint ez 2-2,5 millióra tehető, ezenbelül viszont az etnikai arányok még inkább bizonytalanok. Már csak azért is, mert a háborús események s az áttelepülések miatt ezek szinte állandóan módosultak, legfeljebb egyes városokról vannak ilyen jellegű információink. A vallási és az oktatási viszonyok szemügyrevétele azonban némi támpontot adhat a nyelvi-etnikai relációk pontosításához is.

3. Felekezetek szimbiózisa

A lutheri reformáció tanai köztudottan a német ajkú városi lakosság körében terjedtek el leghamarabb, már a 16. század közepén megfogalmazta az öt szepességi város (Bártfa, Lőcse, Kassa, Kisszeben, Eperjes) saját hitvallását *Confessio pentapolitana* címmel. Ezt követően a királyi ország rész több városa is csatlakozott a hitújításhoz, de csak lassan érlelődtek meg a feltételei az országos méretű egyházi szervezet létrehozásának. Erre végül 1610. március 29-én került sor a Vág partján elterülő, festői szépségű városkában, Zsolnán (Žilina, Sillein). Itt ült össze az evangélikus egyház zsinata, amely a következő napon Thurzó György nádor elnökletével már meg is hozta határozatát. Eszerint a zsinat három evangélikus egyházkerületet alakított ki, élükre szlovák lelkészeket állított Eliaš Láni, Samuel Melík és Izák Abrahamides személyében, a magyar és a német hívek részére pedig egy-egy inspektorátust létesített.¹⁰ Ezt követően a lutheri elveket valló szlovák értelmiség köréből is mind többen tanultak a wittenber-

¹⁰ *Apologia pro synodo Solnensi eiusque constitutionibus, opposita turgidae contradictioni et inhibitioni illustrissimi d. Francisci Forgach de Ghimes, Cassoviae, 1610*; Daniel HAVRÁN, *A zsolnai zsinat*, Protestáns Szemle, 1913, 289–297; Ján ČAPLOVIČ, *Bibliografija tlači vydáních na Slovensku do roku 1700*. Díel I, Martin, 1972, 452; SZARKA László, *A szlovákok története*, Bp., 1994, 65. David P. DANIEL, *The cultural context and impact of the Protestant Reformation in Slovakia*, in: *Ur de Slaviska Folkens Kulturhistoria*, Lund, 1991, 83–92 (Slavica Lundensia 13).

gi egyetemen, ahol a magyar diákok száma viszont csökkent a korábbi évtizedekhez képest. A wittenbergi peregrináció legjelentősebb patrónusa Thurzó György volt, a régió leggazdagabb arisztokratája, aki minden módon támogatta az evangélikus egyházat.¹¹ Mindez azért volt lehetséges, mert a Magyar Királyságra nézve a nemesség és a Habsburg-uralkodó, II. Rudolf az 1608-as pozsonyi országgyűlésen politikai kompromisszumot kötött, s eszerint a protestáns felekezetek is megkapták a szabad vallásgyakorlás jogát, egyházi vezetőiket legálisan megválaszthatták. Így kerülhetett sor arra, hogy a szlovák, magyar és német evangélikusok intézményesen megszervezzék egyházi életüket, s a három etnikum ezt követően egyaránt anyanyelvén is gyakorolhassa vallását.

Míg a német városi lakosság evangélikus volt, addig a magyarok és szlovákok konfesszionalizálódásának két útja nyílt meg: egyik az evangélikus egyházhoz vezetett, a másikat viszont a Rómához való hűség jelentette, annál is inkább, mivel a magyar katolikus klérus egyre aktívabban lépett fel. A régió magyar nemességének soraiból mind többen katolizáltak, így a „római religió” térhódításának lehetőségei a szellemi élet és a művészetek területén növekedtek. Forgách Ferenc személyében 1607-ben olyan egyéniség került az esztergomi érseki székbe, aki a rekatolizáció folyamatát minden eszközzel támogatta. Ő és utóda, Pázmány Péter hozta meg azokat az intézkedéseket, amelyek a Kárpát-medence északi részén a katolikus restaurációt aktivizálták, s a barokk műveltség meghonosodásának és elterjedésének lehetőségét elősegítették.

Közismert tény, hogy a Concilium Tridentinum szellemiségének terjesztésében Európa-szerte kezdeményező szerepet játszott a Jézus Társaság, amely a 17. század elejétől a királyi országokban sikeresen terjeszkedett. A Nyitra vármegyei Vágsellyén (Sal'a nad Váhom) és a Túróc vármegyei Znióvárálján (Kláštor pod Znievom) már korábban kollégiumokat alapítottak, s noha ezek nem tudtak

¹¹ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, sajtó alá rend. DOMÁNYI ÁZSI Edit, FONT ZSUZSA, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1989, 467 (Fontes rerum scholasticarum, I.).

folyamatosan működni, mégis több diákot sikerült a rend számára kinevelniök.¹² Az 1614-ben Nagyszombatban (Trnava) létesített kollégium viszont már megszakítás nélkül folytatta oktatói tevékenységét, s a katolikus művelődés első számú fellegvára lett. A régió keleti részén Homonnát szánták missziós központnak, itt a buzgó katolikus Homonnai Drugeth György támogatásával létesült kollégium, amely azonban Bethlen Gábor hadjáratának kezdetén feloszlott.¹³ Rövidesen még további 14 felső-magyarországi városban létesült jezsuita kollégium, ezek sorrendben: Pozsony (Bratislava, 1622), Szepeskáptalan (Spišská Kapitula, 1622), Komárom (Komarno, 1624), Kassa (Košice, 1631), Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš, 1638), Ungvár (1640), Szokolca (Skalica, 1646), Trencsén (Trenčín, 1647), Besztercebánya (Bistrica, 1648), Selmecebánya (Banská Stiavnica, 1649), Rozsnyó (Roznava, 1656), Eperjes (Prešov, 1673), Lőcse (Levoča, 1673), Zsolna (Žilina, 1673). A kollégiumok gazdasági életére, térítő és oktató tevékenységére a rend központi vezetése nagy gondot fordított, az erre vonatkozó dokumentumok bőséges illusztrációi ennek az aktivitásnak.¹⁴ A rendi előírásoknak megfelelően az egyes kollégiumok gazdag könyvtár összeállítására is törekedtek, különösen a pozsonyi és a nagyszombati nemrég kiadott könyvjegyzéke mutatja, hogy az európai tudományosság legújabb alkotásait igyekeztek beszerezni a rendi könyvtárosok.¹⁵ A könyvek többsége latin nyelvű volt, de egyre nagyobb számban tűntek fel anyanyelvű (magyar, német, és jóval kisebb mértékben szlovák) munkák is ezeken a listákon.

Míg a jezsuiták a társadalom felsőbb rétegeiben fejtették ki tevékenységüket, addig a ferencesek a mezővárosok és falvak népe

¹² MAH, I, 356–359; PÉTERI János, *Az első jezsuiták Magyarországon 1561–1567*, Róma, 1963, 113–151.

¹³ LUKÁCS László–MOLNÁR Antal, *A homonnai jezsuita kollégium 1615–1619*, in: *Művelődési törekvések a korai újkorban*, Szeged, 1997, 355–399.

¹⁴ SZILAS László, *Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven*, in: *Ungarn-Jahrbuch*, 1972, 172–189; *Jezsuita okmánytár 1601–1606*, I–II, szerk. BALÁZS Mihály etc., Szeged, 1995 (Adattár, 34); DÉNESI Tamás, *Missziótól a kollégiumig*, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1998/3–4, 87–115.

¹⁵ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I–II, szerk. MONOK István, Szeged, 1990, ill. 1997 (Adattár, 17).

között igyekeztek eredményt elérni. Itt még sok babonás hiedelemmel, az ősi hitvilág számos maradványával is szembesülnök kellett a korabeli híradások szerint. A Ferenc-rend steiermarki provinciálisa, Filippo D'Alcara 1627-ben például arról számolt be, hogy Komárom környékén az emberek három-négy évtizede nem gyóntak, katolikus papot nem láttak. Egy olasz ferences misszionárius, Vincenzo Pinieri da Montefiascone 1632-ben arról írt a római Sacra Congregazione della Propaganda Fide számára küldött jelentésében, hogy a Bártfa melletti Sztropkón (Stropkov) rezidenciát alapított, s a környék 18 falujában prédikál két társával együtt lengyelül. Az olasz ferencesek felső-magyarországi térítéseinek újabban közzétett dokumentumgyűjteménye a régió rekatolizációjának értékes forráscsoportját jelenti.¹⁶

A katolicizmus újjászerveződéséhez a század második felében társult az erőszakos ellenreformáció, amely a pozsonyi véstörvényszék felállításához vezetett 1674-ben.¹⁷ Néhány évvel később került sor a hírhedett eperjesi vértörvényszék ítéleteire, amelyek a város 24 evangélikus polgárát juttatták vérpadra.¹⁸ Az ellenreformáció azonban még így sem tudta felszámolni a protestantizmust, bár a 18. század elejére módosultak a felekezeti arányok, s a becslések szerint a katolikusok száma ekkorra már meghaladta a protestánsokét.

4. Felekezetek és iskolák

A reformáció új típusú pedagógiai rendszerének alapjait köztudottan Melanchthon vetette meg, az ő elvei alapján szerveződött

¹⁶ *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*, ed. István György TÓTH, Bp.–Róma, 1994, 41 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes I).

¹⁷ Peter F. BARTON, *Gegenreformation und Protestantismus in der habsburgischen Macht- und Einflußsphäre, vor allem im 17. Jahrhundert*, in: *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen kirchengeschichtlichen Kolloquiums, Debrecen 12. 2. 1976*, Bp., 1977, 23–36.

¹⁸ KÓNYA Péter, *Az eperjesi vértörvényszék 1687*, Prešov–Bp., 1994, 42, 131.

meg Bártfán Leonhard Stöckel evangélikus tanintézete már az 1540-es években. Latin nyelvű, humanista szellemű iskola volt ez, amely azonban a német nyelvű iskolai színjátszás meghonosításával tartotta ébren a tanulók anyanyelvi készségeit. Jelentősége abban áll, hogy szinkronba hozta a Szepesség kultúráját a reformáció németországi eredményeivel, s előkészítette diákjait a nyugat-európai (elsősorban wittenbergi) egyetemi tanulmányokra. Mintája nyomán Lőcse, Eperjes, Selmecbánya, Rozsnyó, Késmárk és Igló tanintézetei is ezen az úton haladtak.

Az evangélikus *peregrinatio academica* támogatásában mintapéldaként említhetjük Lőcse városának patrónusi szerepét. Ez a város nemcsak gimnáziumát támogatta, de igen nagy összegeket fordított diákjainak külföldi stipendiumaira is. Egy nemrég megjelent forráskiadvány 235 dokumentumot tartalmaz, amelyek képet adnak arról a heroikus erőfeszítésről, amellyel ez a város fiataljait egyetemekre irányította, hogy azok hazatérve a korszerű európai műveltséget városuk javára kamatoztassák.¹⁰ Eperjesen az 1660-as években határozta el a főbíró, hogy magasabb szintű stúdiumokra alkalmas kollégiumot alapítanak, amely a filozófia és a teológia oktatását is vállalja. 1668-ban itt ünnepélyes vizsgákat tartottak, latin nyelvű iskoladrámákat adtak elő, de egyes jeleneteket magyar, német és szlovák nyelven is előadtak. Az itt elhangzó katolikusellenes megnyilatkozások miatt rövidesen heves polémiára került sor az intézet tanárai és a kassai jezsuiták között.

A 17. század első felében a protestáns kollégiumokkal főként a jezsuita gimnáziumok igyekeztek versenyre kelni. Az ötosztályos jezsuita gimnáziumok vezető szerepet játszottak a katolikus oktatásban. Erősségük volt a szabályozott, erősen kötött tanrend, így a tanárváltozások, átiratkozások nem okoztak gondot. A hagyományos tantárgyakon kívül különösen nagy szerepet tulajdonítottak az iskolai színjátszásnak. A biztos fellépést, a közszereplésre való felkészítést, a vallásos élmény elmélyítését, a nyelvi tisztaságot és a retorikai képzést egyaránt szolgálták ezek az

¹⁰ *Lőcsei stipendiánsok és literátusok*, I, sajtó alá rend. KATONA Tünde, LÁTZKOVITS Miklós, Szeged, 1990 (Fontes Rerum Scholasticarum, II/1).

alkalmak.²⁰ Ünnepeken nagy nézősereg előtt folytak az előadások többnyire latinul, de egyre gyakrabban a helyi lakosság nyelvén (magyarul, németül vagy szlovákul) is adtak elő színjátékokat. A jezsuita iskoladrámák szlovák nyelvű részleteit, interpolációit már az 1930-as évek végén regisztrálta a szlovák kutatás.²¹

A régió katolikus papnövendékei Bécs, Grác vagy Olmütz jezsuita egyetemlein tanultak. A külföldi tanulmányok azonban igen sokba kerültek, ezért hozta létre Pázmány Nagyszombatban az egyetemet bölcséleti és teológiai fakultással 1635-ben. Ez az esemény a *Szlovákia története* című említett monográfiában talán két sornál több méltatást is megérdemelt volna, ha már a *terület* múltjának megírása volt a vezérelv, annál is inkább, mivel ezen az univerzitáson számos szlovák fiatal is tanult a következő évszázadokban. A katolicizmus számára létkérdés volt, hogy jól képzett teológusok és tanárok álljanak rendelkezésére, ezért az érsekek mindig is támogatták a külföldi teológiai stúdiumokat. Ebben a folyamatban érthető módon Róma játszott kiemelkedő szerepet, a magyarországi világi klérus vezető rétegét a Collegium Germanicum Hungaricum képezte ki másfél évszázadon át. Ennek falai között német, osztrák, svájci, flamand és svéd nyelvterületről származó alumnusok ugyanúgy tanultak, mint magyarok, horvátok, s természetesen szlovák anyanyelvűek is voltak közöttük (pl. Frantisek Drapecký, Juraj Dubovský és mások).²²

A Jézus Társaság oktatási tevékenységéhez a 17. század végén csatlakozott a piarista rend, amely elsődleges céljának az ifjúság nevelését tekintette. Felső-Magyarországon sorra alapították meg

²⁰ KILLÁN István, *Church, school, drama and stage in the 17–18th centuries*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, tom. IV, Miskolc, 1998, 83–97.

²¹ Stanislav WEISS-NÄGEL, *Slovenčina prvý raz na javisku*, Kultura (Trnava), 1935, 5–6; uő, uo. 1938, 92–98; Alojz MIŠKOVIČ, *Ešte raz „Slovenčina prvý raz na javisku“*, Sborník Matice Slovenskej 15, 1937, 511–512; uo. 1938–1939, 474–477.

²² Peter SCHMIDT, *Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker*, Tübingen, 1984; István BITSKEY, *Il Collegio Germanico–Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, Roma, Viella, 1996, 210.

rendházaikat: Podolin (1642), Privigye (Prievidza, 1666), Brezno (1688), Pozsonyszentgyörgy (Jur pri Bratislave, 1687), végül Nyitra (1698) adott otthont piarista iskolának. Az utóbbi volt köztük a legjelentősebb, tanulóinak száma 1701-ben elérte a háromszázat. A magyar piarista rendházak eleinte a lengyel provinciához tartoztak, s csak 1721-ben jött létre az önálló magyar piarista rendtartomány, amelynek teljes adattára nemrég megjelent.²³ A piaristák is gondot fordítottak a nyelvi pluralizmusra, Privigyén többek között háromnyelvű (latin, német, szlovák) versgyűjtemény fennmaradása is jelzi ezt.²⁴

5. Protestáns és katolikus könyvnyomdák

Aligha vonható kétségbe, hogy egy régió művelődési viszonyainak egyik legfontosabb fokmérője az ott folyó könyvkiadás. Felső-Magyarország nyomdairól a legfontosabb ismereteket V. Ecsedy Judit monográfiája foglalta össze²⁵, itt ennek alapján csak néhány összefüggést emelünk ki.

A régió legnagyobb kapacitással és legszínvonalasabban dolgozó könyvsajtója Lőcsén a Brewer-nyomda volt, amelynek négy nyelven (magyar, német, latin, szlovák) egy évszázad alatt 1100 nyomtatványa jelent meg. A család több generáción át az evangélikus egyház elkötelezett híve, tagjai Wittenbergben tanultak, ennek ellenére katolikus művek kiadásától sem zárkóztak el. Brewerék üzleti vállalkozásnak tekintették a műhelyt, így elvállalták (bár nyomdahely feltüntetése nélkül), hogy kinyomtassák a század katolikus könyvkiadásának egyik legjelentősebb termékét, a *Cantus catholici* (1651) című énekgyűjteményt. A Kisdi

²³ *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae ordinis Scholarum Piarum 1666–1997*, collegit S. LÉH, A. KOLTAI, Bp., 1998, 461–465.

²⁴ *A magyarországi piarista iskolai színjátzás forrásai és irodalma 1799-ig*, kiad. KILLÁN István, Bp., 1994, 70, 128.

²⁵ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., 1999, 87–99.

Benedek püspök költségén, a jezsuita Szólósy Benedek munkájaként létrejött kötet a katolikusok reprezentatív templomi kézikönyve lett. S nemcsak a magyaroknak, hanem a szlovákoknak is, mivel rövidesen szlovák variánsát is kiadták (*Pysne katholicché, latinské, slovenské*, 1655). A két kötet dallamainak egyharmada közös, a szlovák szövegek túlnyomó része viszont cseh forrásokra vezethető vissza.²⁶ Az alapító nyomdásznak minden felekezeti nyitottsága ellenére is egyre több nehézsége támadt az ellenreformációs törekvésekkel, így az utódoknak rövidesen Lőcsén is katolikus szellemű vagy világi jellegű könyvkiadásra kellett fokozatosan átállniok.²⁷

A régió másik evangélikus műhelye Bártfán működött. Legjelentősebb vezetője, az ifjabb Klöss Jakab négy évtizeden át (1622–1663) irányította a nyomdát, amely mintegy 200 művet jelentetett meg magyar és latin nyelven. A műhely lutheránus elkötelezettsége ellenére számos református könyvet is kiadott, többek között Medgyesi Pál *Praxis pietatis*-fordítását.

Jelentős volt Trencsén evangélikus szellemű nyomdája is, amely főként biblikus cseh nyelvű kiadványokat bocsátott ki Vaclav Vokal vezetése alatt. Az itteni iskola és nyomda a csehországi menekültek szellemi központjává vált.

Nehezen indult a régió katolikus könyvnyomtatása. A pozsonyi érseki nyomda mindössze nyolc évig működött, s miután 1617-ben megszűnt, helyette Pázmány új, jezsuita vezetésű tipográfiát alapított. Ez közel három évtizedes működése alatt 87 nyomtatványt hozott létre, köztük Pázmány kései hitvitázó írásait. 1652-től azonban felszerelése Nagyszombatba került, ahol az egyetemi oktatás kiadói hátterét kellett a továbbiakban biztosítania.²⁸ Így lett Nagyszombat nemcsak egyeteme, hanem nyomdája révén is a katolikus tudományosság fellegvára. Magyar és latin nyelvű hitvitázó írások, tankönyvek, hagiográfiai és exegetikai kiadványok egész sora került ki innen, s ezzel a nagyszombati egyetemi

²⁶ RMKT, XVII/7, sajtó alá rend. HOLL Béla, Bp., 1974, 647.

²⁷ PÁVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században*, OSZK, Bp., 1979, 353–408.

²⁸ HOLL Béla, *A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. század első feléből*, MKSz, 1973, 378; V. ECSEDY, i. m. 135–137.

nyomda oroszlánrészt vállalt a rekatolizáció folyamatában.²⁹ A nyomda prefektusa a jezsuita polihisztor, Szentiványi Márton lett, aki vezető szerepet játszott a „kis Róma” néven emlegetett város multikulturális szellemi életében, amint erről Angyal Endre részletesen értekezett.³⁰ Több jezsuita szerzőről is megállapította már a szakirodalom, hogy mind a magyar, mind a szlovák kulturális örökséget ismerték és beépítették munkásságukba. Csupán példaként említjük, hogy Szentiványi Márton univerzális enciklopédiája (*Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*, Tyrnaviae, 1689–1702) szlovák és egyetemes szláv történeti motívumokat is számon tartott, bár ezek nem rendeződtek nála egységes koncepcióba.

A kassai városi nyomda az 1660-as évekig határozottan protestáns orientációt érvényesített annak ellenére is, hogy a század közepétől (a Jászón töltött évek után) ismét itt rezideált az egri püspökség, amely mindent elkövetett a város rekatolizációja érdekében. Fordulat azonban csak akkor következett be a kassai könyvkiadásban, amikor a jezsuiták megtelepedtek a városban, majd létrehozták önálló tipográfiájukat, amely 1670–74 között működött.³¹ Eleinte a városi nyomda még multikonfesszionális jellegű volt, mindegyik felekezet számára vállalt munkát, bár óvatosságból a 60-as években a harcias jezsuita vitairatokon (pl. Sámbar Mátyás művein) nem tüntették fel a városi magisztrátustól okkal tartó nyomdászok a kiadás helyét. A 70-es évektől viszont nyíltan túlsúlyba jutott a városban az ellenreformáció és ezzel a katolikus könyvkiadás, amit jelentős mértékben elősegített a többnyire Rómában tanult egri püspökök mecenatúrája.³² A

²⁹ V. ECSEDY Judit, *A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede 1648–1666*, MKSz, 1995, 361–373; Michal ŠTETINA, *Trnavské tlačiarne 1578–1968*, Bratislava, 1970; Juraj ECKER, *Vznik fondu knižnice trnavskej univerzity (1561–1635)*, Knižničný Sborník, 1974, 119–154.

³⁰ Endre ANGYAL, *Nagyszombat (Trnava) et la culture baroque européenne*, in: *Le Baroque en Hongrie*, sous la direction de T. KLÁNICZAY et I. VARGA, Montauban, 1976, 111–122 (*Baroque, Revue internationale, Cahier 8*).

³¹ PAVERCSEK Ilona, *Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban*, OSZK, Bp., 1981, 355–356.

³² BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, 1997, 29–39 (*Studia Agriensia*, 16).

térítő ellenreformáció mellett a militáns katolikus álláspont irodalmi megfogalmazását Bársony György írásainak kassai kiadása jelentette, amely egyházi és politikai oldalról támogatta a Sámbar Mátyás által indított polémia katolikus résztvevőit.

A felekezeti arányok átalakulásának folyamatát híven tükrözik Kassa város újabban közreadott olvasmányjegyzékei is, amelyekben a 18. század felé haladva rohamosan növekszik a katolikus művek száma.³³ Pavercsik Ilona kutatásaiból az is kitűnik, hogy a jezsuita kiadványok széles körben terjedtek el a 18. század folyamán. Térképeiről leolvasható, hogy elsősorban Felső-Magyarország jezsuita könyvtáraiba (pl. Ungvár, Eger, Besztercebánya, Liptószentmiklós stb.) kerültek nagy számban kassai könyvek, ezen túl természetesen más szerzetesi és püspöki bibliotékák is beszereztek azokat, a különböző oktatási intézmények (pl. Eger, Eperjes, Miskolc, Nyírbátor, Zsolna, Nagyszombat) diákjai és tanárai pedig ünnepélyes disputációk, vizsgák, avatások alkalmával ajándékként kapták meg a kassai nyomdatermékeket.³⁴ A város szerepe csak akkor csökkent a régió katolikus kultúrájának életében, amikor egyházkormányzati funkcióinak egy részét átvette (pontosabban: visszavette) Eger, s a püspökség a kassai „emigráció” évszázada (1596–1699) után visszatérhetett székhelyére.

A nyomdák különlegesen fontos szerepét egy-egy régió szellemi életében aligha szükséges bizonygatni. Sajátos termékeik – a könyvek – révén összekötő kapcsot jelentettek nyelvek és etnikumok, felekezetek és kultúrkörök, egyházak és világi intézmények, prédikátorok és hívek, tudósok és tudatlanok között. Az egyre dinamikusabbá váló felső-magyarországi könyvkereskedelem révén a kiadványok jelentős mértékben alakítóivá lettek a régió közgondolkodásának és műveltségi szintjének, hatósugaruk feltárása, az általuk terjesztett eszmék recepciójának nyomon követése még további feladatokat jelöl ki.

³³ *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, kiad. MONOK István, Szeged, 1990 (Adattár, 15).

³⁴ PAVERCSEK Ilona, *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig 1716–1773*, OSZK, Bp., 1992, 264, 269.

6. A sokszínűségtől a regionális identitásig

A Felső-Magyarországon egymással rivalizáló katolikus és evangélikus felekezet kultúrafejlesztő hatását már Ludwig Gogolák alapvető tanulmánya is hangsúlyozta, megállapítása szerint: „Das religiöse Erlebnis formte sowohl auf evangelischer wie auf katholischer Seite slowakische Sprache, Bildung und Literatur und damit das ganze nationale Leben. So begann der Prozeß der Volkswerdung und anders konnte er gar nicht verlaufen, da die Slowaken keinerlei eigene Organisationen hatten.”³⁵

Miként korábban a reformáció, úgy most a rekatolizáció folyamata adott lendületet Felső-Magyarország anyanyelvű irodalmainak, így a magyarnak, a németnek és a szlováknak a fejlődéséhez is. Jellemző, hogy Pázmány számon tartotta környezetének többnyelvűségét, ezért fordította le főművét 1634-ben közszlovák nyelvre, mint a fordító megjegyzi: „na obecnú slovenčinu”. Jan Mišianik sajnálkozva jegyezte meg, hogy a fordítás kéziratban nem válhatott ismertté, ha kinyomtatták volna, jelentős mértékben hathatott volna a szlovák irodalmi nyelv fejlődésére.³⁶ A szlovák nyelvű egyházi irodalom nem kis mértékben az evangélikusok és a katolikusok rivalizálása következtében fejlődött ki. Jiřík Třanovský (Georgius Tranoscius) evangélikus imakönyve (*Phiala odoramentorum*, Lőcse, 1635) és énekeskönyve (*Cithara sanctorum*, Lőcse, 1636) igen népszerű volt, számos kiadást méért, de éppen ennek a cseh hatást mutató kegyességi irányzatnak s a huszita gyökerekre visszavezethető cseh egyházi nyelvnek (*bibličtina*) az ellensúlyozását jelentette Szőlősy Benedek már említett szlovák katolikus énekgyűjteménye. A magát slavusnak mondó jezsuita már 21 éves korában három nyelven beszélt, a rendi katalógus szerint ő ekkor „scit Slavonice, Ungarice, La-

³⁵ Ludwig GOGOLÁK, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes*, Bd. I, München, 1963, 36.

³⁶ KÁFER István, *Az Isteni Igazságra Vezérlő Kalauz 1634-es szlovák fordításának kézírata*, Világirodalmi Figyelő, 1959, 176–180; JÁN MIŠIANIK, *Adalék a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig*, in: *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., 1965, 53–54.

tine”.³⁷ Az ő személye jól példázza azt, hogy a magyar és szlovák nyelvi és kegyességi irodalmi törekvések nemcsak összehangolhatóak voltak, hanem ki is egészítették egymást, két énekeskönyve a térség katolikus kultúrájának értékes produktumai közé tartozik. A párhuzamok és kapcsolatok további kutatásának fontosságára már többször utalt a szakirodalom.³⁸

Felső-Magyarország területén a felekezeti meghatározottság részben összefüggött az etnikai viszonyokkal, de az anyanyelvi és az egyházi hovatartozás nem feltétlenül esett egybe. A szlovák lakosság nagyobbik része (részben cseh hatásra) az evangélikus egyházhoz tartozott, kisebb része katolizált, de a református egyháznak is volt bázisa a délkeleti területeken, s keletiszlovák nyelvjárásban számos egyházi szöveget is kiadtak.³⁹ A magyar lakosság is három felekezet között oszlott meg: egy részük református lett, de Thurzó György környezetében az evangélikus vallás dominált, a rekatolizáció pedig fokozatosan terjedt. A németek viszont szinte egyöntetűen mindvégig lutheránusok maradtak, gazdag egyházi irodalmukat részletesen elemezte Pukánszky Béla monográfiája.⁴⁰ A különböző etnikai, nyelvi, felekezeti és regionális kötöttségek az eszméknek, gondolkodási struktúráknak és műveltségi modelleknek számos változatát és kombinációját teremtették meg, s a szellemi életnek ez a bőséges rétegzettsége, tagoltsága végső fokon a társadalom életét tette a feszítő ellentétek ellenére is gazdagabbá és árnyaltabbá. Ezt a sokszínűséget a rekatolizáció és ellenreformáció folyamata sem tudta alapvetően megváltoztatni, noha kétségtelenül ért el eredményeket.

Az elmondottakkal talán sikerült kellő mértékben illusztrálni, hogy a 17. század közepére a Habsburg-uralom alatt álló Magyar

³⁷ *Catalogi*, II (1601–1640), 1982, 766.

³⁸ SZILÁDY Jenő, *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1517–1711*, Bp., 1939; ÁCS Pál, *A régi magyar irodalom szlovák kapcsolatai*, ItK, 1990, 248.

³⁹ KIRÁLY Péter, *A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*, Bp., 1953; SZABÓ Antal, *A Szlovákiai Református Keresztény Egyház története*, Régió, 1990/3, 133–162.

⁴⁰ PUKÁNSZKY Béla, *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn*, Bd. I, Münster, 1931.

Királyság szellemi életét az evangélikus egyházi kultúra mellett erősen meghatározta és gazdagította az újjászerveződött katolicizmus, s az olasz és osztrák hatásokra kialakuló anyanyelvű (magyar, német és szlovák) irodalom értékes hozzájárulást jelentett a régió műveltségéhez. Mindez az együtt élő etnikumok közös szellemi erőfeszítésének eredménye, s beszédes példája annak, hogy a műveltség szférájában a különböző színek nem feltétlenül gyengítik, hanem – rendezett politikai körülmények között – éppen erősítik egymást, s létrehozhatnak regionális identitást, egy földrajzi tájhoz kötődő, sokszínű, s mégis jellegzetes, egyedi arculatú, öntörvényű kultúrát.

MILITIA ET LITTERA

(A magyarságkép változatai a kora újkori Európában)

„Ad militia magis quam ad literas inclinent”: inkább a katonászkodásra, mint az irodalomra van hajlandóságuk a magyar ifjaknak – írta Georg Bader ausztriai jezsuita provinciális Grácból 1587. szeptember 13-án a Jézus Társaság rendfőnökének, Claudio Acquavivának Rómába.¹

A magyarok népkarakterológiai jellemzésében ekkorra már hagyományos kérdésnek számított annak mérlegelése, hogy vajon melyek e népcsoport legfontosabb tulajdonságai, milyen sajátosságai révén válhatott az európai keresztény közösség tagjává, a *Respublica Christiana* részesévé. Vajon karakterük Mars és Minerva szolgálatára egyaránt alkalmas lehet-e? Közismert harciasságuk és hadi erényeik mellett mennyire lehetnek fogékonyak a szellemi értékek iránt? Egyszerűbben fogalmazva: a *virtus militaris* mellett a *studia humanitatis* kaphat-e helyet a magyarok erényei között? A harciasság hangoztatása a középkori krónikák óta evidenciának számított, a szellemi képességek (*ars, sapientia, prudentia*) mérlegelése viszont újabb fejlemény, a humanisták értékrendjének közismerten az egyik fontos komponensét alkotta.² Buda elfoglalása után (1541) s a török hódítás terjeszkedése kapcsán érthető módon megélénkült az érdeklődés a kereszténység védőbástyájának titulált Hungária iránt, ez mind a humanista értelmiség levelezésében, mind a Vatikán Magyarországot illető okirataiban tapasztalható jelenség.³ A 16. század végén a közép-

¹ MAII, vol. III, 64.

² BENE Sándor, *Theatrum politicum (Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a korai újkorban)*, Debrecen, 1999, 52–53 (Csokonai Universitas Könyvtár, 19).

³ Erre vonatkozó gazdag okmánytár ARTNER Edgár posztumusz kiadott gyűjteménye: „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”, közreadja SZOVÁK Kornél, TÖRÖK József, TUSOR Péter, Bp.–Róma, 2004.

európai nyilvánosság diskurzusában az imagológiai-népkarakterológiai alapkérdés így hangzott: a harci erényeikről ismert magyarok között vannak-e olyanok, akik a tudományok művelésére (és ezzel együtt egyházi szolgálatra is) alkalmasak, az *ars* és *doctrina* elsajátítására (s így a *pietas* erényeinek gyakorlására) is képesek, vagy pedig éppen ellenkezőleg, valamennyien csak a hadakozásban tudnak jeleskedni?

A kérdést érdemes lenne a magyar történelem egészén vizsgálni, ezúttal azonban csak arra vállalkozhatunk, hogy a 16. század végétől az 1680-as évek közepéig terjedő évszázadon át vegyük sorra a topikus kérdésre adott válaszok fontosabb változatait. Nem közömbös, hogy a „magyar romlásnak százada” ez, a Félhold árnyékában kellett és lehetett ekkor a magyarságnak önazonosságáról számot adnia, s ebben a nehezen átlátható politikai helyzetben mérlegelte az európai közvélemény is az ország szerepét s népének karakterét.

Jezsuita imagológia

A 16. század végén a jezsuiták megkülönböztetett figyelemmel fordultak a magyarság jellemrajza felé, minthogy a Kárpát-medence tervbe vett rekatolizációjához tanácsos volt alaposan megismerniük a lakosság karakterét, hajlamait, erényeit és hibáit egyaránt. Az újonnan alapított rend Közép-Európa keleti és déli régiója számára speciális missziókat szervezett, ezekhez pedig nélkülözhetetlen volt a térség népeinek sokoldalú megismerése.⁴ Újabban a missziótörténeti források közlése bőséges anyagot szolgáltat arról, milyenek látták az ideérkező külföldi (olasz, bosnyák, horvát) hittérítők a Kárpát-medence lakosságát, s ben-

⁴ DOMPNIER, Bernard, *La Compagnie de Jésus et les missions de l'intérieur*, in: *Les Jésuites à l'âge baroque (1540–1640)*, ed. L. GIARD et L. DE VAUCELLES, Grenoble, 1996; MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon (1572–1647)*, Bp., 2002, 153–156 (Humanizmus és reformáció, 26).

ne a magyarokat.⁵ Az általuk rajzolt kép azonban meglehetősen kaotikus: gyakran véletlenszerű egyéni és egyszeri benyomásokat rögzítenek, nyelvtudás hiányában félígazságokat vetnek papírra, az itteni etnikumok kultúrájának megismerése azonban kétségtelenül érdekükben állott.

Ugyancsak nagy szerepet játszott a közösségi és egyéni jellemábrázolás a papi utánpótlás biztosításában, főként a teológushallgatók és novíciusok felvételében, mivel a konfesszionális viták és konverziók korában az egyházi vezetőknek célszerű volt számba venniük a népkarakterológiai utalásokat, imagológiai sablonokat, sztereotípiákat is, indokolt tehát vizsgálódásunkat a jezsuiták véleményeivel kezdeni. A középkori és korai reneszánsz klisék és toposzok természetesen az ő megfogalmazásaikat is befolyásolták, ezek később fokozatosan ötvöződtek saját tapasztalataikkal.

Georg Bader fenti jellemzése olyan közismert toposzt fogalmazott meg, amely különböző variációkban gyakran tért vissza a kor irataiban. Míg az osztrák jezsuita elítélően említette a *militia* iránti hajlandóságot, mások ezt éppen laudációba foglalták. A magyarok harciasságának, vitézi erényeinek hangoztatásával, s a *Propugnaculum Christianitatis* toposzának kifejtésével érvelt többek között az első magyar jezsuita, Szántó István 1594-ben a keresztény uralkodóktól Magyarországnak kért segítség megadása mellett. Büszke öntudattal jelentette ki, hogy száz német zsoldos sem ér annyit a törökök elleni harcban, mint tíz magyar katona.⁶ Fejtegetése szerint egyedül Magyarország védte saját vére árán a nyugati keresztény világot az iszlám ellen, az ország rendkívül sokat szenvedett a harcok során, a legtöbb vitézi erényt

⁵ TÓTH István György forráskiadványai közül elsősorban: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*, I–II, Roma–Bp., 2002, a 17. századra pedig: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*, Bp.–Roma, 1994. Sok idevágó adatot tartalmaz GALLA Ferenc posztumusz monográfiája is: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, sajtó alá rend. FAZEKAS István, Bp.–Róma, 2005, főként 64–93.

⁶ „Frustra ergo contra Turcam miles in Germania conscribitur, cum plus valcant modo in bello 10 itali, hispani vel ungari, quam 100 germani.” MAH IV, 92, valamint BENDA Kálmán utószava Giovanni Argenti iratainak kiadásához: *Adattár 7*, Szeged, 1983, 224.

a magyar katonák mutatták, kötelessége lenne tehát a Nyugatnak a segítségnyújtás. Ezeket a toposzokat számos irodalmi műfaj visszhangozta a 16–17. század fordulóján.⁷

Ezzel szemben sokkal kritikusabban fogalmaztak a magyarságról egyes külföldi szerzők. Az Európa-hírű államelméletíró ex-jezsuita Giovanni Botero szerint a magyarság „alkalmasabb a háborúra, mint a békére”, megveti a kényelmet, nem szívesen lakik városokban, állhatatlan és bosszúálló, alig érdeklődik a művészetek és a kereskedelem iránt, az efféle szellemi képességeket igénylő foglalkozásokat „a városokban élő németek gyakorolják”.⁸ Az ország természeti gazdagságát és szépségeit ugyan ő is elismeri, de hozzáteszi, hogy a magyarok nem tudják kihasználni ezeket az adottságokat. Minthogy Botero műve (*Relationi universali*, Róma, 1595) öt nyelven járta be Európát, a toposz terjesztésében s a kedvezőtlen népkarakterológiai minősítés meggyökereztetésében nyilvánvalóan nagy szerepet játszott, s a későbbi – többek között német nyelvű – utazási irodalomra is hatott.

A Boteróénál jóval árnyaltabb Antonio Possevinónak, Skandinávia és Kelet-Európa nagy hírű jezsuita vizitátorának a véleménye, amely személyes tapasztalatokon alapult, diplomáciai megbízatások során formálódott ki.⁹ Ő a magyarokat általában melankolikus alkatúaknak, gyanakvóknak, sok tekintetben rejtélyeseknek, nehezen kiismerhetőeknek tartja („...sono occultissimi, ... suspettose, timide et melancholiche”), ugyanakkor igen tehetős, de pesszimizmusra hajlamos embereknek mutatja be a őket.

⁷ IMRE Mihály, *Der Topos „Qerela Hungariae” in der Literatur des 16. Jahrhunderts*, in: *Iter germanicum, Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, Bp., 1999, 39–117, 97–114; VARGA János, *Europa und „Die Vormauer des Christentums”. Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes*, in: *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hgg. Bodo GUTHMÜLLER und Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, 2000, 55–64.

⁸ JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*, Bp., 1996, 144 (*Italianistica Debreceniensis*, Monográfiák 3).

⁹ SZABÓ Tamás, *Antonio Possevinos Bemühungen um die Erneuerung des Katholizismus in Siebenbürgen*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1992, 91–133.

1587. augusztus elsejei levelében Pietro Spinellinek, a római Collegium Germanicum Hungaricum rektorának azt jelezte, hogy a magyar ifjakat nemzeti mentalitásukban rejlő okok gátolják meg a katolikus egyházfegyelem elfogadásában, mivel nehezen tűrik a kötöttségeket („la gratia divina non vince la natura”).¹⁰

A magyarság karakterét kritizáló vélemények mellett azonban az ellenkező álláspont megfogalmazására is vannak példák. Óvatosan bár, de a magyarok szellemi képességeinek fokozottabb megbecsülése jut érvényre Báthory István erdélyi fejedelemnek és lengyel királynak a kolozsvári egyetemet megalapító okiratában (1580), amelyben a magasabb tanulmányok hazai meghonosításának érveit adja elő. Ezek között szerepel az is, hogy noha a magyarok régebben inkább a harci erényekben, mint a tudomány iránti elkötelezettségben jeleskedtek, most itt az ideje ezen változtatni az utóbbiak javára. Annál is inkább, mivel – az 1581-ben újra megerősített okirat szerint – számos olyan fiatal (*juvenes*) található Erdélyben, aki a *doctrina et pietas, scientia et literatura sacra* művelésére alkalmas, tehetséges, a stúdiumokat sikerrel abszolválhatná, azonban erre eddig nem volt lehetősége hazáján belül, épp ezért legfőbb ideje, hogy egyetem létesülhessen Kolozsvárott.¹¹ Itt tehát már határozott elmozdulás figyelhető meg: nem a tudományokra vagy a kegyes életre való alkalmatlanság, s még csak nem is a mentalitás egyoldalúsága kap hangsúlyt, hanem a lehetőségek hiánya, a mostoha körülmények együttese szerepel az elmaradottság okaként.

A század végére mind többször fogalmazódik meg olyan vélemény, amely kétségbe vonja, hogy a magyarság vad és harcias nép lenne, s karaktere egyedül a háborúskodásra volna alkalmas.

¹⁰ MAH, III, 53; BITSKEY István, *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, Roma, Viella, 1996, 49–50 (Studi e Fonti per la storia dell'Università di Roma, Nuova serie 3).

¹¹ „...imo saepe permultis praeclaris ingeniiis alio ob sumptuum inopiam proficisci non liceret (rebus Hungariae Turcica potentia aucta vehementer afflictis) hinc intermissis honestis literis inter militares homines scientia destitutos, etiam pietatis studia refrixerunt, et omnis vitae elegantia sublata est.” MAH, II, 62, 113–114, valamint MÉSZÁROS István: *XVI. századi várrosi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., 1981, 173–175 (Humanizmus és reformáció, 11).

Kései humanista ellenvetések

Mindenekelőtt talán arra érdemes utalni, hogy az a Balassi Bálint, aki köztudottan a magyar végvári vitézség apoteózisát fogalmazta meg híres *Katonaénekében*, udvari drámájának prologusában ugyanakkor a hadakozás és katonai vitézség (*militia*) értékei mellé helyezte a szellemi teljesítményeket is. Eszerint a „jó tudomány”, a latin műveltség („diákság”), a filozófia, a versszerzés (*inventio poetica*), a szerelmi tárgyú *literatura*, a „jó nyelv és elme” nem más, mint „Istennek fő ajándéki az emberekben”, s mindez a katonáskodó embernek „nem tompítja, hanem igen megjobbítja szabályja élet”.¹² Kiemelkedő történelmi személyiségek, nagy hadvezérek (Nagy Sándor makedón uralkodó, Hunyadi Mátyás király, V. Károly német-római császár és mások) példájával illusztrálja a továbbiakban a katonai és a szellemi erények harmóniájának lehetőségét, együttes megbecsülésének óhaját. Számos adat mutatja, hogy a 16. század végére a török hódítás határvidékén emelkedő magyar végvárakban kialakult egy olyan művelt katonaréteg is, amelynek értékrendjében a *militia* és a *littera* egymás mellé került, s immár nem egymás ellentéteiként, hanem kiegészítőiként tekintette őket a hazai értelmiségi elit.

A kétféle értékegyüttes egyenrangúságát, a nemzeti karakternek e kettős jellegét azonban a külföld számára is bizonyítani kellett, erre irányult a magyarországi kései humanista értelmiségiek törekvése. Az ő mozgalmuknak – amelyről Klaniczay Tibor kutatásai adtak átfogó képet – egyértelmű célja volt a kedvezőtlenül egyoldalú magyarságkép korrigálása, a régió elmaradottságának cáfolata, vagy legalábbis a Hungáriáról kialakult összkép árnyalása.¹³ A fiatal magyar literátoroknak Justus Lipsiushoz írott

¹² BALASSI Bálint: *Szép magyar komédia*, sajtó alá rend. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Góza, Bp., 1990, 11–12.

¹³ KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., 1993; uő: *Die Akademiebewegung in Ungarn im Zeitalter der Renaissance*, in: *Europäische Sozietätsbewegung und demokratische Tradition*, Hgg. Klaus GARBER und Heinz WISMANN unter Mitwirkung von Winfried SIEBERS, Bd. II, Niemeyer Verlag, Tübingen, 1996, 951–965 (Frühe Neuzeit 27); uő: *L' Aristocratie et la pensée politique de Juste Lipse*, in: *Juste Lipse (1547–1606)*, ed. Alois GERLO, Leuven UP, 1988, 25–36 (Travaux de l'Institut Inter-univeristaire pour l' étude de la Renaissance et de l'Humanisme, vol. 9).

levelei mind arról szólnak, hogy ezen a Mars katonái által dúlt tájon, a háborúskodások közepette is jelen vannak a műzsák a Kárpátok térségében. Lipsius levelezésének kötetei 13 magyar levelezőpartnert tartanak számon, valamennyien a korszerű európai műveltség letéteményesei voltak.¹⁴ Közülük a wittenbergi egyetemen tanuló, kiemelkedő tehetségű magyar diák, Forgách Mihály azt hangoztatta, hogy vannak a Kárpát-medencében is olyanok, akik Mars mellett Pallasnak szolgálnak, s Lipsius műveit is ismerik. Erre válaszként a németalföldi filozófus örömét fejezte ki afelett, hogy „a Mars uralma alatt álló, eldugott vidéken” is akadnak tudós ifjak („palladius proles”). Az ilyesféle elismerő megnyilvánulások eléggé markánsan jelzik, hogy a 16–17. század fordulójára Európa-szerre egyre többen vették észre a magyarság szellemi értékeit, s a külföldi egyetemeken tartott retorikai gyakorlatok laudációi nyomán nem ritkán együttesen hangsúlyozódott velük kapcsolatban a *militia* és a *littera* érdeme.

Világos kifejeződése ennek Révay Péter levele, amely a neves németalföldi filozófus előtt vizuálisan igyekszik bemutatni a hazai értelmiség helyzetét. Eszerint a magyarok egyik kezükkel a könyveket forgatják, a másikkal viszont a kardot kell suhogtatniok, az *ars* mellett *Marsra* kell figyelniök, az íróvessző (*stylus*) mellett a dárdát (*pilum*) tartják kéznél, s a kétélű tört (*bipennis*) is készenlétben kell tartaniok az író toll (*penna*) mellett.¹⁵

Rövidesen külföldi írótól is jelent meg olyan vélemény, amely messzemenő elismerést tartalmazott a magyarságról, s nem csupán katonai téren, hanem szellemi teljesítményét illetően is. A neves lengyel humanista, Báthory István lengyel király titkára, Krzysztof Warszewicki (1543–1603) egyik könyve 14 értekezést tartalmaz az iszlám európai hódításáról, s ennek kapcsán természetesen bőven ír a magyarokról is.¹⁶ Érthető módon hangoztatja az ősi toposzt, amely szerint „Hungaria est propugnaculum christianitatis”, méltatja az egykor virágzó és erős Magyarorszá-

¹⁴ Antoine CORON, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz*, ItK, 1976, 490.

¹⁵ Uo. 495.

¹⁶ *Christophori Varsevicii Turcicae quatordecim*. Cracoviae, 1595 (OSzK Ant. Nr. 962 und 963).

got, amely heroikus küzdelemben védte a kereszténységet a keleti hódító ellen. A lengyel szerző azonban nem marad meg a topikus általánosságok szintjén, hanem konkrét vonásokkal mutatja be a magyar katona tulajdonságait. Eszerint a magyar vitéz többet ér a zsoldoskatonánál, mivel nem kérkedik és nem dicsekszik, a győzelemtől sem lesz öntelt, kevéssel beéri, a harcra gyorsan fel tud készülni, a táborban pedig fegyelmezetten viselkedik.¹⁷ A továbbiakban név szerint is felsorolja a legkiválóbb törökverő magyar hadvezéreket, ők a következők: Zrínyi Miklós, Erdődi Péter, Thuri György, Istvánfi Pál, Nádasdy Tamás és Török Ferenc. Mindez nem lenne különösebben figyelemre méltó, ám ezután melléjük illeszt egy olyan névsort is, amely a magyar tudósok neveit sorolja, s őket az előbbiekkal egyenrangúaknak, hasonlóan értékes személyiségeknek mondja. Ők a múzsáknak szolgáltak, mégpedig olyan időkben, amikor a háború trombitáját fújták, tehát kedvezőtlenek voltak a körülmények a humán tudományok számára, mégis akadtak magyarok, akik erudíciójuk révén arattak dicsőséget. E második névsorban szerepelnek: Oláh Miklós, Verancsics Antal, Werner György, Radéczi István, Gyalui Torda Zsigmond és Zsámboky János.¹⁸

Mint látható, többnyire Felső-Magyarország jeles literátorait ismerte Warszewicki, névsora helytálló, valóban kiemelkedő szerzőket említ, s talán az sem a véletlen műve, hogy teljesen egyenlő számban sorolja fel a hadvezéreket és a tudósokat. Egyenrangú megbecsülése ez a *virtus militaris* és az *cruditio* erényének, s ez a kor értékrendje szerint a legnagyobb elismerés a szellem emberei számára. Éppen ebben állhat a „lengyel Machiavellinek”

¹⁷ „Hungarus miles parvo constat et plus aliis valet mercenarius; nihil nugarum in comitatu habet; exiguo victu contentus est; cito enim parat; castrensem disciplinam servat; praefectis suis morem non invitatus gerit.” Uo. 14.

¹⁸ „Quid Hungaria lacera et afflicta? nonné Nicolao Zrenio, Georgio Thuri, Petro Edoardi, Paulo Istvánfi, Francisco Torek, Thoma Nadasdi, strenuis bellatoribus: cruditis vero iuris Nicolao Olao, Antonio Verantio, Georgio Prascovicio, Stephano Radscio, Sigismundo Thorda, Joanne Sambuco nihilominus gloriatur? Difficile enim est ubi classicum canitur, canere pariter et Musis, otii et tranquillitatis amicis.” Turcicae III, 48. Georg Wernher Patschkauban született, innen származik a Prascovitus névalak. Könyvét (*De admirandis Hungariae aquis*, Basilea, 1549, Wien, 1557, hasonmás: ERDŐSI Laura, Bp., 1963) a humanisták jól ismerték. Gyalui Torda Zsigmondnak apósa volt.

is titulált neves diplomata-humanista véleményének jelentősége: nemcsak jól ismerte a magyar szellemi elit teljesítményét, hanem azt a hadi erényekkel párhuzamba is állította, s így a magyar nemzetkarakterológiát új nézőponttal gazdagította. Könyve szél-tében ismert volt Magyarországon, több kora újkori könyvlistán megtalálható, így az abban leírtak számos csatornán kerülhettek be a hazai és nemzetközi köztudatba.¹⁹ Nem állítható, hogy az ő hatására, de szembeötlően hasonló gondolatok jelentek meg néhány év múlva protestáns diákok kiadványaiban is. A Strassburgban diákoskodó Balassa Zsigmond például egy 1599-ben kiadott szónoklatgyűjteményben ugyanolyan módon rajzolta meg az eszményi katona alakját, mint Varsevicius, s a *miles christianus* példáiéként, a keresztény heroizmus megtestesítőiként a magyar vitézeket említette.²⁰

Pro Hungaria – Contra Hungariam

A 17. században több európai egyetemen a szónoki gyakorlatok kedvelt témája lett Hungária, több okból is. Egyrészt az állandósuló török veszéllyel szemben még mindig úgy látszott, hogy Magyarország kulcspozícióban van a kereszténység, valamint Germánia védelme szempontjából, másrészt az is szembeötlő volt, hogy ez a védőfal (*antemurale*, *Vormauer*) omladozik, az iszlám hosszú időre berendezkedett a Duna völgyében, s a magyarság magatartása sem oly egyértelmű már, mint korábban. Újabb aktualitást nyert tehát a kérdés: milyenek is a magyarok, merre tart Hungária az egyre terjeszkedő török expanzió árnyékában. A kontinens nyugati feléből keletre induló diplomaták, kereskedők,

¹⁹ Erről részletesebben vö. BITSKEY István: *A Warszewicki-testvérek és Magyarország*, in: *Lengyelek és magyarok Európában. Nyelv, irodalom, kultúra – párhuzamok és kapcsolatok*, szerk. NAGY László Kálmán, Debrecen, 2001, 116–122.

²⁰ IMRE Mihály: *A török–magyar küzdelmek a XVI–XVII. századi nyugat-európai retorikai irodalomban*, in: *In honorem Tamás Attila*, Debrecen, 2000, 35–36.

katonák egyaránt igyekeztek kialakítani valamiféle képet a magyarokról, ami viszont egyáltalán nem volt könnyű a Kárpát-medence nyelvi, etnikai, kulturális sokszínűsége és politikai szétszabdaltsága miatt.

Az ellentétes nézetek kifejtésére és ütköztetésére a barokk korban kedvelt *consultatio* műfaja közismerten jó alkalmat nyújtott, az egymás ellen argumentáló egyetemi orációk a témát sokoldalúan világították meg, az ilyen típusú kiadványok az egyes népek és országok képének kialakításában, a közvélemény formálásában nagy szerepet játszottak.²¹ Magyarországról a Thomas Lansius tübingeni professzor által kiadott kötet (*Consultatio de principatu inter provincias Europae*, Tübingen, 1613) tartalmaz két beszédet, amelyek közül a *Pro Hungaria* című a magyarság jellemzésében a hadi hírnév mellett a szellemi értékeket is kiemeli. Ennek szerzője Henricus Albertus, aki Dudith András és Zsámboky János nevével igyekszik bizonyítani, hogy a magyarok a katonai virtus mellett a tudományok művelésére is alkalmasak.²² A magyarságról szóló laudatio ellenpárja Ernestus Schafelizki orációja *Contra Hungariam* címmel, s ebben a retorikai *vituperatio* minden eszközét felhasználja a Hungáriáról szóló kép befekettetésére. Szerinte a magyarok természete a farkashoz hasonló, állhatatlanok, ravaszok, kiszámíthatatlanok, hűtlenek, kegyetlenek, vadak és haszonlesők.²³ Történelmük is álnokságok sorozata, Hunyadi Mátyás, Szapolyai János és Dózsa György egyaránt csak önző érdekeiért fogott fegyvert. Maga az ország is egészségtelen, mocsarak árasztanak itt kóros levegőt, a vizek ihatatlanok, gyakoriak a járványok, jellegzetes betegség a *morbis hungaricus*. Szerinte minden társadalmi rétegben nagy a tudat-

²¹ „Consultatio, heist eine Rechts-Frage, eine Berathschlagung, Rathschlag, Rath-Erholung, da man eine Sache auf verschiedene Manieren erwäget, und das, was das Beste scheint, ergriffen wird.” KRAMER, Martin, *Rhetorikunterricht und dramatische Struktur. Am Beispiel der consultationes*, in: *Stadt – Schule – Universität – Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*, Hg. Albrecht SCHÖNE, München, 1976, 265–266. A műfajról részletesebben vö. TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon*, IJK, 1986, 637–656.

²² IMRE, i. m. 37.

²³ *Oratio Ernesti Schafelizki, contra Hungariam*, in Thomas LANSIUS, i. m. 589–626, főként 610.

lanság, a barbár szokások uralják az erkölcsöket. Város alig van ebben az országban, csupán Buda és Pozsony méltó említésre, díszesebb épületeket pedig itt sehol sem lehet látni. Mindent összevéve ez az oráció gyűjtőlencséje mindazon vádaknak és hiedelmeknek, amelyekkel a nyugat-európai közvélemény magyarellen-es vonala az ország lakóit illethette.

Hasonlóképpen gáncsoló és elítélő véleményeket olvashatunk Martin Zeiller útikönyveiben (*Itinerarium Germaniae*, 1632, valamint *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn*, 1664), amelyek szintén a magyarok állhatatlanságát, lázadó hajlamát, hadi fegyelmetlenségét, kegyetlenségét, békétlenségét említik, valamint azt, hogy a művészetekkel, iparral, kereskedelemmel nem foglalkoznak, egymást is üldözik, s bizalmatlanok a németekkel szemben.²⁴ Ezeket a toposzokat azután az egész 17. század folyamán ismételték a Magyarországot leíró kiadványok, többkevesebb változtatással, szóban és írásban, ami elég világos jele annak, hogy a népkarakterológiát sokkal inkább ezek, s nem pedig személyes tapasztalatok alakították ki. Jó példa erre a neves államelmélet-író Hermann Conring előadása, amely a Philipp Andreas Oldenburger által kiadott politikai enciklopédia negyedik kötetében (*Thesaurus*, Genevae, 1675) jelent meg, s a magyarokról a már jól ismert toposzokat ismételte meg. Igaz, hogy a korábnál részletesebben és színesebben adta elő őket, új szempontként viszont csupán azt észrevételezte, hogy a Kárpát-medence multietnikus régió, így itt egységes népjellemről aligha lehet beszélni.²⁵

A másik pólusnak, a magyarságot magasztaló *laudation*nak egyik legjelentősebb, retorikai alakzatokban leggazdagabb alkotása Johann von Hellenbach latin nyelvű orációja, amely 1656-ban a wittenbergi akadémián hangzott el.²⁶ A hungarus-tudatú felső-

²⁴ ZEILLER, 1632, i. m. 607, idézi NÉMETH S. Katalin, *Magyarország 17. századi német nyelvű leírások tükrében*, in: *Visszapillantó tükör*. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára, Bp., 2000, 17–18.

²⁵ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., 1969, 74–76 (Modern Filológiai Füzetek, 6).

²⁶ *Oratio pro Hungaria*, Wittenberg, 1656. Magyar fordítása: IMRE Mihály, *Retorikák a reformáció korából*, Debrecen, 2000, 455–465 (Csokonai Könyvtár. Források, 5).

magyarországi polgár itt Hungária dicséretének valamennyi ismert toposzát (*fertilitas Hungariae, propugnaculum christianitatis*) felsorakoztatja, szempontunkból azonban az a lényeges, hogy az ország szülötteinek két lényeges karakterjegyét emeli ki: egyfelől a harci erényeket (bátorság, testi erő, önfeláldozás), másfelől a műveltséget, s az utóbbi példáiként Dudith András latin és görög nyelvtudását és Szegedi Kis István reformatori tevékenységét említi. Szónoklatát azzal zárja, hogy „ami a kert számára a kerítés, ami a város számára a fal, bizonyosan az Magyarország Németország számára”, azaz Hungária földrajzi fekvésénél fogva Németország védelmezője. A népkarakterológia és a politikai argumentáció tehát itt szorosan összekapcsolódik s cáfolni igyekszik a magyarelles propaganda állításait.

A 17. század közepének hazai köztudatában mindenesetre egymás mellett él a *virtus bellica* és az *eruditio* tisztelete, s a nyilatkozó személytől és a kontextustól függően kerül előtérbe egyik vagy másik mentalitás dicsőítése. Az eposzköltő Zrínyi Miklós például szükségesnek tartotta kötete előszavában (1651) megjegyezni, hogy az ő *professiója* „nem az Poesis, hanem nagyobb, s jobb országunk szolgálatjára annál”, s amit írt, azt szabad idejében, azaz „múltságért” tette. Nem a tintával, hanem az „ellenség vérével” írott hírnevet tartotta előbbrevalónak még ő is, a barokk századának legjelesebb magyar literátora. Sokáig elevenen élt tehát még a magyarországi értékrendben és közvéleményben a meggyőződés, hogy a *militia* fontosabb, mint a *literatura*, s a *vera nobilitas* elsősorban a haditettekben nyilvánul meg, s csak mögöttük következik a stúdiumok révén megszerezhető *fama* és *gloria*.

A magyarok jelleméről a *Szigeti veszedelem* is kettős képet fest. Noha a török haditanácsban rendkívül éles kritika hangzik el róluk (I. ének 58. és 65. strófája), az eposz végkicsengése mégis egyértelműen azt jelzi, hogy a várvédők éppen kiváló jellemvonsaikkal (összefogás, patriotizmus, katonai szakértelem stb.) miatt tudták az erkölcsi győzelmet kivívni, ők tehát rácsáfoltak a török vélekedésben megfogalmazódó közhiedelemre. Zrínyi művében kétféle magyarsággép jelenik meg tehát, a „bűnös néppel” szemben a várbeliek az igazi vitézi virtus megtestesítői. Ezzel az al-

ternatív magyarságképpel a szerző saját kortársait kívánta – jellemformáló céllal – választás elé állítani.²⁷

Ellentmondásos volt tehát a 17. század hazai és európai nyilvánosságának magyarságképe: mind az önkép, mind a külföldiek által rajzolt imágó tartalmazott laudatív és vituperatív motívumokat egyaránt. Végezetül tanulságos lehet még az értelmiségi elit megfigyelései mellé odaállítani a populáris regiszter Hungaria-képét is, amely néhány újabb vonását villantja fel az ország külföldi megítélésének. Ebből a célból ragadjuk ki ezúttal Daniel Speer művének néhány passzusát, már csak azért is, mert a Felső-Magyarországra vetődő német vándorzenész elbeszélése a mikrotörténelem számára kínál értékes adatokat.

Simplicius magyarságképe

Az országot Simplex termékenynek, természeti adottságokban gazdag tájnak írja le. Szerinte: „Az ország földje kővér és termékeny; vannak helyek, amelyeket nem is szabad trágyázni. Búzát, rozsot, zabot, lencsét, borsót és más terményeket bőségben termelnek. Mind Alsó-, mind Felső-Magyarországon, a legkülönbözőbb vidékeken erős és jó édes bor terem. Különösen jó a tokaji, amelyet fölébe helyeznek a spanyol boroknak. Mindenféle gyümölcsnek bővében vannak, még az erdőben is van belőlük. Néha annyi terem, hogy szilvával és gesztenyével jószágot hizlalnak. Nagy a száma a mindennemű szelíd és vad baromnak. Békességes időben több van belőlük, mint amennyi elegendő. A Tisza és Bodrog hallal van tele annyira, hogy csak háromnegyed rész víz, egy negyede halból áll. A többi folyó és a sok mocsaras állóvíz sok és jó halat termel. A levegő mindennemű szárnyas vad és ritka madár hazája.”²⁸ A *fertilitas Hungariae* toposzának megfogalmazása

²⁷ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 162.

²⁸ A német kiadást használtuk (Daniel SPEER, *Ungarischer oder Dacianischer Simplificissimus*, Berlin, 1978), itt azonban magyar fordításban idézzük a szövegeket: *Magyar Simplificissimus*, ford. VÁRJÚ Elemér, az utószót írta SZAKÁLY Ferenc, Miskolc, 1998, 94.

ez, bármelyik Magyarország-leírásban találkozhatott vele Speer. Az erdélyi táj szépségéről és termékenységéről hasonlóképpen nyilatkozott: „ez az Erdélyország nagyszerű föld; bőségben van itt a nép, a jószág, az arany, ezüst és más fém, a só, a hal, a vad, a gabona, a méz. Városai szépek, nagyobb részben németek és lutheránusok. Különösen a főváros, Nagyszeben, amely a legnagyobb és a legszebb, a sziléziai Boroszlóhoz vagy az ausztriai Bécshez hasonlít szépségre és terjedelemre.”²⁹

Az ország lakosairól már kevésbé elismerő a véleménye: „Ennek az országnak a népei nem olyan dölyfösek, mint más nemzetek. Nem cserélik oly könnyen az öltözetüket, mint a többi nép. Megmaradnak ősrégi szokásaik mellett és ellenségei mindennemű újításoknak. A háborúra hajlandóságuk van és könnyen vetik kockára az életüket... Kemény természetűek, inkább durva, mint finom ételeket esznek.”³⁰ A magyarok hibái között a túlzott hagyománytiszteletet, a merevséget, a nyakasságot említi, valamint a pazarlás bűnében is elmarasztalja őket. Ezt egy esküvői pompa leírásakor ismételten is kifejezésre juttatja. A falusi lakosság szegénységét éles kritikával kommentálja: „A faluk gyakran olyan nyomorúságosak, hogy Württembergben, tisztességgel legyen mondva, a disznóól jobban, szilárdabban és csinosabban épült, mint itt a ház. Az emberek felette lusták a munkára: lehetne náluk is minden takarosabb és jobb, de nem törődnek vele.”³¹

Annak kevés a nyoma Daniel Speer művében, hogy az ország sorsát, politikai helyzetét, európai kapcsolatait, lakosainak intellektuális képességeit mérlegelte volna. Néhány város magas színvonalú iskoláját azonban megemlíti, ezt nyilván a forrásként használt olvasmányában találta így, de az is lehetséges, hogy hallomás útján értesült ilyesmikről. Azt kétségkívül jól tudta, hogy Magyarország történetéről kiterjedt irodalom szól, ezt szóvá is teszi, de következetesen csak a saját tapasztalataira hivatkozik: „Akadhat valaki, aki különösen magyar vagy erdélyi Simplicissimus előadását mesének tartaná. Ám az nézzen utána

²⁹ Uo. 189.

³⁰ Uo. 94.

³¹ Uo. 171.

a magyar történetíróknál; remélem, sok csodálatos dolgot fog ott elolvasni és találni, ami az én tapasztalataimmal összevág.”³²

Tudatosan is megfogalmazza, hogy előadása a populáris regiszter olvasóközönsége számára készült: „Nem csodálkozom rajta, hogy némelyik embernek annyi csodálatos tapasztalatot kell szereznie, hiszen ha saját sorsomat illő szónoki művészettel lefesteni akarnám, meglehetősen vastag föliánst tudnék megtölteni. De én magam, viselt *Simplicissimus* nevemnek megfelelően, *simpliciter* adom elő dolgaimat.”³³

Speer célja láthatóan az volt, hogy élvezetes olvasmányt nyújtson a kontinens keleti részei iránt érdeklődő német olvasóközönségnek, s ezt a célját jól szolgálta művével. Az értelmiségi elitet foglalkoztató kérdéseket, vitákat nem érinti, inkább csak a szórakoztatás igényét tartja szem előtt. Mint köztudott, a szakirodalomban vita zajlott arról, hogy egyáltalán járt-e ő Magyarországon, vagy csak könyvekből ismerte meg az általa leírt helyeket. Ezúttal azoknak véleményéhez csatlakozunk, akik az útiélmények leírásában többnyire a saját tapasztalat szerepét hangoztatják, a forrásmunkákban ugyanis mindenképp találkoznia kellett volna a magyarsággal ellentétes pólusával, olykor szélsőséges kifejtéseinek valamelyikével, a retorikus dicsőítés vagy elmarasztalás frázisaival.³⁴ Noha bizonyára használt forrásokat, nagyjából önmagától megfigyeléseit rögzítette, ezek tették lehetővé, hogy a Kárpát-medence 17. századi életét tanulmányozó művelődéstörténészek számára kincsesbányává váljanak színes leírásai, információi, élményszerű beszámolóik különféle útjairól, kalandjairól, s az ezek során megismert emberekről.

³² Uo. 192.

³³ Uo. 169

³⁴ GAJEK, Konrad, *Daniel Speers romanhafte und publizistische Schriften*, Wrocław, 1988, 27–29 (Germanica Wratislaviensia LXXVI); TURÓCZI-TROSTLER József, *Der ungarische Simplicissimus (Eine Rezension)*, Pester Lloyd, 1925, IV:25; uó, *Zum weltliterarischen Streit um den ungarischen Charakter*, uo. 1939, I:26, I:28; MOLLAY Károly, *Ungarischer oder Dazianischer Simplicissimus. Bilanz der bisherigen Forschung*, in: *Annales Univ. Budapestinensis Sectio Philologica*, III, 1961, 37–45.

Kitekintés

A 16. század végének magyarságképe, népkarakterológiai toposz-kincse egyrészt a humanista tradíciókra, másrészt a kortörténeti tapasztalatokra épült. Ebben a hagyományos katonai erények (*virtus militaris*) dicsérete mellett fokozatosan helyet kapott a szellemi értékek (*littera, studia humanitatis, eruditio*) elismerése is, amiért a reneszánsz kori hazai értelmiségi elit valóban nem keveset tett, minthogy több tagja vívott ki európai hírnevet. Ez a humanista szemlélet azonban a 17. század közepére megváltozott, s a korabeli – főként német nyelvterületről származó vélemények – azt jelzik, hogy a harmincéves háború során ismét csak inkább *militáns*, nem pedig *litteratus* népként jelenik meg a magyarság az európai közvéleményben.

Az iszlám hadak Bécs alatti kudarca 1683-ban egyébként a toposz történetében is új fejezetet nyitott: ettől kezdve a magyarság népkarakterológiai megítélésében felerősödtek az élesen kritikus, elítélő motívumok, minthogy a törökellenes hadi eseményekben a magyarok csekély részt vállaltak, Thököly pedig egyenesen a „kereszténység ellenségévé” vált Európa szemében.³⁵ Nem véletlen, hogy a bécsi híres Völkertafel teljes mértékben kiabrándító képet festett a magyarokról.³⁶

A kora újkori jellemzések együttesen jelentékeny mértékben járultak hozzá a magyarságról kialakult kép kiformalódásához, s alakítottak ki olyan népkarakterológiai besorolást, amely kül- és belföldön egyaránt hosszú időre meghatározta a közvéleményt a magyarság európai helyét és történelmi szerepét illetően.

³⁵ KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben, Bp., 1976, 283 skk.; uő, *Staatsräson und christliche Solidarität*, Bp.–Wien, 1983; uő, *Der Rebell und der galante Ritter. Die Gestalt Imre Thökölys in der europäischen Literatur am Ende des 17. Jahrhunderts*, in: *Laurus Austriaco-Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Hgg. Béla KÖPECZI und Andor TARNAI, Bp.–Wien, 1988, 209–224.

³⁶ ÖTVÖS Péter, *Aktualisierung alter Klischees. Die Ungarn auf der Völkertafel*, in: *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, Hg. Franz K. STANZEL, Heidelberg, 1999, 265–282.

HUNGÁRIÁBÓL EURÓPÁBA

(Utazó magyarok a kora újkorban)

A jeles németalföldi humanista tudós, Justus Lipsius 1578-ban egy itáliai útra induló nemes ifjúnak terjedelmes levélben, *Epistola de peregrinatione italica* címmel fejtette ki tanácsait az utazást illetően. Eszerint „kóborolni, nézelődni, bolyongani bárki képes: ám kevesen tudnak fürkészni, tanulni, azaz helyesen utazni... Ugyanis miként azok, akik dárdát vetnek, nem hajtják el hiába valóan, hanem céljukat, amelyre irányozzák, előre kikémelelik: ugyanúgy te is előre határozd meg, mi a szándékod ezzel az utazással. Ha nem csalódom, kettős célod van: a hasznosság és a gyönyörködés... De a hasznosságért fáradozni kell..., neked ezt kötöm a lelkedre, és a bölcsesség, tudás és erkölcsösség hármasságával jelölöm meg. Az utazásnak mindezeket ugyanis magával kell hoznia.”¹

Lipsiusnak ezekben a soraiban egyrészt összegeződtek az európai civilizáció korábbi utazási tapasztalatai, másrészt kifejezés-

¹ „Sed ista hic cautio: ut id fiat non cum voluptate solum, sed cum fructu. Vagari, lustrare, discurrere quivis potest; pauci indagare, discere; id est, veré peregrinari ... Ut enim ii qui iaculum mittunt, non in vanum dirigunt, sed scopum praespeculantur ad quem collineant: sic tu praefini, quid peregrinatione istac queras. Duo nisi fallor: utilitatem et voluptatem ... At in utilitate laborandum est ... Eam tibi ingero et triplici hoc linvite designo, Prudentiae, Scientiae, Morum. Haec enim omnia peregrinatio adferre debet; si consilio, si rité instituta.” Justus LIPSIUS, *Epistolarium centuriae duae*, Lugduni Batavorum, Ex officina Plantiana, 1591, 44–45. Epistola XII, Duacum, Philippo Lanoyo nobilissimo juveni S. D. A levél modern kiadása: *Inventaire de la Correspondence de Juste Lipse 1564–1606*, par Alois GERLO et Hendrik D. L. VERVLJET, Anvers, 1968, 29. Magyarul: KOVÁCS Sándor Iván, *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében*, in: uő: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Bp., 1988, 228. Lipsius szövegének magyar fordítója Merényi Varga László.

re jutott bennük a reneszánsz ember tudásvágya, szellemi igényessége, céltudatossága. Míg a középkorban főként a hasznosság (*utilitas*) volt az utazások szervező elve, s ennek megfelelően valamely konkrét cél vezette az útrakelő (*viator* vagy *peregrinator*) lépteit, addig a humanizmus a gyönyörködtetés (*delectatio, voluptatio*) igényét is megfogalmazta s beiktatta az utazások indítékai közé. A gyakorlati cél, a praktikus haszon természetesen a kora újkor utazói számára is elsődleges volt, emellett azonban (ha nem is mindig tudatosan) az utazások élményszerűsége egyre gyakrabban került szóba és kapott hangot a naplókban, úti beszámolókbán, országleírásokban. A 16. század közepétől Európa-szerte szinte áttekinthetetlen sokaságban keletkeztek az utazás szervezésére, szabályozására, módozataira vonatkozó írások. Közülük a legkiemelkedőbbek szerzői (Guglielmo Grataroli, Hilarius Pyrckmair, Hieronymus Turler és mások) egyrészt lelkesen buzdítottak az utazásra, másrészt szakszerű útmutatást adtak az útrakelőknél.

A 21. századi egységesülő Európában indokoltan fordulnak a művelődéstörténet kutatói fokozott figyelemmel régebbi korok gazdasági, társadalmi, kulturális, interetnikus kapcsolatrendszerének kutatása felé, s ezenbelül az utazási irodalommal újabban konferenciák és tanulmánykötetek egész sora foglalkozott Európa-szerte. A kapcsolatok két fő formáját a *peregrinatio*, ill. a *communicatio* jelentette. Az utóbbi írásos vagy szóbeli szövegekben nyilvánult meg, az előbbi viszont a fizikai helyváltoztatás, a mobilitás révén. Az utazások során létrejövő közvetlen kapcsolat egyénnek és közösségnek egyaránt elsődleges lehetőséget kínált az idegen kultúrák, a sajáttól eltérő mentalitások megismerésére, s ezzel természetesen a saját identitás pontosabb meghatározására, az önszemlélet tudatosítására is. Az úti beszámolók különféle fajtái ma már az európai kultúrtörténet legfontosabb forrásai közé számítanak, számbavételük a nemzetközi szakirodalomban folyamatos.² Az utazás kultúrtörténetével, elméletének vál-

² *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*, Hgg. Antoni MACZAK und Hans Jürgen TEUTEBERG, Wiesbaden, 1982 (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 21); Justin S'TAGL, *Ars apodemica: Bildungsreise und Reismethodik von*

tozataival, módszereivel foglalkozó kutatási eredményekről Peter J. Brenner tanulmánykötete terjedelmes bibliográfiát is tartalmaz.³

Magyarország mind földrajzi helyzeténél fogva, mind pedig a háborús események miatt a kora újkorban fokozottan is arra kényszerült, hogy szoros kapcsolatokat építsen ki a kontinens nyugati országaival, indokolt tehát a korszak utazási szokásait, annak elméletét és gyakorlatát részleteiben is feltárni, a Kárpát-medence és Európa kapcsolatrendszerének tradíciói a jelen korszak integrációs folyamatai számára sem lehetnek tanulság nélküliek.

Már a középkori Európa mobilitását is meglepően élénknek mutatják az újabb kutatások, Norbert Ohler monográfiája a legismertebb európai zarándokcélpontok (Aachen, Canterbury, Einsiedeln, Köln, Trier, Santiago de Compostella) látogatottságát tette mérlegre,⁴ Petneki Áron pedig a magyar viszonyok elemzése alapján mondta ki: „A sok veszély, a kényelmetlenség, a bizonytalanság sem tartja vissza a középkori útonjárót.”⁵ Ekkoriban már szélteben terjedtek a zarándoktérképek, közülük is kiemelkedtek az 1500-as szentév tömeges útrakelését segítők, amelyek a modern úttérképek előzményeinek tekinthetők az újabb kutatások szerint.⁶

A kora újkorra ehhez viszonyítva is az egész kontinensen tovább erősödött az utazási kedv és megnövekedett a világlátott emberek tekintélye. Eleinte a reneszánsz ember kalandvagyó merészsége

1560 bis 1600, in: *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, Hgg. Xenja von ERTZDORFF, Dieter NEUKIRCH, Rodopi, Amsterdam, 1992, 141–189 (Chloc. Beihefte zum Daphnis, Bd. 13). A holland kutatásról vö. *Verhalen over verre landen Reizen op papier 1600–1800*, red. Karel BOSTOEN, Marijke Barend-van HAEFTEN en Mirjam ROOS, Amsterdam, 2001.

³ Peter J. BRENNER, *Der Reisebericht*, Frankfurt am Main, 1989.

⁴ Norbert OHLER, *Reisen im Mittelalter*, München, 1986.

⁵ PETNEKI Áron, *Tanta malitia itineris, avagy az utazásnak veszedelmes voltáról*, in: Klaniczay-Emlékkönyv, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 25. A kérdéskör részletes áttekintése: CSUKOVICS Enikő, *Középkori magyar zarándokok*, Bp., 2003.

⁶ TÖRÖK Zsolt, *Társak az úton. Keresztény zarándoktérképek az ókortól a 16. századig*, Pannonhalmi Szemle, 2004, XII/3, 86–96.

adott ösztönzést az útrakeléshez, később egyre inkább gondosan megtervezett akcióvá, szakértelmet és sokoldalú tájékozottságot igénylő mesterséggé vált az utazás megszervezése. Ennek a folyamatnak Magyarország is részese lett, a 16. század végétől kiterjedélyesedett a hazai utazási irodalom, s annak szinte valamennyi műfaja megjelent a Kárpát-medence értelmiségének körében. E gazdag művelődéstörténeti anyagot az 1970-es évektől kezdte kiaknázni a szaktudomány, miután sorra jelentek meg a kora újkor utazásait bemutató forráskiadványok, adattárak és tanulmányok,⁷ melyek most már lehetővé teszik az áttekintést a kor hazai utazástípusairól, az úti célokról, a szokásos utazási előkészületekről, eljárásokról és tapasztalatokról.

Utazási célok és patrónusok

Mindenekelőtt célszerű arra utalnunk, hogy a kora újkorban ismeretlen fogalom volt a nagyobb távolságra történő rövid időtartamú (pár hetes vagy pár napos) utazás, ilyen utakat legfeljebb csak a királyi szolgálatban álló futárok (*cursores*) vagy a tehetősebb nemesek hírvivő szolgálói vállaltak. Mindig is a közlekedési eszközök fejlettségének és az útviszonyok adottságainak függvénye volt az utazás, ennek megfelelően a kora újkorban hosszú (gyakran több hónapos) előkészület kellett hogy megelőzze

⁷ KOVÁCS Sándor Iván, *Útleíró utazók, utazási irodalom a XVI–XVII. században*, Szeged (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum X–XI), 1971, 79–86, valamint uő, *Pannóniából Európába*, Bp., 1975, 72–79, 111–246; *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*, vál., előszó és jegyz. BINDER Pál, Bukarest, 1976; *Magyar utazási irodalom (15–18. század)*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, Bp., 1990, 295 skk. (Magyar Remekírók); *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadások, szerk. BÉKÉSI Imre, JÁNKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, 1993, 11, 491–645; a középkori utazásokra vö. PETNEKI Áron, 1994, 10–31. A Szegeden megjelenő *Peregrinatio Hungarorum* sorozat 1988 óta rendszeresen közöl kora újkori utazásokat leíró forrásszövegeket.

a jelentősebb külföldi utakat. Szóbeli és írásbeli útmutatások sokaságát kellett tanulmányoznia az utazás szervezőjének, az útrakelő csoport patrónusának vagy éppen magának a peregrinusnak, ha sikeres utat akart szervezni. Az utazás valamennyi fázisának megvolt a megfelelő irodalmi műfaja, amely eligazítást és tanácsot nyújtott, keretet biztosított a távoli tájakra kívánczó személyeknek. Elméleti munkák vették sorra előnyeit és hátrányait az útrakelésnek, s ezek az *ars peregrinandi* típusú kiadványok az otthonüléssel, „henyéléssel” szemben mindig a vállalkozó szellemnek adtak elsőséget. A teoretikus indoklást az utat finanszírozó patrónus gyakorlati instrukciói váltották aprópénzre, ő adott részletes utasításokat az útrakelő ifjakkak és kísérőknek. A nevezetes városok megismerésére az útikönyv vagy útikalauz (*guida*) szolgált, igényesebb utazók a 17. században már ezeket használták. Különösen is megnövekedett a kereslet a Rómaguidák iránt, a szakirodalom valóságos útikönyvkiadó iparról beszél velük kapcsolatban.⁸ Zrínyi Miklós például minden bizonnyal a *Le cose meravigliose dell'alma citta di Roma* (Roma, 1636) címmel kiadott városismertető kalauzt használta, amely részletesen tárgyalja az örök város látnivalóit.⁹

Az út során általános volt a napló (*diarium*) vezetése, hazaküldött levelek (*missiles*) számoltak be az élményekről, majd részletes útirajzok és útleírások (*descriptions*) ecsetelték a látottakat, olykor ezek színvonalas emlékiratokká, memoárokká terebélyesedtek. A peregrinusok hazaküldött beszámolóit olyan tudósítások, amelyek biztosították az információcserét Európa és a Kárpát-medence lakossága között.¹⁰ A külföldi kapcsolatokat, barátságokat az *album amicorumok* rögzítették, ezekbe került a búcsúztató vagy búcsúzó költemények számtalan variánsa is (*propemptikon*, *apobaterium* stb.). Mindezek a műfajok jól ismertek voltak a Kár-

⁸ KOVÁCS Sándor Iván, *Zrínyi római útikönyve*, in: KOVÁCS Sándor Iván–KIRÁLY Erzsébet, „Adria tengernek fönnforgó hajjai”, Bp., 1983, 19.

⁹ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991, 397.

¹⁰ *Peregrinuslevelek 1711–1750*, szerk. és az utószót írta HOFFMANN Gizella, Szeged, 1980, 451–461 (Adattár, 6); SZELESTEI N. László, *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, Bp., 1988, 171 skk. (Historia Litteraria, 6).

pát-medencében, s mind latin, mind magyar nyelven bőséges információt adnak a kor utazási szokásairól.

A kor magyarországi utazóinak társadalmi rétegzettsége igen színes. Királyok és fejedelmek, diplomaták és hivatalnokok, prédikátorok és diákok, adószedők és kereskedők, katonák és messteremberek, céhlegények és vándormuzsikuskok egyaránt járták az utakat, a nagyobb egyházi ünnepek alkalmával pedig a paraszti tömegek indultak búcsújárásra. A mobilitást természetesen a hadi és politikai események erősen befolyásolták, elősegítették vagy éppen gátolták. A szűkebb értelemben vett – művelődéstörténeti szempontból jelentős – utazásokat a kor elméletírói általában két nagy csoportra osztották. Egyfelől a *peregrinatio sancta*, másfelől a *peregrinatio academica*, azaz a vallási, ill. a tanulmányi célból történő utazás számított elismert érdemszerző vállalkozásnak, egyént és közösséget egyaránt szellemileg gazdagító tevékenységnek. A kétféle motiváció olykor össze is kapcsolódhatott, többnyire mégis jól elkülöníthető utazástípus volt a zarándokút, a búcsújárás, a csodatévő szobrok, kutak, források, barlangok, templomok s egyéb kegyhelyek tömeges felkeresése, amely egyrészt penitenciatartás és vezeklés céljából, másrészt pedig újabb kegyelmek elnyerésének reményében történt. Ez volt a barokk kor tömeges utazási formája, amely – miként Tüskés Gábor kutatásaiból tudjuk – már csak olcsósága miatt is népszerű volt.¹¹ A *zarándokút* (*peregrinatio*) többnyire csoportosan történt: egy-egy családi közösség, rokonság vagy még gyakrabban egy település lakói együttesen keltek útra. Amennyiben 30 főnél nagyobb volt a csoport, akkor általában *processió*ról, búcsújáró menetről volt szó, ez közös imával, énekléssel, zászlók és kegytárgyak hordozásával, plébánosi vezetéssel zajlott le. Természetesen gyalogosan tette meg a csoport az utat, csak kivételes esetben került sor jármű igénybevételére (pl. betegszállítás kocsin vagy taligán, folyókon történő átkelés csónakon stb.). Szállásul gyakran a kolostorok kerengője szolgált, némelyiken egyszerre ezer ember is eltölthette az éjszakát. Az előkelő, gazdag emberek sem voltak itt kivéte-

¹¹ TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon*, Bp., 1993, 13–44, valamint uő, *Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*, Verlag Röhl, Dettelbach, 1996, 173–250.

lek, a zarándoklat csakis a viszontagságok vállalásával érhetne el célját.

Más indítékkal s más módon került sor a tanulmányi és ismeretszerzési célú utazásokra, melyek már sokkal inkább tekinthetők a modern turizmus előzményeinek, indokolt tehát figyelmünket most ezeknek szervezési eljárásaira fordítanunk. A Herman Bausinger és Klaus Beyrer által szerkesztett impozáns tanulmánykötet az európai utazási kultúra történetét ugyancsak a zarándokutaktól a modern turizmusig vezető fejlődési vonal mentén tárgyalja.¹²

A magyarországi utazáselméleti irodalom első fontos fejtegetésének szerzője, báró Forgách Mihály, Justus Lipsius levelezőpartnere 1587-ben wittenbergi egyetemi beszédében (*Oratio de peregrinatione et eius laudibus*) szinte himnikus szárnyalású szavakkal biztatta utazásra a magyar ifjúságot. Retorikus kérdéssel indította érvelését: „Kíváncsi vagy, mivel szerzett dicsőséget s hírnevet magának Odüsszeusz? Elment a világ végére, s felkeresett sokféle emberfajtát, sokféle várost, s ezzel szolgált rá, hogy kerek e világon verseljenek róla. Ha tehát dicső hírnevet akarsz nyerni, keresd fel Odüsszeusz példájára a távoli országokat! ezt tanácsolja íme, egy előkelő, érdemdús főúr, aki saját tapasztalásból ismerte meg az utazás sok előnyét. Őt kövesd útmutatódul, magyar ifjúság, ha nem akarsz alulmaradni s készakarva eltékozlója lenni dicsőségednek.”¹³

Mint tudjuk, a magyar ifjúság nagy számban vállalkozott az utazásokra, főként az egyetemjárás volt tömeges a kora újkorban, ez a peregrináció azonban még haszonelvű vállalkozás volt, a nemzetközi tudományossággal történő lépéstartás kényszere vezette, tehát jellegében különbözött a modern kor ún. szabadidő-turizmusától. Viszont a hazatérőben lévő diákok nemegyszer tettek olyan kerülőutakat, amelyeknek célja már egyértelműen Európa megismerése, s az ottani tapasztalatszerzés volt, a stúdiumok kiegészítése „az idegen nép között járás”, az „idegen földek látása” élményeivel. Klasszikus példája ennek Szepsi

¹² *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, Hgg. Herman BAUSINGER und Klaus BEYRER, München, 1991.

¹³ *Magyar utazási irodalom (15–18. század)*, 1990, i. m. 8.

Csombor Márton utazása: közel két évig Danckában (Gdańsk) végezte tanulmányait, innen indult féléves nyugat-európai útjára, Dánián át Hollandia, Anglia, Franciaország, Németország és Csehország látására. Járt többek között Amszterdamban, Londonban, Párizsban, Strassburgban, Heidelbergben, Nürnbergben, Krakkóban, utazott hajón, szekéren, gyalog, s lelkesült csodálkozással számolt be az európai polgári kultúra produktumairól: épületekről, szokásokról, emberekről, tájakról, kuriozitásokról egyaránt. A szakirodalom kellően méltatta látásmódjának kettősségét: úgy figyelte ő Európát, hogy közben mindig hasonlított, a magyar viszonyokat vetette össze a látottakkal, igyekezett hazahozni a tapasztalatokat, számára nem csupán kikapcsolódás volt az utazás, hanem kettős dimenzióban gondolkodás eszméltető alkalmá is.¹⁴ Emellett azonban az „útonjárás” nehézségeit és veszedelmeit is emberi közelségbe hozta útleírása, jellemző, hogy a holland tengerparton elszendvedett viszontagságai kapcsán egy latin proverbium tömörségével így összegezte utazóknak szóló tanácsát: „Peregrinans duos saccos debet habere, alterum patientiae, alterum pecuniae.”

Az utazók „vezérfonala”

A Szepsi Csomboréhoz hasonló módon még sok száz protestáns fiatal járta be Európa különféle városait, főként a németországi és németalföldi egyetemi központokat, róluk bőséges szakirodalom áll rendelkezésre.¹⁵ Elsősorban ők hasznosíthatták a késmárki iskola tudós rektorának, Frölich Dávidnak könyveit, amelyek alapvető, minden részletre kiterjedő útmutatást adtak az útra-
kelők számára. A szerzőről az a hír járta, hogy 12 éven át utazott, úgy szedte össze tapasztalatait. Földrajzkönyve (*Medulla geogra-*

¹⁴ KOVÁCS Sándor Iván, i. m. 1975, 11–245.

¹⁵ JANKOVICS József, *A magyar peregrinusok Európa-képe*, in uő: *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Bp., 1999, 204–213.

phiae practicae, Bártfa, 1639) kifejezetten „az utazók hasznára” készült, s határozott célkitűzése szerint „főként Európa nevezetesebb és könnyen megközelíthető területeit foglalja magában új és bőséges módszerrel...” Az előszó, amelyet „a barátságos olvasónak” címez, cseppet sem kíméli az utazások ellenzőit. Szerinte „akadnak ugyanis olyan tudákos nagyokosok, akik csizmadiák módjára folytonosan otthon bújnak meg, a vándorlást lecsepolik, és csak földrajzírókat forgatnak, ezeket a németek Buchgelehrtennek nevezik, akik annyira arcátlanok és megátalkodottak, hogy azt hiszik, csupán csak könyvek olvasgatásából ugyanannyit tudnak, amennyit mások saját szemükkel látnak.” E szenvedélyes utazási propaganda után rendszerezetten, hét fejezetbe csoportosítva veszi sorra az út során megszeglélendő dolgokat. Eszerint a lelki előkészület, a zsolttárimádság után szemügyre kell venni az úti célul szolgáló területet, tudni kell annak neveit (régit és újat, névváltozásait), az országok elnevezésének okát, alapítóját, lakosainak helyzetét, a meglátogatott városok fekvését, folyóinak, hegyeinek, kikötőinek, erdeinek, ligeteinek nevét, meg kell ismer- ni az ottani emberi létesítményeket, házakat, kolostorokat, temp- lomokat, palotákat, várakat, piacokat, tornyokat, bástyákat, fegyvertárakat, kerteket, kutakat, szobrokat, festményeket, végül tanulmányoznia kell az utazónak a fogadó ország politikai életét, kormányzásának módját, iskoláit, oktatásügyét, könyvtárait, közerkölcseit, számba kell vennie tudósait és mesterembereit egyaránt. Általános utazási szabályzatát pedig így adja meg:

„Az utasnak sok szenvedést kell eltűrnie, aki ezt nem viseli el, el se induljon. Indulás előtt ismerje meg a helyeket. Ne csak a külsőségeket figyelje meg, hanem az emberek életét és szokásait is, a helyek fekvését, a régi emlékeket, ebből származik a bölcses- ség. Vigyen magával térképet, ez az utas vezetője és szeme, nél- küle vakon bolyong az ismeretlenben. Megbízható útitársat vá- lasszon. Hajnalban induljon, éjszaka maradjon veszteg, este ke- ressen biztos szállást, viharban ne menjen. Ne higgyen minden- kinek, de ne is csapjon be senkit, ne fecsegen, ne vetélkedjék, a tudósokkal társalkodjék. A fogadóban legyen vigyázó, ne számol-

ja pénzét mások előtt. A többi dologról tájékoztatja Vezérfonalam, melyet sűrűn forgasson útközben.”¹⁶

Frölich utazási útmutatója jelentékeny mértékben befolyásolta az „Ungarnbild” kialakulását is a német közvéleményben, ugyanis egyes későbbi német útikönyvszerzők egyszerűen kimásolták Frölich praktikus földrajzából a Magyarországra vonatkozó részeket, s azokat közvetítették olvasóiknak, némelyikük anélkül tudósított Magyarországról, hogy itt valaha is járt volna.¹⁷

Néhány évvel később jelent meg Frölich újabb műve, *Az utazók könyvtára vagy vezérfonala (Bibliotheca seu cynosura peregrinantium*, Ulm, 1643–44), amelybe a *Medulla* tartalma is beépült, s ez a szerző szerint „minden eddig kiadottnál teljesebb, gyönyörködtetőbb és hasznosabb útikönyv”, amely tartalmaz száznál több utazási problémát, tanácsokat a vándorláshoz, módszertant a látványosságok megfigyeléséhez, utazási földrajzot és történelmet, öröknaptárat, tájékoztatást az utakról, vásárokról és pénznemekről, de megtalálhatók benne az útijóslatok különféle fajtái (álomfejtések, tenyérjósások, időjárási előrejelzések), s az úti imák és énekek is. A korabeli utazó mindennapjai elevenednek meg a késmárki tudós rektor intelmei nyomán, ezek közül most csupán néhányat idézhetünk illusztrációként. Az utazás elvszerű magasztalása és az utasok testi esendősege egyaránt megjelenik ezekben. Az előbbire példák: „A tanultság a legbiztosabb úti felszerelés, sem hajótörés, sem tűzvész, sem háború, sem tolvajlás, sem rablás nem árt neki.” „Érdeklődéssel kell felkeresni, meg szemlélni és megbecsülni a nagy emberek szülőhelyét.” „Szorgalmasan látogassuk útközben a templomokat.” Az utazás módjaira vonatkozó

¹⁶ *Magyar utazási irodalom (15–18. század)*, i. m. 1990, 55–59. A *Medulla* népszerűségét, felekezettől független elterjedését jelzi, hogy még a 18. században is használták református körökben is: a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának U 464. sz. példányában a possessorbejegyzés: Paulus Oroszi, 1746. Példányszámáról vö. RMNy, III, szerk. HELTAI János, Bp., 2000, 1758.

¹⁷ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., 1969, 73. (Modern filológiai füzetek 6). Az „Ungarnbild” és a „Reiseliteratur” összefüggéseiről vö. *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit. Der Ungarische oder dazianische Simpliicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden*, Hgg. Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, Peter Lang Verlag, Bern, 2005.

intelmek: „Nem kell túlzottan félni az út veszedelmeitől.” „Nemcsak az oda-, hanem a visszautat is gondosan meg kell fontolni.” „A lónak éjjel-nappal gondját kell viselni.” Számos tanács szól az étkezésről: „A fogadóban néha nem szánk íze szerint készült ételt is el kell viselnünk.” „Vendégségben apránként együk az ételt.” „A részegség kerülendő.” „Az itáliai vendéglőkben kerüljük a nyúlhúst.”

Mindebből az is látható, hogy mindig is voltak renitens, kellő műveltség híján lévő útrakelők, késmárki tudós szerzőnk több intelme erre enged következtetni: „Az útitársak parasztosságát és durvaságát olykor türelemmel viselni kell.” „Ne versengjünk egykönnyen az útitársakkal.” A szálláshelyeken való viselkedést is fontosnak tartja: „A fogadóban olyan beszélgetést kell folytatni, ami a gazdát és a többi vendéget szórakoztatja, a beszélőt pedig megkedvelteti.” „Kerüljük az üres hengegést.” „A hazugnak jó legyen a memóriája.” „Előbb győződjünk meg a vendéglátó hűségéről, s csak azután bízunk rá pénzünket.” „A vendéglátó lányait vagy szolgálóit ne zaklassuk szemérmetlenül.” További tanácsok a veszélyektől óvják az utazót, imígyen: „Ne menjünk vaktában veszélyes helyre.” „Ismeretlen és veszedelmes erdőbe ne merészkedjünk kísérő nélkül.” „Viharban ne káromkodjunk.”

Arra hangsúlyosan igyekszik a szerző felhívni a figyelmet, hogy a külső látvány mögött az idegen ország közéletét, szervezettségét érdemes megismernie az utazónak. Szerinte „korántsem kielégítő az, ha valakit megkérdeznek, voltál-e ebben a városban, s ő így válaszol: Igen, voltam ott, van annak egy magas tornya, négy temploma s hét kapuja. Kevés ez, s így a költség hiábavaló volt. Mert ugyanígy meg kell vizsgálni azt, hogy az egyes helyeken hogy intézik a közügyeket. Hogyan lehet mindezt megismerni? Vajon ajándékozzák-e a jogászokat, kapnak-e ezüstkelyhet stb., s úgy csavarják-e az ügyet, ahogyan akarják stb. Vajon vannak-e cipészek és pékek is a tanácsban?”¹⁸

Mint látható, az állami hivatalok szervezettségére, a korrupció lehetőségére, a közélet demokratizmusára irányuló kérdések ezek,

¹⁸ *Magyar utazási irodalom (15–18. század)*, i. m., 1990, 90.

s aligha vitatható, hogy élő igényt fejeznek ki Európa valódi arcának megismerésére.

Frölich Dávid utazási vezérfonalának további részletezése nélkül is látható, hogy aki azt áttanulmányozta, megfelelő módon megismerhette a kor utazási reguláit, felkészülhetett a nem csekély kockázatot jelentő és költséget igénylő vállalkozásra, s a továbbiakban már csak rajta (és patrónusa bőkezűségén) múlott, hogy milyen mélységben ismerkedhetett meg Európa beutazott tájaival, mennyi ismerettel és tapasztalattal térhetett haza onnan.

A gyalogosan útrakelő *viator*ról életszerű leírást ad Comenius 1653-ban Sárospatakon készült jeles tankönyve, az *Orbis pictus*, amelyhez 1675-ben magyar szöveget is csatoltak. Eszerint: „Az úton-járó viszen (hordoz) a vállán tarisznyában (tűszőben) ami belé nem fért a zsebébe avagy táskájába; befedettetik útiköpnnyeggel; kezében tartja a botot (istápot, pálcát), mellyel támogatja magát; szüksége vagyon az útiköltségre (pénzre) s hűv s nyájas társra. A gyalogút kedvéért (az ösvény okáért) hanemha járt (törött) út léssen, el ne hagyja az ország útját. A félfelé való (tébolygó) utak és kettős utak megcsalnak és félfelé visznek a járatlan (töretlen) helyekre; nem oly igen a kerülő (kerengő) utak és keresztutak. Tudakozzék azért az eleiben jövőktül (akadóktül), merre kellessék menni, és őrizze magát a tolvajoktul (kóborlóktul, nyúzó-fosztóktul), valamint az úton, ekképpen a vendégfogadóban (szálláson is), ahol meghál.”¹⁹ A kor utazási alapszókincsét is bemutatják ezek a sorok, amelyek a bemutatáson kívül a gyalogosra leselkedő veszélyekre utalnak. A vízen való átkelés különösen sok nehézséget jelentett. Az útvonalat a hidak, pallók és gázlók helye szerint kellett meghatározni, máskor csónakokról kellett gondoskodni. Nem ritkán úszva keltek át a folyón, ehhez – Comenius leírása szerint – „kákából való köteléket” vagy „felfúvott ökörhólyagokat” használtak segédeszközül, egyesek viszont szabadon úsztak „kezeknek és láboknak hányatásával”, mások „megtanulták a vizet tapodni... ruhájokat a fejeken hor-

¹⁹ Jan Amos COMENIUS, *Orbis pictus*, Coronac, 1675 (editio facsimile: Bp., 1970), 172–173.

dozván.” Kuriózumként viszont azt is hozzáteszi, hogy a bűvár „úszhatik a víz alatt is, valamint az hal”.²⁰

Főúri utazások

A tehetősebb, főként arisztokrata ifjak tanulmányútjainak szervezése természetesen egészen más dimenziókban történt. A 16 éves Zrínyi Miklós itáliai tanulmányútjának előkészítésével például a király magát az esztergomi érseket, Pázmány Pétert bízta meg. Több mint fél éven át folyt a szervezés, ajánlólevél ment a királytól a római és velencei követ számára, Pázmány pedig Francesco Barberini bíboros államtitkártól kérte az út támogatását. Senkvicz Máttyás esztergomi kanonok vezetésével népes delegáció kísérte az ifjú magyar arisztokratát, akit Itáliában számos egyházi és világi méltóság fogadott, többek között a toszkánai nagyherceg, valamint VIII. Orbán pápa, aki verseskönyvével is megajándékozta őt. Nápoly, Róma, Firenze és Pisa voltak az út fontosabb állomásai, az eredmény pedig: olasz nyelvtudás, széles körű irodalmi, hadtudományi és államelméleti tájékozottság, tudatossá érett politikai hivatás.²¹

Más irányba, de nem kevesebb haszonnal utazott az ifjú Bethlen Miklós, Apáczai Csere János tanítványa. Miután hollandiai egyetemeken tanult, járt Londonban, Oxfordban, Párizsban, így jelentékeny politikai tájékozottsággal térhetett haza Erdélybe. Önéletírása szerint lenyűgözték őt a nyugati kultúra teljesítményei, az uralkodókat övező reprezentációs formák, az egyetemeken hallott rangos előadók, a könyvtárak, kórházak, régészeti emlékek, műgyűjtemények, raritások és kuriozitások, s nem utolsósorban az ottani élet szervezettsége, praktícizmusa. Érthető, hogy egy emberöltővel később fiának, Mihálynak, a lehető legnagyobb gonddal szervezte meg európai körutazását. Bethlen Mihály frankfurti és franekeri stúdiiumai után bejárta Dániát, Svéd-

²⁰ COMENIUS, uo. 183.

²¹ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 32–35.

országot, Belgiumot, Hollandiát, Angliát, Svájcot, Németországot, Itáliát, Ausztriát és Lengyelországot, mindenütt megtekintette a nevezetességeket, beszélt tudósokkal és politikusokkal, úgy, ahogy azt az apai instrukciók előírták. Más kérdés, hogy kitűnően szervezett külföldjárásának tapasztalatait korai halála miatt itthon már nem hasznosíthatta.²²

Az arisztokrácia körében a 17. század végétől Magyarországon is meghonosodott az ún. *kavalierstour*, az Európa-szerte divatos utazási forma.²³ E nemesi-lovagi típusú tanulmányút során a külföldre küldött ifjúnak nem egyetemi stúdiumokat kellett folytatnia, hanem az ottani udvari élet normáit, a főrangúak közötti társadalmi érintkezés szabályait kellett elsajátítania, idegen nyelveket, táncot, lovaglást, vívást, jogászi praktikákat, építészetet kellett tanulnia, az önálló pénzkezelés fortélyaiban kellett tájékozódnia. Jó példa erre Széchenyi Zsigmond itáliai körútja, amelyet apja, György rendkívüli gonddal szervezett meg. A 19 éves fiú (nemzeti könyvtárunk alapítójának nagyapja) négy kísérő társaságában 1699-ben kelt útra, mindegyikőjüknek megvolt az út során a feladata, amelyet külön-külön részletes írásos instrukció rögzített. Az apa szigorúan előírta az útvonalat, a meglátogató személyeket és intézményeket, költségvetési tervet adott, s erkölcsi intelmekkel is elhalmozta az utazó csoport tagjait. A hazaküldött levelek részletesen be is számoltak az út minden mozzanatáról.²⁴

Az úti célok között a magyar katolikus egyházi értelmiség körében első helyen természetesen Róma szerepelt, részben a teológiai tanulmányok ottani folytatása, részben pedig a pápai udvarhoz fűződő kapcsolatok miatt. A barokk Eger püspökei szinte kivétel nélkül az örök városban végezték a teológiát, számukra az itt töltött évek egész életre szóló tapasztalatot jelentet-

²² Bethlen Mihály *útinaplója (1691–1695)*, sajtó alá rend. és az utószót írta JANKOVICS József, Bp., 145.

²³ Harry KÜHNEL, *Die adelige Kavalierstour im 17. Jahrhundert*, in: *Festschrift zum 100 jährigen Bestand des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich und Wien*, Wien, 1964, 364–384; Norbert CONRADS, *Politische und staatsrechtliche Probleme der Kavalierstour*, in: *Reiseberichte... i. m.*, 45–65.

²⁴ *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja*, kiadta és bev. ÖTVÖS Péter, Szeged, 1988, 42–54 (*Peregrinatio Hungarorum*, I).

tek.²⁵ Pongrácz Imre részletes Vatikán-leírása illusztrálja mindazt az élményt, amelyben az odaérkező magyar teológushallgatók részesülhettek a római művészeti kincsek láttán. Utirajza külön is kiemeli a megtekintett műalkotások közül Michelangelo freskóját a Sixtus-kápolnában, s lelkesen tanácsolja: „Ezt is nézze meg az, aki meg akarja ismerni, hogy a festészetnek mekkora ereje van.”²⁶ De nem csupán a vatikáni paloták és a Szent Péter-bazilika dekoratív építészeti megoldásairól szól nagy elismeréssel, hanem az építményeket övező kertekről is, amelyekben a gyümölcsfák és pálmák mellett források, kutak, vízesések, barlangok, lépcsősorok és szoboresoportok láthatók és alkotnak művészi egységet. Mindez az akkoriban Európa-szerzte divatos barokk ízlés iránti fogékonyság jele, s joggal feltételezhető, hogy Róma a többi magyarországi utazó számára is hasonló impressziókkal szolgált.

Több fennmaradt útinapló tanúsága szerint az Itáliába igyekvő magyarországi utazók mindig Bécsből indultak, s általában egy hónapig tartott az út Rómáig. A nagyszombati egyetem rektora, Sennyey László jezsuita atya 1687-ben 34 nap alatt tette meg az utat Bécsből Rómába, a visszaút mindössze 31 napig tartott. Csáky Imre bíboros 1721-ben három hét alatt tette meg ugyanezt, s 30 nap alatt ért vissza. Ladányi Elek Zsigmond minorita tartományfőnök Egerből indult két társával a római rendi nagyképtalan ülésére 1731-ben, ő az odautat 73 nap alatt, a visszautat 58 nap alatt járta meg. A Kovács Béla által közreadott részletes itineráriumból kiderül, hogy átlagosan napi 32 kilométert teljesítettek, az út javarészét gyalog tették meg, csupán egy-egy szakaszon fogadtak postakocsit vagy szálltak hajóra.²⁷ A szerzetesek ha csak lehetett, mindig kolostorokban szálltak meg, a világi utazók fogadóknál éjszakáztak, a főrangúak pedig többnyire

²⁵ BITSKEY István, *A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., 1996, 125 (Italianistica Debreceniensis, Monográfiák 2), ill. uő, *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, 1997, 11–15 (Studia Agricensia 16).

²⁶ SZELÉSTEI N. László, *Pongrácz Imre leírása a Vatikánról az 1670-es évek végén*, Vigilia, 1985, 625.

²⁷ KOVÁCS Béla, *Eger-Róma itinerárium 1731-ből*, in: Archivum 9 (Eger), 1979, 100–107.

egymás udvarait keresték fel utazásaik során. Minden rendű és rangú utazóra jellemző volt azonban, hogy útvonalának nevezetességeit, látnivalóit megtekintette, olykor több napot is rászántak arra, hogy elidőzzenek az arra érdemes helyen. Ilyen volt többek között Velence, ahol átutazóban szinte mindenki több napot is szívesen eltöltött. Így járt el például a Szentföldre zárandokoló ferences páter Kiss István is, aki elragadtatással szólt az „Adria királynőjének” szépségéről. Bizonyára sok magyar Velence-utazó élményei voltak hasonlóak az övéihez. Szerinte itt „az épületek oly mesterségesek és kivált faragott kövekből, hogy álmélkodásra indítja a látókat.” Első benyomása az, hogy „az egész világon a tenger vizei között legmesterségesebben épült nemes Venezia ... különös szigetekskéken úgy fekszik, mintha az egész város a vízből eresztené fel a nagy roppant szép palotákat.” Mély benyomást tett rá a Szent Márk tér, valamint a doge-palota, ahol – mint írja – „nem győztem bámulva nézni a mesterséges picturákat és más figurás írott, faragott, rakott, szövött ábrázolatokat.” Különösen tetszett neki a jezsuita templom, amelyben „drága színű, különböző kövekkel kiékesített négy nagy oszlopot” vett szemügyre, melyek mindegyike „szeletes drága sokszínű napkeleti fain kövekkel vagyon felficerézve.” Az egyik apácaklastromban pedig a „musikálást és éneklést” dicséri, s megjegyzi: „ennél szebbet soha nem hallottam sehol ez ideig ... Nincs az a kanária madárka, ki úgy vezetné az nótát. Sőt azt véltem, hogy nem emberi, hanem valami angyali az éneklés.”

Velence tehát egyrészt önmaga értékei, másrészt közlekedési helyzete miatt állt a barokk korban az utazók érdeklődésének középpontjában. Itt szállt gályára Kiss István, aki alighanem a legteljesebb és legszínesebb barokk kori magyar nyelvű útleírást készítette el 1766-ban tett jeruzsálemi utazásáról, számot adva a korabeli tengeri hajóút viszontagságairól és élményeiről egyaránt.²⁸

²⁸ P. Kiss István: *Jeruzsálemi utazás*, bev. és a jegyzeteket írta PÁSZTOR Lajos, Róma, 1958, 68–92. *Részletek: Magyar utazási irodalom (15–18. század)*, i. m., 662–750.

Szekéren vagy hintón?

A Kárpát-medencén belül viszont az utazás gyalog, lóháton, utazókocsin vagy éppen hintón volt lehetséges, attól függően, mennyire volt gazdag az utas. A Tinódi Lantos-féle vándorzenészek és szegényebb diákok gyalog taposták az út porát vagy sarát az időjárástól függően, s szerencsájük volt, ha felvette őket egy-egy szekér. A 17. században a Habsburg Birodalom területén már viszonylag rendszeresen működött a postakocsi-szolgálat, ezt azonban csak a tehetősebbek tudták megfizetni. Az úri rend természetesen saját kocsiján utazott, ha családjával együtt kellett útrakelnie. Ha nem, akkor – mint Apor Péter írja – „csak paripán ment, ott konyhaszekér nem volt, hanem az vezetéken vagy szolgánál viaszas palack bor, fejtér cipő, némelyeknek az tarisznyában ösztövéres szalonna, amellé fokhagyma, sódor, pór- vagy mogyoróhagymával, sült tyúk... Nyárban, mihelyt jó füvet kaptanak, megszállottak, az köpenyeget az fűre, vagy ha szénabuglya volt, az buglya mellé leterítették”, így került sor az ebédre. Az urak közül – folytatja Apor – „némelynek volt 10-15 sastollas, forgós szolgálói is utána”, s az urat a számos inas és étékfogó mellett még trombitások, töröksípások, hegedűsök, dudások, furulyások, cimbalmosok, énekesek és asztali mulattatók is kísérték. Ha az úr egyik jószágból a másikba utazott, akkor 8-10 társzekér csatlakozott hozzá, rajtuk élelmiszerek, konyhafelszerelés, valamint „hat, hét, nyolcejteles ópalackok, pincetokok”.²⁹

Még több előkészület kellett az utazáshoz, ha arra családostul került sor. Ismét Apor Péter szavait idézve: „Mikor penig útra indultanak feleségestől, az böcsülletes nemességnek állapotjához képest kis bőrös kocsija volt, mikor közel ment, két lovon járt, mikor távolabb ment, négy lovat fogatott be... A hintók mind bőrös magyar hintók voltak... Az magyar hintó is kétféle vala, egyik kétféle eresztős, az drágább is volt, az második orsós. Amely uraknak kétféle hintaja volt (de az ritka volt), az kétféle eresztősön járt az úr, az orsósan az asszony.” Hatlovas hintó esetében a kocsis

²⁹ *Magyar emlékiratok (16–18. század)*, s. alá rend. BITSKEY István, Bp., 1982, 624–625.

nyeregből hajtotta a lovakat. Comenius leírása szerint „a nagy úri rendek járnak hat lovakon, két kocsissal, függő szekérben, mely hívattatik hintónak. Egyebek két lovon, kocsin.”³⁰

A hintókat gondosan felszerelték, belsejükbe párnaszakokat raktak, díszes szőnyegekkel letakarták s rögzítették őket, így alakították ki a kényelmes üléseket. Az útra egy fazék káposztát, sültet, fehér cipót és pincetokban bort vittek magukkal, mivel (mint Apor írja) mindenütt jó bort nem kaphattak. A hátulsó bak mögött helyezték el a „nagy öreg, bőrrel borított, ónos szegekkel cifrán megvert” utazóládát, amelybe „az asszony köntöseit, szoknyáját s egyéb portékáit mind bérakták” s még külön is volt egy „fejérruhás láda”. Külön ládában tartotta a csatlós a koci pótalkatrészeit, s az inas a tartalék lószerszámokat, s még egy további láda az asszony „aprólékos portékája s egyet-mása” elhelyezésére szolgált. Nem csoda, hogy olykor sem előre, sem hátra nem lehetett kilátni a ládák sokasága miatt. Apor Péter az ülésrendről is részletes tájékoztatást ad. „Az hátulsó ülésen az úr s az asszony ültenek, ha olyan 3-4 esztendőös gyermekek volt, azt közbenvették, ha pedig nagyobb volt, kivált leány, az öregasszonnyal az első ülésben ült, némelykor hárman is ültek elő. Az frajok az ablakban ültenek, néha négy személy is szorult a két ablakban. Az csatlón hátul az úr felől állott az csatlós, másfelől, az asszony felől az inas, annak a nyakában volt az úr mosdó, aranyas csészéje az orca-törülövel, fésűvel együtt lódingmódra.”

Mindeme kényelem ellenére a hintóutak veszélyességét jelzi, hogy a csatlósoknak és inasoknak már csak azért is készenlétben kellett lennie, mert „ahol dőlő volt, leszállottak, s a hintót tartották”. A lovas szolgák a hintó előtt jártak, biztosították az utat, a lovász pedig hátul a vezetékparipákat hajtotta. Ha főpap kelt útra, hordozható oltárt is mindig vitt magával a kocsikaraván, s a rögtönzött misére az út mellett, a szabad ég alatt került sor, miként azt Csáky Imre bíbornok, kalocsai érsek útjairól feljegyezték.

Bethlen Gábor fejedelem utazásairól is számos adat maradt fenn. Utazásaira egész szekérsor kísérte: eresztős hintó (ún. lan-

³⁰ COMENIUS, i. m., 179.

dauer), konyhakocsi, pohárszékkocsi, „innyaadó kocsi”, jegeskocsi az élelmiszerkészlet tárolására, fűhordószekér, tábori szekér, s mindehhez járult még a lovaskíséret.³¹

Régen és ma

Sok munka s igen gondos előkészület kellett tehát a kora újkori utazások megszervezéséhez. Mostani vázlatos utazástörténeti szemlénket lezárva, egy kérdésen még érdemes eltűnődnünk. Vajon ki szerzett több tapasztalatot az út során, a nagy körülményt igénylő, sok veszéllyel is járó régi utazások résztvevője, avagy a modern kor turistája, akinek jóval kevesebb a szervezési gondja, akit irodák segítenek az út lebonyolításában, s akit a modern közlekedési eszközök pár óra alatt bármely európai úti célhoz odaröpítenek? Vajon a gyorsaság, az időkihasználás kényszere nem jár-e számottevő élményvesztéssel? Korunk tömegturizmusa ad-e lehetőséget arra, amire a régi századok utazójának bőven nyílt alkalma: közvetlen kapcsolatba kerülni a természettel, a táj rejtett szépségeivel, az ott élő emberekkel, megismerni azok nyelvét, mentalitását, kultúráját? Megismerni Európát, nemcsak külső látnivalói, hanem belső szervezettsége, működése révén is?

A válasz keresése során, a kora újkor utazási szokásainak áttekintése után érdemes felidézni a közismerten sokat utazó Illyés Gyula szavait, amelyeket 1966-ban jegyzett naplójába.³² „Aki messze földön utazik, saját lelkét is bejárja. Ez a ráadás a fontosabb”, az emelkedés „az önmegismerés Alpesei felé” – írta a költő, s megfigyelése jogosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a sok évszázados utazási tapasztalat és élmény, amely utazás-szervezési irodalmunkban megjelent.

³¹ TARR László, *A kocsi története*, Corvina, Bp., 1978, 222.

³² ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1961–1972*, Bp., 1989, 208.

STUDIUM, RÉGIÓ, IDENTITÁS

(Magyarországi diákok
a német nyelvterület katolikus egyetemsein)

A reformáció elterjedése nyomán a magyarországi *peregrinatio academica* irányait és célpontjait köztudottan konfesszionális szempontok határozták meg, a protestáns egyetemjárás célpontjai természetesen a közép-európai evangélikus és református univerzitások lettek: Wittenberg, Heidelberg, Strassburg, majd a svájci és németalföldi akadémiák. Minderről kellő részletességgel szólt már a szakirodalom, mind a diáknévsorok, mind a stúdiumok tartalmát bemutató források nagy számban állnak rendelkezésünkre. Viszonylag kevesebb figyelem övezte mindeddig a kora újkori katolikus egyetemjárás ügyét, s noha a kutatás ezen a téren az utóbbi években megélénkült, indokoltnak mutatkozik, hogy a témakör egy-egy részterületéről áttekintés készüljön. Annál is inkább, mivel a külföldi stúdiumok a magyar értelmiségi elit identitástudatának kialakításában jelentékeny szerepet játszottak.

A protestáns többségűvé vált Kárpát-medencéből a 16. század utolsó harmadában még csak igen kevesen választottak tanulmányaik színhelyéül külföldi katolikus egyetemeket, s akik mégis erre vállalkoztak, azok jórészt itáliai városokba indultak. Mint köztudott, a római Collegium Germanicum, majd 1580-tól az egyesített Collegium Germanicum Hungaricum volt a magyarországi főpapság első számú kiképzési helyszíne, ez a jezsuita vezetés alatt álló intézmény adott otthont a magyar és horvát teológushallgatóknak római stúdiumaik idejére. Az „örök városban” végzett tanulmányok azonban egyrészt igen költségesek voltak, másrészt az intézmény csak korlátozott számban vehetett fel magyarországi hallgatókat, évente maximum 12 főt, így a

magyar katolikus egyházi vezetésnek más képzési helyekről is gondoskodnia kellett.¹

A 17. század elejétől a Kárpát-medencében is egyre erőteljesebben mutatkoztak meg a katolikus megújulás jelei, ennek megfelelően mind az egyházi, mind a világi értelmiség körében megnövekedett a német nyelvterület katolikus egyetemeinek jelentősége. Ezek az egyetemek túlnyomórészt a Jézus Társaság vezetése alatt álltak, kivétel a salzburgi bencés univerzitás, amelynek néhány magyar hallgatója később vezető szerepet játszott Pannonhalma újjászervezésében.²

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a német nyelvterület katolikus egyetemeinek magyarországi hatását áttekintsük, amihez egyrészt a kutatás eddigi eredményeit kell összegeznünk, másrészt az újabban rendelkezésünkre álló adatokat célszerű rendszerezni. Eljárásunkat indokolja, hogy mindmáig meglehetősen egyetlen a magyarországi katolikus peregrináció történetének kutatása. Ebben természetesen az is közrejátszott, hogy a német nyelvterület egyetemein a magyarországi katolikus diákok képzése igen különböző súlyú és mértékű volt, viszont az összkép csak valamennyi számba vehető intézmény magyar vonatkozásainak áttekintésével lehet teljes. A legalaposabb tanulmányok a bécsi és gráci egyetem szerepéről készültek, Prága és

¹ PÉTERI János, *Az első jezsuiták Magyarországon 1561–1567*, Róma, 1963, 113–150; BITSKEY, István, *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, Roma, 1996 (Studi e Fonti per la storia dell'Università di Roma, Nuova serie 3), 21–126; ASCHE, Matthias, *Bildungsbeziehungen zwischen Ungarn, Siebenbürgen und den deutschen Universitäten im 16. und frühen 17. Jahrhundert*, in: *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hgg. Wilhelm KÜHLMANN und Anton SCHINDLING, Steiner Verlag, Stuttgart, 2004, 27–54 (Contubernium, Bd. 62). A témára vonatkozó dokumentumok kiadása: MAH, I. kötet. Az előadás német változata elhangzott Tübingenben, az ottani egyetem *Deutsche Bildungsinstitutionen als Ziele der studentischen Migration aus Ungarn* címmel megrendezett konferencián 2003. okt. 17-én (sajtó alatt a konferenciakötetben), a jezsuitákra vonatkozó részlet pedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem konferenciáján 2004 novemberében.

² CSÓKA J. Lajos OSB, *Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn*, München, 1980 (Studia Hungarica 11), 332, 344.

Olmütz jelentőségéről ugyancsak megbízható szakirodalom áll rendelkezésünkre, viszont a délnémet jezsuita univerzitások (Dillingen, Ingolstadt, Freiburg im Breisgau) magyar kapcsolatait a kutatás nem vizsgálta, csak mozaikszerű adatok jelzik meglétüket.³ Ezt a hiányt is igyekszünk most pótolni, vizsgálódásunkat a 16. század végére és a 17. századra korlátozva. Attérintésünkben az Anton Schindling által alkalmazott módszert követjük, a német nyelvterület régiói szerint („nach den Bildungslandschaften des Reiches”) haladva vesszük sorra az egyes egyetemek magyar kapcsolatait.⁴ Röviden arra is utalni igyekszünk, hogy az ottani stúdiumok után miként alakult az egykori diákok további sorsa, hazai karrierje, miként hasznosították külföldön szerzett tudásukat hazatérésük után, s miképpen járultak hozzá tanulmányaik identitástudatuk formálásához. Feladatunkat nehezíti, hogy a matrikulákban a magyarországi hallgatóknak igen sokféle megjelölése szerepel (*hungarus, panonius, transylvanus, siculus, croata, illirus, slavus, saxo etc.*), most mindazokat igyekszünk figyelembe venni, akik a Kárpát-medencéből érkeztek, azaz a *Regnum Hungariae* területéről származtak. Közülük csupán a horvátoknak voltak külön intézményeik, ilyen esetben arra külön is utalunk.

1. A Bécsi Egyetem és a Pázmáneum

A Bécsi Egyetem alapításától (1365) kezdve fontos szerepet játszott az egyetem nélküli Magyarország szellemi életében. Noha a humanizmus korában az itáliai egyetemeknek volt legnagyobb tekintélyük, a földrajzi közelség nagy előnyt kínált a magyar értel-

³ EVANS, Robert J. W., *Die Universität im geistigen Milieu der habsburgischen Länder (17–18. Jh.)*, in: *Die Universität in Alteuropa*, hrsg. Alexander PATSCHOVSKY und Horst RABE, Konstanz, 1994, 183–204 (Konstanzer Bibliothek 22).

⁴ SCHINDLING, Anton, *Bildung und Wissenschaft in der frühen Neuzeit 1650–1800*, München, 1999 (Enzyklopädie deutscher Geschichte, Bd. 30), 3–17.

miség számára. Már a 15. században a legnépesebb hallgatói csoportot jelentette itt a *Natio Ungarica*, amely természetesen magában foglalta a Kárpát-medence valamennyi etnikumát.⁵ A magyar részvételről két forrás ad tájékoztatást: egyrészt a *Hauptmatrikelbuch der Universität Wien*, másrészt a *Matrikelbuch der Natio Ungarica*, mindkettő jól ismert Karl Schrauf publikációi óta.⁶

A 16. század legnevesebb magyar humanistái hosszabb vagy rövidebb időt a bécsi egyetemen töltöttek peregrinációjuk során. 1542-ben például ott tanult többek között Sylvester János, valamint Johannes Sambucus, 1557-ben pedig Bornemisza Péter.⁷ Ekkoriban Barta István adata szerint évente 10 és 30 között mozgott az ottani stúdiumok magyar diákjainak száma, amely azonban a század nyolcvanas éveire jelentősen visszaesett.⁸ Nem kétséges, hogy a bécsi filozófiai és teológiai fakultás látogatottságának csökkenése összefügg a vele rivalizáló Jézus Társaság bécsi megjelenésével és oktatási tevékenységének erősödésével.

A jezsuiták 1551-ben telepedtek meg a császárvárosban, s másfél évtized múlva már 400 tanulót oktattak gimnáziumukban.⁹ Egy magyar tanulónak nemrég előkerült latin nyelvű rekreációs diáriuma szerint 1578-ban a bécsi jezsuiták diákjai közül húszan jöttek Magyarországról.¹⁰ A 17. században is számos magyar nemesi család sarja látogatta a bécsi jezsuiták gimnáziumát, ide küldte fiait többek között Szatmár várkapitánya, Melith Péter

⁵ STEINDL, Astrid, *Die akademischen Nationen an der Universität Wien*, in: *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte 16. bis 19. Jahrhundert*, Hgg. Kurt MÜHLBERGER, Thomas MAISEL, Wien, 1993, 15–39.

⁶ SCHRAUF Károly, *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*, Bp., 1892; uő, *Die Matrikel der ungarischen Nation an der Wiener Universität 1453–1630*, Wien, 1902 (magyar változat: Bp., 1902).

⁷ MUW 179, 399, 427.

⁸ BARTA István, *Ungarn und die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters*, in: *Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien*, Bp., 1937, 113–177, itt: 122.

⁹ ASCHE, 2004, 48–49.

¹⁰ SZELESTEI N. László, *Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban*, in: *A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, 1998, 644–650.

is, aki részletező jelentéseket kért fia előmeneteléről az őket elkísérő praeceptortól.¹¹ De nem mindenki választotta a társaság gimnáziumát, ugyanis egy másik bécsi középiskola, az 1565-ben alapított „adeliges Kollegium und Landschule” is jó hírnévre tett szert, ennek óráit 42 magyar tanuló látogatta 1568–1592 között.¹²

A császárvárosban a jezsuiták hamarosan az egyetemi képzésben is jelentős szerephez jutottak, mivel 1574-ben a pápai nunciushoz, Giovanni Delfinónak a javaslatára létrejött a bécsi pápai szeminárium (*Seminarium Pontificium*), amely a jezsuita kollégium épületében, de önálló vezetéssel kezdte meg működését.¹³ Ennek alumnusai a német, cseh és magyar nyelvterületről verbuválódtak, többségük 2-3 év múlva felszentelt papként távozott, viszont legkiválóbbjaikat innen Rómába irányították a teológiai doktorátus megszerzésére. A 16. század végéig itt mintegy 250 papjelölt tanult, ebből 18 fő volt magyarországi. A tanárok közt is több magyar volt, így pl. Leleszi János és Törös György.¹⁴

A Bécsi Egyetem teológiai fakultásán a 16. század végén és a 17. elején éles rivalizálás folyt a jezsuita tanárok és a protestantizmussal szimpatizáló professzorok között. A katolikus diákok az egyetemi rangra fejlődő jezsuita teológiai stúdiumokat részesítették előnyben. Bécsben (és Grazban is) lejátszódott az a folyamat, amit Gernot Heiss újabb tanulmánya „von der Autonomie

¹¹ FAZEKAS István, *A Melith-fiúk bécsi tanulmányai 1630–31-ben*, in: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., 2002, 139–158.

¹² GECSÉNYI Lajos, *Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében*, in: *Történelmi Szemle*, 1992, 96–106; Gernot HEISS, *Die innerösterreichischen Landschaftsschulen: Ein Versuch ihrer Einordnung in das Schul- und Bildungssystem des 16. Jahrhunderts*, in: *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen: Primus Truber und seine Zeit*, Hg. Rolf Dieter KLUGE, München 1995 (Sagners slawistische Sammlung 24), 191–210; ASCHE, 2004, 49.

¹³ Ladislaus LUKÁCS, *Die Gründung des Wiener päpstlichen Seminars und der Nuntius Giovanni Delfino (1573–1577)*, AHSI, 1954, 35–75; uő, *Die nordischen päpstlichen Seminaristen und Possevino (1577–1587)*, AHSI, 1955, 34–94.

¹⁴ BALÁZS Mihály–MONOK István, *Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai*, Szeged, 1990, 31–35 (Peregrinatio Hungarorum 7); Catalogi I, 719, 799.

zur staatlichen Kontrolle” vezető útként jellemez.¹⁵ Végül 1623-ban a jezsuita kollégiumot az uralkodói rendelet egyesítette az egyetemmel, így annak bölcséleti és teológiai kara lényegében Szent Ignác rendjének irányítása alá került, ennek fejében csupán a rektori posztról kellett lemondaniok. Ezáltal – miként azt már Barta István is hangsúlyozta – a Bécsi Egyetem a katolikus megújulás szellemi centruma lett, megnövekedett az itt tanuló magyarországiak száma, a plébániák, püspökök és szerzetesrendek egyaránt Bécsbe küldték papjelöltjeiket.¹⁶ Annál is inkább így volt ez, mivel ugyanebben az évben Pázmány Péter megalapította a *Collegium Pazmaneumot*, amely kifejezetten a magyar papnövendékek lakhelye és spirituális nevelésének színhelye lett.¹⁷ A képzést segítette az intézmény gazdag könyvtára is, amelynek 1681-ben készített katalógusa 1400 kötetet regisztrál.¹⁸ A Pazmaneum történetéről Fazekas István nemrég megjelent monográfiája nyújt teljes körű tájékoztatást, s a diáknévsorokat is közreadja.¹⁹

Egy évvel később, 1624-ben létrejött a horvátok nemzeti kollégiuma, a *Collegium Croaticum Viennense*, amelyről ugyancsak új monográfia készült Kamilo Dočkal tollából.²⁰ Mindkét kollégium papnövendékei az egyetemen hallgatták a teológiai kurzust. A Pazmaneumnak a 17. század folyamán eleinte évi átlagban 50, a század második felében már átlagosan 70 növendéke volt. Innen került ki a magyar katolikus alsópapság zöme a 17. század első felében. Miután azonban 1635-ben Pázmány Nagyszombatban

¹⁵ Gernot HEISS, *Von der Autonomie zur staatlichen Kontrolle? Die Wiener und die Grazer Universität im 16. Jahrhundert*, in: *Themen der Wissenschaftsgeschichte*, Hg. Helmuth GRÖSSING, Wien/München, 1999, 174–191 (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 23).

¹⁶ BARTA, 1937, 125.

¹⁷ PÖL, I, 172–177, 353–356.

¹⁸ Bp. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Nr. J 10:11.

¹⁹ FAZEKAS István, *A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig 1623–1784*, in: *A bécsi Pázmáneum*, kiad. ZOMBORI István, Bp., 2002, 171–176; uő, *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)*, Bp., 2000.

²⁰ DOČKAL, Kamilo, *Hrvatski kolegij u Beču 1624–1784. Collegium Croaticum Viennense*, Kroatisches Historisches Institut in Wien, Wien–Zagreb, 1996.

megalapította az egyetemet filozófiai és teológiai fakultással, fokozatosan ide helyeződött át az alsópapság képzésének súlypontja.

A 17. század közepétől Bécsben a bölcséleti és jogi karra is egyre több magyar fiatal iratkozott be. Barta István részletes elemzéssel mutatta be, hogy ez lett a magyar arisztokrácia legfontosabb felsőfokú képzési helye a 17. század során. Mindössze egyetlen példaként említjük ezúttal, hogy csupán az Esterházy famíliának tíz tagja végezte itt tanulmányait az évek során.²¹ Többségüknek dekoratív barokk címlappal ellátott tézisfüzete jelent meg, ezeknek ikonográfiai feldolgozását Galavics Géza részletes tanulmánya adta közre.²²

A magyarok nagy létszáma önmagában is mutatja Bécs kiemelkedő szerepét, ezentúl a *Ratio studiorum* által meghatározott nevelési elvek és a jezsuita eszmei irányultság játszott fontos szerepet az itteni tanulmányok hatásában. A *Natio Ungarica* által évente pompás külsőségek között rendezték meg a Szent László-ünnepséget, s a Stephansdomban ekkor elhangzott szónoklatok rendkívüli mértékben erősítették a magyarok összetartozását, a nemzeti identitást és a katolikus öntudatot, a hitbeli egység gondolatát, propagálták az *athleta Christi*, valamint a *Regnum Marianum* eszméjét. A katolicizmushoz és az uralkodóhoz való hűség retorikai szólamai mellett azonban mindig erős hangsúlyt kaptak a magyar tradíciók is (a Szent Korona-tan, a magyar szentek kultusza, az iszlám elleni harc, a *propugnaculum Christianitatis* toposza és a Mária-kultusz), ilyen módon a közép-európai katolikus mentalitásnak sajátos magyar változata alakult ki. Mint tudjuk, itt tanult többek között Zrínyi Miklós, akinek Szent László-napi szónoklata pontosan mutatja a magyar katoli-

²¹ BARTA, 1937, 129.

²² GALAVICS Géza, *Thesenblätter ungarischer Studenten in Wien im 17. Jahrhundert. Künstlerische und pädagogische Strategien*, in: *Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der Gesellschaft Jesu im 17. und 18. Jahrhundert*, Hgg. Herbert KARNER, Werner TELESKO, Wien, 2003, 113–130.

kus identitástudatnak itt felsorolt elemeit.²³ Ugyanezeket az eszméket képi ábrázolásban a végzősök tézisfüzetei jelenítették meg.

Mindezek alapján összefoglalásként elmondható, hogy a Kárpát-medence 17. századi szellemi orientációjában – s ezen belül főként a térség rekatolizációs törekvéseiben – a Bécsi Egyetemenk, s ezen belül a jezsuita vezetésű filozófiai és teológiai fakultásnak kiemelkedő jelentősége volt. A császárváros mind földrajzi közelsége, mind politikai befolyása és multikulturális jellege révén sajátos funkciót töltött be Magyarország közgondolkodásának és kultúrájának alakításában, egyike volt azoknak a színtereknek, amelyen a magyar nemesség bécsi integrációja előrehaladt.²⁴

2. A gráci Alma Mater Carolina

Grác hidat jelentett Magyarország és Róma, a magyar katolicizmus és a Szentszék között: ez a megállapítás Johann Andritschtól származik, aki a gráci egyetem magyar kapcsolatairól szóló monográfiájával és matrikulakiadásával hitelesítette álláspontját.

²³ KULCSÁR Péter, *Miklós Zrínyi über König Matthias*, in: *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, ed. by Tibor KLANICZAY, József JANKOVICS, Bp., 1994, 175–184. Zrínyi orációjának új kritikai kiadása: *Zrínyi Miklós prózai munkái*, sajtó alá rend. KULCSÁR Péter, Bp., 2004, 248–259. A bécsi Szent László-kultuszról jó összefoglalás: SCHIRAU, 1902, LXVI–LXX. Az ún. ausztrókatolicizmusról közép-európai összefüggésrendszerben vö. BÄHLCKE, Joachim, *Die Autorität der Vergangenheit: Geschichtsbilder, Erinnerung und Politik beim höheren Klerus Ungarns im späten 17. und 18. Jahrhundert*, in: *Die Konstruktion der Vergangenheit. Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, Hgg. Joachim BÄHLCKE und Arno STROHMEYER, Berlin, 2002, 281–306, főként: 294 skk.

²⁴ PÁLFFY Géza, *A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században*, in: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., 2002, 324; WRBA, Johann, *Der Orden der Gesellschaft Jesu im alten Universitätsviertel von Wien*, in: *Das alte Universitätsviertel in Wien 1385–1985*, Hgg. Günther HAMANN, Kurt MÜHLBERGER, Franz SKACEL, Wien, 1985, 17–36, főként: 18–20.

Azt is megjegyezte azonban, hogy a magyar egyháztörténetben még mindig nem kapott arányaihoz mért figyelmet a gráci univerzitás szerepe.²⁵ Ma már elmondhatjuk, hogy mind a német, mind a magyar szakirodalom kellő súllyal számon tartja a gráci egyetem jelentőségét a magyar katolikus szellemi elit képzésében s ezentúl a magyar katolikus megújulás és barokk kultúra történetében. Noha a 16. század közepére a lutheranizmus Steiermarkban is erősen elterjedt, a buzgó katolikus Károly főherceg – I. Ferdinánd császár három fia közül a legifjabb – mégis megszilárdította a Róma-hű egyház helyzetét a városban. Az ő támogatásával alapították meg a jezsuiták kollégiumukat 1571-ben, hat évvel később ennek keretében a pápai szeminárium is megalakult, majd 1586-ban megnyitották egyetemüket, amely patrónusa után az *Alma Mater Carolina* nevet kapta.²⁶

Míg Bécsben az egyetem és a jezsuita kollégium rivalizálása megosztotta az erőket, addig Grác az Alpok–Adria–Duna régiójának egyenletesen gyarapodó katolikus szellemi centruma lett. Ez a német, magyar és horvát nyelvterület határán, Itália közelében kiépült egyetemi város a térség különböző kultúráinak találkozóhelye lett, s érthető módon jelentőssé vált vonzereje a magyar diákok számára is.²⁷ A nemesi családok egyre nagyobb számban küldték fiaikat a háborúktól és politikai megrázkódtatásoktól mentes város egyetemére. Itt tanultak a legnevesebb magyar arisztokrata famíliák gyermekei közül többen is, így a Nádasdy, Erdődy, Zichy, majd később a Zrínyi család több tagja. Ők magánszállásokon laktak, a többiek számára – vagyoni helyzetüktől függően – három konviktus állt rendelkezésre. Az egye-

²⁵ ANDRITSCII, Johann, *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782). Ein personengeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der Karl-Franzens-Universität in der Jesuitenperiode*, Graz, 1965, 6 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, Bd. 22); a régebbi névlista: RELKOVIĆ, Neda, *A gráci egyetem legrégebb magyar hallgatói 1586–1640*, Bp., 1933.

²⁶ Régi, de alapos monográfia: KRONES, Franz von, *Geschichte der Karl-Franzens-Universität in Graz*, Festgabe zur Feier ihres dreihundertjährigen Bestandes, Graz, 1886.

²⁷ ANDRITSCII, Johann, *Studenten aus deutschen Ländern an der Universität Graz (1586–1620)*, in: *Festschrift H. Wiesflecker*, Graz, 1973, 189–206.

tem kezdettől fogva filozófiai és teológiai fakultással működött a *Ratio studiorum* előírásai szerint. Georg Widmanstetter városi nyomdája különösen fontos volt a magyarországi katolicizmus számára, mivel kiadványai némileg ellensúlyozni tudták a Kolozsvárott és Debrecenben kiadott protestáns könyvtermést.

A tanulók létszámát tekintve ezúttal Andritsch statisztikája alapján csak néhány fontosabb adatra kell utalnunk. Eszerint két évszázad alatt, 1586–1782 között 1455 magyarországi és erdélyi származású diák végezte tanulmányait Grácban. Ez évi átlagban 7-8 új beiratkozást jelent, azaz a négy évfolyamot tekintve évente mintegy 30 fő ottani tanulását. Ezek 60%-a származott a Dunántúlról („zwischen Donau und Drau”), 22%-a Felső-Magyarországról, 7%-a Horvátországból és Szlavóniából, végül 6% Erdélyből. Ennyien jelölték magukat az anyakönyvben *hungarusként*, ezentúl még mintegy 1330 diák magát „kroatisch-slawonisch-dalmatinische” származási megjelöléssel íratta be, őket a horvát szakirodalom vette számba.

A diákság mellett a Hungária területéről származó tanárok részvétele is igen jelentékeny volt a gráci egyetem életében. A 16. században kettő, a 17. században viszont már 19 magyarországi professzora volt az egyetemnek, s ez a szám tovább növekedett a 18. században, amikor már 35 volt a számuk. Közöttük olyan hírességek voltak, mint Pázmány Péter, aki 3 tanéven át itt tanította a filozófiát, majd 4 tanéven át a teológiát, kurzusairól részletes elemzések készültek.²⁸ Továbbá számos magyar egyházi író tanított itt: Lippai János, Szentiványi Márton, Hevenes Gábor és mások. Andritsch az első magyar jezsuitát, Szántó (Arator) Istvánt is ide sorolja, de ez téves, ő Bécsben adott elő filozófiát egy rövid ideig. Ezzel szemben az erdélyi származású jezsuita professzor, Forró György 1603–1605 között tartott Grácban filozófiakurzust, ennek kézirata nemrég került elő, tartalmát

²⁸ BLUM, Paul Richard, *Peter Pázmány SJ als Grazer Philosophieprofessor*, in: *Peter Pázmány – Fokus gemeinsamer Traditionen*, Hg. Jeff Bernard, Wien, 2000 (Semiotische Berichte 22/1–2); BITSKEY István, *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn. Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main usw. 1999, 98–99 (Debrecener Studien zur Literatur 4).

részletesen Harald Berger mutatta be.²⁹ Az Andritsch által felvázolt impozáns körkép tehát az újabb kutatásokkal tovább gazdagodott, így ezúttal is hangsúlyoznunk kell a gráci jezsuita egyetemi képzés erős hatását a Kárpát-medence katolikus kultúrájának történetében.

Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a német nyelvterület egyéb katolikus (főként jezsuita) egyetemi központjai nem jutottak volna igen fontos szerephez a magyar katolikus peregrináció történetében, sőt éppen ellenkezőleg: szinte valamennyi egyetemnek megvolt a sajátos viszonya, speciális kapcsolata a Róma-hű magyarországi értelmiséggel.

3. A prágai *Universitas Carolina* és Magyarország

Bécsnél és Grácnál jóval csekélyebb mértékben ugyan, de mégis fontos szerepet játszott a magyarországi katolikus diákok peregrinációjában az 1348-ban alapított prágai *Universitas Carolina* is. A 16. század második felében – Bécshez hasonlóan – Prágában is konfrontálódott egymással az egyetem teológiai fakultása és a jezsuiták által 1573-ban alapított *Collegium Clementinum*. Mint monográfusa, Miroslav Truc kifejtette: „Das Prager Kolleg wurde als Kolleg des höchsten Typus ausgebaut, d. h. es war mit allen drei Stufen des jesuitischen Schulwesens – Gymnasium, philosophisches und theologisches Studium – ausgestattet.”³⁰ Az utóbbinak 1616-ig Barta szerint 24, Truc szerint 20 magyarországi hallgatója volt (ebből 3 horvát, 3 erdélyi). A matrikula átnézése

²⁹ BERGER, Harald, *Zur frühen Philosophielehre an der Grazer Jesuitenuniversität. Mit einem Anhang zum Inhalt eines Grazer Philosophiekurses von 1603–1605*, in: *Bausteine zu einer Geschichte der Philosophie an der Universität Graz*, Hgg. von Thomas BINDER, Reinhard FABIAN, UlfHÖFFER, Jutta VALENT, Rodopi Verlag Amsterdam–New York, 2001, 7–74.

³⁰ TRUC, Miroslav S. J. (Hg.), *Album Academiae Pragensis S. J. 1573–1624*, Praha, 1968, XXXIV (Monumenta Historica Universitatis Carolinae Pragensis, tomus II).

után mi az utóbbi számot látjuk igazolhatónak. 1578-ban az itteni pápai szemináriumnak 5 alumnusa volt, de rövid idő múlva valamennyien Bécsben vagy Grácban folytatták tanulmányait.³¹ Legismertebb közülük Pongrácz István neve, az ő életpályája jellemzi a korszakot is. Erdélyben született, a Jézus Társaságba 1602-ben lépett be Brünnben, a filozófiát Prágában, a teológiát Grácban végezte el. Ezután Felső-Magyarországra küldték misszióba, az újonnan alapított homonnai rendház prefektusa lett. 1619-ben a Kassát elfoglaló hajdúkatónák elfogták, megkínozták, majd kivégezték. Két társával együtt a kassai mártíroként emlegeti őket az egyháztörténet.³²

Míg a prágai *Clementinum* uralkodói támogatást élvezve a rekatolizációs törekvések bátyja lett, addig az egyetemen egyre inkább protestáns dominancia érvényesült. Mivel azonban a német universitasokkal a *Carolina* nem tudott versenyezni, színvonala és hallgatóinak száma rohamosan csökkent, működésének anyagi feltételei is romlottak.³³ A hanyatlás ellensúlyozására választották 1617-ben rektorra a félig szlovák, félig magyar származású, magát *Hungarus nobilis*nek valló nagy tekintélyű Johannes Jessenius (Ján Jesenský) orvosprofesszort, aki korábban Wittenbergben anatómiát tanított, orvostudományi könyveket publikált. Mint köztudott, a híres anatómus buzgó lutheránus volt, a cseh rendek Habsburg-ellenes felkelésében részt vállalt, ezért a fehérhegyi csata után kivégezték.³⁴

1622-től a jezsuiták kezébe került a vezetés a teológiai karon, 1652-ben pedig az egyetem és a jezsuita akadémia egyesült, s II. Ferdinánd császár nevét felvéve alakult meg az *Universitas Carolo-Ferdinanda*, amely teljesen egyértelmű Habsburg-lojali-

³¹ BARTA István, *L'Université Charles de Prague et la Hongrie*, in: *Revue d'Histoire Comparée*, XXVI, 1948, 213–231, itt: 227, valamint TRUC, i. m. XXXVII.

³² *Catalogi* II, 710; ANDRI'TSCH, 1965, 43.

³³ EVANS, Robert J. W., *Rudolf II. Ohnmacht und Einsamkeit*, Graz–Wien–Köln, 1980, 183–204, itt: 95–97; TOMEK, Wenzel Wladivoj, *Geschichte der Prager Universität*, Praha, 1849; reprint: 1971, 251–308.

³⁴ RUTTKAY László, *Jeszenszky János és kora, 1566–1621*, Bp., 1971, 135–148, 266–277.

tást és katolikus karaktert mutatott.³⁵ Magyar hallgatók nem nagy számban, de folyamatosan jelen voltak Prágában. Évi átlagban 2-3 olyan diák iratkozott be a *Facultas Artium* matrikulájába, aki *hungarus*nak vallotta magát, ritkábban a jogi kar diákjai között is találunk magyar neveket.³⁶ 1690 őszén itt kezdte meg filozófiai tanulmányait az ifjú II. Rákóczi Ferenc, akit épp azért írtak be ide gyámjai, hogy Habsburg-hűségre nevelje őt a jezsuita intézmény. Arisztokratához illő életmódot folytatott Prágában a 15. életévében járó ifjú: három szolgája volt, vadászatokra és kirándulásokra járt, az egyetemen pedig Arisztotelész műveit tanulmányozta a jezsuita kommentárok alapján. Tanulmányainak befejezése előtt politikai és családi okok miatt Bécsbe kellett távoznia. Visszaemlékezései szerint Prágában az előadások nem kötötték le figyelmét, viszont latinul kitűnően beszélt, jobban, mint magyarul vagy németül, nem véletlen, hogy később vallozásait latinul, memoárjait pedig franciául írta meg.³⁷

Végül is elmondható, hogy a prágai egyetem mintegy kiegészítő szerepet töltött be a magyarországi *peregrinatio academica* történetében: Bécs és Grác jelentőségét nem közelítette meg, de egy-egy rövidebb időszakra számos magyar diáknak biztosított lehetőséget egyetemi tanulmányainak elvégzésére. Többnyire a társadalmi középrétegekből származó fiatalok tanultak itt, arisztokraták ritkábban, ez utóbbira példa Rákóczi esete.

4. Olmütz és Magyarország

Az 1573-ban alapított olmützi jezsuita egyetem Bécs, Grác és Prága színvonalát nem érte el, de regionális jelentősége vitathatatlan. Az itt tanult magyarországi, erdélyi és horvátországi hallgatók névsorát Szögi László publikálta, ezért most csupán az

³⁵ BARTA, 1948, 227.

³⁶ TRUC, i. m. 17, 56, 62, 63, 74, 75, 79, 81, 82, 83, 86, 88, 90, 92, 96.

³⁷ KÖPECZI Béla, *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*, Bp., 1982, 60–68.

összkép teljessé tétele érdekében célszerű néhány észrevételt tennünk.³⁸

Az első magyarországi növendék itt Waigel János volt, aki már a megnyitást követő évben, 1574-ben Olmützben tanult, s egy levelében, melyet patrónusához címzett, további két társáról is említést tett, akik Nagyszombatból szintén ide jöttek tanulni.³⁹ Waigel innen Rómába került, ahol a Collegium Germanicum Hungaricum növendékeként végezte a teológiát.

Miként a Szögi által publikált névjegyzékből kitűnik, 1576-ban újabb három magyarországi diák iratkozott be ide. A 16. században 89 fő, a 17. század folyamán pedig 351 fő volt a Hungáriából származók létszáma, ezt követően erősen csökkent a számuk. A tanulók túlnyomó többsége Felső-Magyarországról érkezett, közülük sokan szlováknak (*slavus*) vallották magukat, s a horvátok is nagy számban voltak képviselve, de erdélyi szászok is akadtak közöttük. A hallgatók egyharmadának neve mellett a *nobilis* megjelölés áll. Nagy többségük a jezsuita kollégiumon belül 1579-ben létesített pápai szeminárium lakója volt, s az egyetemen filozófiát vagy teológiát hallgatott. 1579–1603 között mintegy 40 magyar nevet találunk a katalógusban.⁴⁰ Az itteni tanulmányi szabályzat határozottan leszögezte, hogy a tanulók nem kötelezhetők a papi pályára, későbbi foglalkozásukat maguk választhatják meg.

A magyar alapítású pálos rend évente 3 alumnust küldhetett Olmützbe, minthogy pápai rendelkezés biztosította számukra ezeket az ingyenes alapítványi helyeket. A rendelkezés Bécs és Prága esetében is érvényes volt, az ottani helyeket mégis csak kevés pálos vette igénybe. A rendnek összesen 39 tagja végzett Olmützben a 18. század közepéig. Noha a pálos előljárókban

³⁸ SZÖGI László, *Az olmützi egyetemen tanult magyarországi, erdélyi és horvátországi születésű hallgatók 1576–1850*, in: *Unger Máttyás Emlékkönyv*, szerk. KOVÁCS Péter, KALMÁR János, V. MOLNÁR László, Bp., 1991, 191–226. Korábbi, nem teljes névlista: HELLEBRANDT Árpád, *Az Olmüczben tanult magyarok 1590–1664*, Történelmi Tár, 1888, 196–208.

³⁹ TUSOR Péter, *Ki lehetett az első olmützi magyar diák? (Kiegészítések az Olmützben tanult magyarországi, erdélyi és horvátországi születésű hallgatók névsorához)*, Magyar Könyvszemle, 113 (1997), 312–317.

⁴⁰ BALÁZS–MONOK, 43–50.

mindvégig élt az aggodalom, hogy a jezsuita intézményben a pálos szellemiség fakulni fog, más megoldást aligha találhattak, saját rendjüknek nem lévén színvonalas teológusképzése.

A magyar barokk művelődés, irodalom és közélet számos reprezentánsa végezte Morávia egyetemén tanulmányait, közülük ezúttal csupán példaként említhetünk néhányat. Itt tanult filozófiát Forró György, aki később Grácban végezte a teológiát, s ott lett professzor is. Ferencffy Lőrinc később Bolognában hallgatott jogot, majd királyi titkár lett, s Prágában és Bécsben könyvkiadóként a legjelesebb magyar írók műveit adta ki. Hajnal Mátyás Olmütz után Grácban folytatta tanulmányait, a legszínvonalasabb magyar emblémáskönyv szerzőjeként tartja őt számon a szakirodalom. Nagyfalvy Gergely később váci püspök lett, diáriuma a korszak történetének becses forrása.⁴¹ Johannes Hmira később a bécsi Pázmáneum rektora lett, s Olmützben tanult Pázmány Miklós is, az esztergomi érsek unokaöccse. Az itt tanult pálosok közül Borkowicz Márton karrierje ívelt legmagasabbra, ő Rómába került, s a Collegium Germanicum Hungaricum hallgatójaként végezte a teológiát, később rendfőnök lett, s a pálos történetírás alapjait vetette meg.⁴² A világi pályára kerülők közül báró Wesselényi Ferenc neve tűnik szembe, ő később Magyarország nádoraként játszott fontos szerepet a politikai életben.

Mindennek alapján úgy látjuk, hogy Olmütz jelentősebb helyet foglalt el a magyar katolikus értelmiség képzésében, mint Prága. A harmincéves háború egy évtizedét leszámítva az egyetem működése folyamatos volt, s itt viszonylag békés körülmények között folyhattak a stúdiumok. Ezentúl a földrajzi közelség sem lehetett utolsó szempont a tanulmányok színhelyének megválasztásában. Többnyire a középiszkolai kurzusokat és a filozófiát végezték itt a magyarországi diákok, teológiai és jogi tanulmányaikat viszont valamelyik híresebb univerzitáson folytatták. Olmütz ezekhez megfelelő előképzettséget biztosított, jelentősége ebben áll a magyarországi katolikus peregrináció szempontjából.

⁴¹ SZELESTEI N. László, *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, Bp., 1998, 57–141 (Historia Litteraria 6).

⁴² BITSKEY, 1996, 189.

4. Magyar diákok és a „vorderösterreichische Kulturlandschaft”

A Habsburg Birodalom elővidékére, amely önálló szellemi régiót jelentett a korai újkorban,⁴³ csak igen kevés magyarországi katolikus diák jutott el, mindaddig nem is vette számba őket a kutatás, pedig éppen sorsuk különlegessége érdemel figyelmet.

Különleges a helyzet Salzburg egyetemével, amely egyedülálló módon nem a jezsuita, hanem a bencés rend intézménye volt.⁴⁴ Érthető, hogy ez az egyetem a pannonhalmi magyar bencésekkel állt kapcsolatban, s néhány hallgatót a Mártonhegyről irányítottak oda. Az 1680-as években Haász Ámánd itt végezte a filozófiát és a teológiát, 1683–1687 között pedig Ägidius Karner magyar bencés tanult itt. Magas szintű képzést kellett kapniuk, mivel hazatérésük után mindketten vezető szerepet játszottak a rend magyarországi újjászervezésében.

Amandus Haasz az 1690-es évektől újjászervezett képzésben morálteológiát és egyházjogot tanított, azonban eltérően a jezsuitáktól, ő tomista szellemű képzésben részesült. Salzburg a spanyol bencések és karmeliták tradíciójához kapcsolódott, s a Pannonhalmára eljutó bajor bencések (Johannes Resch, Alfons Wenzl) is ezt képviselték. Haász az isteni erényekről ugyancsak tomista szellemben adott elő,⁴⁵ a bencések tehát közelebb álltak a sokat vitatott kegyelemtanban a tomizmushoz, mint a jezsuiták által preferált molinista felfogáshoz. Ezentúl az Alpok városában végzett első magyar bencés igen szorgos egyháztörténész is volt. Összeállította rendje kolostorainak listáját és kiemelkedő rend-

⁴³ SCHINDLING, Anton, *Die katholische Bildungsreform zwischen Humanismus und Barock. Dillingen, Dole, Freiburg, Molsheim und Salzburg*, in: *Vorderösterreich in der frühen Neuzeit*, Hgg. H. MAIER, V. PRESS, Sigmaringen, 1989, 137–176; FORSTNER, Marc R., *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany 1550–1750*, Cambridge UP, 2001 (New Studies in European History).

⁴⁴ Max KAINDL-HÖNIG und Karl Heinz RITSCHEL, *Die Salzburger Universität 1622–1964*, Salzburg, 1964.

⁴⁵ Lajos J. CSÓKA OSB, *Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn*, München, 1980, 331, 344 (Studia Hungarica 11).

társainak katalógusát. Munkája során példaképe Johannes Trithemius (1462–1516) würzburgi rendtörténész apát volt, aki közel ezer egyházi író regisztrációját végezte el (*Catalogus illustrum virorum Germaniae, De scriptoribus ecclesiasticis ... liber unus, De viri illustribus ordinis Sancti Benedicti, libri quator, etc.*).⁴⁶ Sajnálatos azonban, hogy Haász gyűjtése kéziratban maradt, s így nem hathatott a hazai egyháztörténet fejlődésére.

Karnert 1699-ben főapáttá választották, az ő vezetésével került sor az apátság épületeinek restaurálására. Az újabb kutatás szerint az ő érdeme, hogy a középkorban virágzó monasztikus tradíciók újjáélesztését a barokk kor szellemi légkörébe tudta illeszteni (jubileumi ünnepek, építészeti tevékenység, egyházi felfogás korszerűsítése).⁴⁷ Ő szervezte újjá Pannonhalmán a teológiát is, azon kívül pedig jeles latin nyelvű verselőnek bizonyult. *Unisonum carmen* címmel közel félszáz versét gyűjtötte össze, ezek mintegy 4000 disztichont tesznek ki. Témájuk között sok az önéletrajzi jellegű (pl. Abbas cum monachis), a kolostori élet hierarchiájáról szóló, a tudás, az életbölcesség, barátság témáit érintő epigramma és gnóma. Halála után másolták le rendtársai a gyűjteményt, amely ma is a pannonhalmi könyvtárban található.⁴⁸ A német érzelmű főapátnak Habsburg-hívei miatt sok összetűzése akadt alárendeltjeivel, főként a Rákóczi-féle szabadságharc idején. A Benedek-rend magyarországi érdekeinek harcias védelmezője volt, mind tudását, mind császárpártiságát megalapozták ifjúkori stúdiumai, s ehhez minden bizonnyal salzburgi inspirációi is hozzájárultak.

Végeredményben tehát nem elhanyagolható Salzburg hatása sem a magyar művelődéstörténet szempontjából, s ha tekintetbe

⁴⁶ Paul LEHMANN, *Merkwürdigkeiten des Abtes Trithemius*, München, 1961; Klaus ARNOLD, *Johannes Trithemius (1462–1516)*, Würzburg, 1971 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg 23); Noel L. BRANN, *The Abbot Trithemius (1462–1516). The Renaissance of Monastic Humanism*, Leiden, 1981 (Studies in the history of Christian thought 24).

⁴⁷ ERDÉLYI László–SÖRÖS Pongrác, *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*, Bp., 1902–1916, IV. kötet, 573–574, valamint MOLNÁR Antal, *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, II, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 1996, 56–57, 358–359.

⁴⁸ CSÓKA, 346–347.

vesszük, hogy a 17. században a magyar bencés rend válságos időket élt át, az említett tények mégiscsak jelei a rend magyarországi központja részéről a felzárkózási szándéknak, magasabb képzettség iránti igényének és európai szintű tájékozódásának.

A vezető szerepet természetesen ebben a régióban is a jezsuiták játszották az egyetemi oktatás terén. Tevékenységüknek három típusa jött létre: 1. egyetem jezsuita részvétellel, 2. a rend által vezetett filozófiai és teológiai kar, 3. teljes jezsuita vezetésű intézmény.⁴⁹

A dillingeni egyetem 1564-ben került teljes mértékben a jezsuiták vezetése alá.⁵⁰ Az egyetem matrikulájának magyar neveit keresve legelsőként Hernáth Péter jezsuita professzor neve tűnik szembe. A *Catalogus Promotionum*ban olvasható, hogy Magister Petrus Hernáth 1564–1566 között logikát, majd kontroverzteológiát tanított a dillingeni akadémián, s itt avatták teológiai doktorrá 1566. július 31-én.⁵¹ Hernáth Pécs mellett, Baranya megyében született, családjá 1566-ban török támadásnak esett áldozatul, ezt követően lett jezsuita. Tanulmányait Bécsben és Rómában végezte, onnan küldték tanárnak Dillingenbe, ahol kitűnő képzettségét maga Peter Canisius is méltatta. Ünnepélyes doktoravatása után viszont azonnal útra kellett kelnie, Nagyszombatba nevezték ki rektornak.⁵² Kuriózumként jegyezzük meg, hogy Dillingenből Nagyszombatba a Dunán, hatnapos hajút után érkezett meg. Feljegyzése szerint az úton hatalmas viharba ke-

⁴⁹ ASCHE, Matthias, *Frequenzeinbrüche und Reformen. Die deutschen Universitäten in den 1520er bis 1560-er Jahren zwischen Reformation und humanistischen Neuanfang*, in: *Die Musen im Reformationszeitalter*, Hg. Walter LUDWIG, Leipzig, 2001, 53–96, főként 83–89.

⁵⁰ SCHUBERT, Ernst, *Zur Typologie gegenreformatorischer Universitätsgründungen*, in: *Universität und Gelehrtenstand 1400–1800*, Hgg. II. RÖSSLER, G. Franz, Limburg, 1970, 85–105; HENGST, Karl, *Jesuiten an Universitäten und Jesuitenuniversitäten*, Paderborn, 1981, 300–301; RUPP, Paul Berthold, *Entwicklung, Bedeutung und Einfluss der Ausbildung von Geistlichen an der Universität Dillingen*, in: *Die Universität Dillingen und ihre Nachfolger*, Hg. Rolf KIESSLING, Dillingen, 1999, 291–324.

⁵¹ MUD, I, 48, valamint SPECIIT, Thomas, *Geschichte der ehemaligen Universität Dillingen (1549–1804) und der mit ihr verbundenen Lehr- und Erziehungsanstalten*, Freiburg im Breisgau, 1902, 288–290.

⁵² *Catalogi*, I, 690 és MPS I, 269–270.

rültek, s a páter csak Isten különös kegyelmének tulajdonította, hogy ezt túlélte. Nagyszombatban rendkívüli dinamizmussal látott hozzá a sok nehézséggel küzdő kollégium ügyeinek rendezéséhez, azonban egy év múlva a magyar jezsuiták legelső nemzedékének egyik legtehetségesebb tagja váratlanul meghalt pestisben.⁵³

1574-ben itt tanult teológiát a jezsuita Leleszi János, aki korábban Nagyszombatban lépett be a Jézus Társaságba, 1570–72 között a müncheni kollégiumban tanított grammatikát és retorikát. 1575-ben viszont már Bécsben találjuk, majd erdélyi misszióba küldték magyar hitszónoknak. Dillingeni tanulmányairól sajnos nincsenek bővebb ismereteink.

Magyarországi diákok Dillingenbe küldésének tervét vetette fel 1602-ben Simon Bratulić szerémi püspök, aki levélben kérte Acquaviva rendfőnököt, hogy a dillingeni jezsuitáknál járjon közbe ebben az ügyben.⁵⁴ A rendfőnök válaszában megígérte támogatását, de intette is a püspököt, hogy a diákokat csak akkor indítsa útnak, ha erre Dillingenből engedély érkezik. A pálos növendékek számára viszont nem tartja lehetségesnek, hogy saját rendjük ruháját viseljék, mivel a jezsuita kollégiumokban az egységes öltözködés viselése hasznosabb. Arról is rendelkezik Acquaviva, hogy csak a szintaxis alapjait már elsajátított diákokat küldjék külföldre, mert kellő latin tudás híján nem kezdhetők meg a stúdiumok. A matrikulában nem találtuk nyomát annak, hogy a szerémi püspök terve megvalósult volna, ekkoriban magyar vagy horvát diákok nevei ott nem szerepelnek. Csupán jóval később, 1619-ben tűnik fel egy nagyszombati diák neve (Nicolaus Stump Sulgoius ex Tirnau),⁵⁵ majd 1625-ben egy 20 éves kolozsvári fiúé (Johannes Claudiopolitanus), akit a logikai kurzusra osztottak be.⁵⁶ Csak a következő évszázadban találunk a dillingeni matrikulában magyarországi neveket, akkor sem sokat.

⁵³ PÉTERI, 214–216, 237.

⁵⁴ *Jezsuita okmánytár*, szerk. BALÁZS Mihály, Szeged, 1995, I, 145 (Adattár 34).

⁵⁵ MUD, I, 517.

⁵⁶ SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992, 113 (Fontes Rerum Scholasticarum IV) és MUD, I, 591.

Hasonló a helyzet Freiburg im Breisgau egyetemén. Itt mindössze 1595-ben egy horvát (Johannes Rosic), majd 1607-ben egy erdélyi diák neve tűnik fel. Az utóbbi Franciscus Bornemisza, akiről nem tudjuk bizonyosan, hogy azonos-e Bethlen Gábor fejedelem ugyanilyen nevű bizalmasával, aki később diplomataként járt Konstantinápolyban, majd 1628-ban Angliában is a fejedelem unokaöccsének kísérelőjeként.⁵⁷

Mindennél jóval gazdagabbak Magyarország és Ingolstadt kapcsolatai, s kezdetük is korábbi időszakra tehető.

5. Ingolstadt és a magyarok

Ingolstadt egyetemének már a megnyitási ünnepségén volt magyar kapcsolata. A „Ludwig, von Gottes Gnaden Pfalzgrave bey Rein, Hertzoge in nidern und ober Beirn” által alapított intézménynek 1472. június 26-án tartott nyitóceremoniáján részt vett Matthias Corvinus magyar király követe, a neves humanista Johann von Rabenstein is.⁵⁸ A 16. század közepén a magyar humanisták körében az egyetem jó hírnévnek örvendett, itt tanult többek között Johannes Sambucus, aki az 1548/49-es tanévben Veit Amerbach előadásait hallgatta.

Miután 1556-tól a jezsuiták irányítása alá került az egyetem, fokozatosan lett a katolikus megújulás fellegvéra („Hochburg der katholischen Erneuerung”), mintegy ellensúlyozni kívánván Wittenberg hatását.⁵⁹ A „bayerische Landesuniversitaet” és Magyarország konfesszionális jellegű kapcsolatának első jele, hogy ottani teológiai doktorátusa után nevezték ki Nagyszombatba rektornak a morva származású Johann Seidel jezsuita atyát, aki

⁵⁷ MUF, I, 669, 744, valamint *Jezsuita okmánytár*, I, 14.

⁵⁸ MUILM, 10.

⁵⁹ MPSJ, I, 518–519, 523, III 572–573 (Catalogus lectionum Collegii Ingolstadiensis); Karl BOSL, *Stellung und Funktionen der Jesuiten in den Universitätsstädten Würzburg, Ingolstadt und Dillingen*, in *Bischöfs- und Kathedralstädte des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Hg. Franz PETRI, Köln–Wien, 1976, 163–177.

1561-től igyekezett megszilárdítani az új kollégium helyzetét. Róla azonban előjárói már Ingolstadtban sem voltak jó véleménnyel, minthogy tehetséges, de fegyelmezetlen életvitelű személyiség volt, Nagyszombatban sem tudott úrrá lenni a nehézségeken.⁶⁰

Magyarországi diákok részvétele az ingolstadti stúdiumokban nem vált tömegessé, ugyanakkor számos figyelemre méltó karrier elindítója lett a bajor katolikus univerzitás. 1594 októberében itt iratkozott be „Gregorius Bornemisza Transylvanus Hungarus nobilis philosophiae studiosus”, aki kétévi olműtzi tanulmányok után érkezett Ingolstadtba.⁶¹ Innen a filozófiai kurzus elvégzése után Rómába ment jogi tanulmányokra, ahol Acquaviva jezsuita rendfőnök 1598-as levele szerint „laudabiliter se gessit”.⁶² Peregrinációjának következő állomása Perugia volt, 1600-ban pedig már Bolognában inskribálják a német jogászok anyakönyvébe. Végül mindkét jog doktora lett, 1607-ben Kolozsvár tekintélyes jogtudósa, a dokumentumokon – köztük a jezsuiták Erdélyből való kitiltása ellen protestáló beadványon – mint „Juris utriusque Doctor et Sedis Judiciariae Illustrissimi assessor” említetik.⁶³

1605. nov. 7-én iratkozik itt be Kis-sennyey Sennyey István „liber baro” a szintaxista osztályba, miután a kolozsvári jezsuitáknál megkezdett gimnáziumi tanulmányait ott a rend kiűzése és az iskola lerombolása miatt nem folytathatta. Szalay István jezsuita páter az erdélyi katolikus Sennyey család megbízásából személyesen vitte el a taníttatás költségét Ingolstadtba, s 1606 áprilisában részletes levélben számolt be az ifjú Sennyey kiváló előmeneteléről, gyarapodó német nyelvtudásáról, valamint arról, hogy a konviktus helyett a városban szeretne lakni, privát szálaláson. 1607 nyarától apjának, a tekintélyes erdélyi tanácsúrnak a kívánságára az ifjú Bécsben folytatta tanulmányait a logikai kurzuson. 1609-ben apja hazahívta, nem akarta, hogy fia papi pályára lépjen. Később mégis ez történt, Sennyey Istvánt 1616-ban

⁶⁰ PÉTERI, 251–268.

⁶¹ LMU Quellenausgabe I, 1308; SZABÓ-TONIK, 90.

⁶² VERESS Endre, *Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai 1591–1618*, Bp., 1943, II, 268–269.

⁶³ VERESS Endre, *Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről*, Szeged, 1983, 9 (Adattár 7).

szentelték pappá, esztergomi kanonok lett, s a nagyszombati szeminárium vezetője, majd előbb váci, később győri püspökké nevezték ki.⁶⁴

1606 szeptemberének első napján a báró Pálffy család két fia, Miklós és Pál iratkozott be Ingolstadtban a szintaxisra, s velük együtt „Stephanus Nagovithius nobilis Hungarus” a logikára.⁶⁵ Három évvel később, 1609-ben mindhárman az olmtüzi egyetemre inskribáltak, mint rendkívüli beiratkozottak (*extraordinarie inscripti*). Nem csekélyebb személyiség tanult tehát Ingolstadtban, mint Pálffy Pál, Magyarország későbbi palatinusa, a kor egyik legjelesebb magyar politikusa, a Kárpát-medence barokk építészetének kiemelkedő mecénása. Ő építtette többek között a pozsonyi várat és a Pálffy-palotát, Felső-Magyarország számos várkastélyát és templomát, s ezekhez a kor legkiválóbb olasz építészeit foglalkoztatta. Testvére, Miklós később Pozsony vármegye főispánja, koronaőr és királyi főkamrás lett, latin nyelvű versgyűjteményt adott ki (*Orpheus sudanus*, Pozsony, 1640).⁶⁶ Itt jegyezzük meg, hogy a nyilvánvalóan deformálódott harmadik nevet (Nagovithius) mindeddig nem sikerült azonosítanunk.

1611-ben itt iratkozott be az ingolstadti teológiára Erdődy János, vele egyszerre vettek fel egy Carolus Barilowiz nevű horvát nemest a logikára. Erdődyt két évvel később ott rektorra választották. Hazatérte után egri püspök lett, érdemi tevékenységet azonban már nem fejthetett ki röviddel ezután bekövetkezett halála miatt.⁶⁷

1615. szeptember 27-én ismét két magyar iratkozott be, együtt érkeztek Altdorfból, s mindkettőt a fizikai kurzusra vették fel.⁶⁸ Az egyik Szilágyi János, a másik „Stephanus Rasor á Makó”, magyar nevén: Makai Nyíró István, akinek testvére a magyar szakirodalomban jól ismert erdélyi nyomdász, Makai Nyíró János

⁶⁴ *Jezsuita okmánytár*, II, 539–540; SZABÓ-TONK, 256; VERESS Endre, *A Kis-sennyei Sennyei-fűk külföldi iskoláztatása, Századok*, 1915/1, 50–69; LMU, II, 99–100.

⁶⁵ LMU, II, 115–116.

⁶⁶ RMNy, III, Nr.1845.

⁶⁷ LMU, II, 215; SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Eger, 1984, 295–296.

⁶⁸ LMU, II, 294; SZABÓ-TONK, 257.

(1592–1622). Egy év múlva Ingolstadtból mindkét diák Leidenbe ment, onnan hazatérve Nyíró István Kolozsvárott tanár, majd lelkész. Különlegesség, hogy a család unitárius volt, s mindkét Nyíró testvér a későbbiekben is a kolozsvári unitárius egyházat szolgálta.⁶⁹

Ezt követően a 17. században már nem találtunk több „hungarus” vagy „pannonius” megjelölést a matrikulában, ennek oka nyilván az, hogy 1623-tól megnyílt a bécsi Pazmaneum, 1635-től pedig a nagyszombati egyetem, s a magyarországi katolikus értelmiség számára ezek elérhetőbb, olcsóbb intézményeknek számítottak. Érdeemes viszont megjegyeznünk, hogy számos ingolstadt-i jezsuita professzor vett részt a 17. században részben személyesen, részben könyvei által a magyarországi rekatolizációban. A kor egyik leghíresebb jezsuita szónoka, Matthias Faber (Nagyszombat, † 1653) például a délnémet város egyetemi katedrájáról érkezett Magyarországra, s német nyelvű hitszónokként tevékenykedett Sopronban, Besztercebányán és Selmecebányán. Több vitairatot adott ki Nagyszombatban és Bécsben, egyik írását (*Wunderseltsame Abenteuer*, Posen, 1643) Besztercebányán osztogatta, s élénk vitába keveredett a felső-magyarországi lutheránus teológusokkal.⁷⁰

Egy másik ingolstadt-i professzornak, Jakob Feuchtnak a könyvét (*Fünff kurze Predigen*, Köln, 1574) magyarra fordította Tasi Gáspár, igaz, jókora késéssel, 1640-ben.⁷¹ Az erősen polemikus töltésű könyv jól szolgálta a felső-magyarországi rekatolizációs törekvéseket.

Az ilyen adatokat még tovább lehetne sorolni, itt most csak annyit jegyezhetünk meg, hogy Ingolstadt szellemi kisugárzása nem csupán az oktatásban érvényesült, hanem a hitviták során is, főként könyvek, de olykor még személyes jelenlét révén is.

⁶⁹ TÓTH Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák*, in: *Kelemen János Emlékkönyv*, szerk. BODOR András, Kolozsvár–Bp., 1957, 587–606.

⁷⁰ RMNy, Nr. 2279, 2290; Matthias Faberről: LThK, III, 1021.

⁷¹ RMNy, Nr. 1849; LThK, III, 1021; HOLL Béla, *Tasi Gáspár. Adalékok 17. századi fordításirodalmunk történetéhez*, in: *Acta Hist. Lit. Ung. Szeged*, 1971, 99–106.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy a német nyelvterület katolikus egyetemei közül elsősorban Bécs és Grác játszott meghatározó szerepet a magyar diákok képzésében. Ennek érthető oka egyrészt a földrajzi közelség, másrészt a politikai kapcsolatrendszer a Habsburg-házzal.⁷² További indokként említhető, hogy egyfelől Róma, másfelől a két ausztriai univerzitás szoros kapcsolatban állt egymással, a hallgatók átcsoportosításának megvolt a jól működő rendszere. Emellett természetesen fontos volt a prágai és az olmützi egyetem szerepe is, az összevetés alapján úgy látszik azonban, hogy ezek inkább előkészítő szerepet játszottak a magasabb tanulmányokra induló diákok életében. A délnémet katolikus egyetemekre viszonylag ritkán és kisebb számban jutottak el magyarországi diákok, épp ezért az ő tanulmányaik egyediségük révén inkább csak színesítették a Kárpát-medence peregrinációtörténetét. A nagyszombati egyetem megalapítása 1635-ben mindenestre élő igényt elégített ki, a megnövekedett érdeklődést szolgálta, s nem mondhatni, hogy jelentősen csökkentette volna a német nyelvterületre irányuló katolikus egyetemjárás résztvevőinek számát. A 17. században egyre többen kíváncsoztak felsőfokú stúdiumokra. Sokféle intézményből, sokféle szellemi útravalóval tértek haza a magyarországi diákok, s ez kétségkívül a Kárpát-medence szellemi életének gazdagodását, sokszínűségét eredményezte.⁷³ Ennek során az egyik legjelentősebb tényező a Közép-Európában igen jól szervezett jezsuita egyetemi rendszer

⁷² *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Hgg. BAHLCKE, Joachim–STROHMEYER, Arno, Stuttgart, 1999; TÜSKÉS Gábor, *Literatur- und frömmigkeitsgeschichtliche Verbindungen zwischen Niederösterreich und Ungarn in der frühen Neuzeit*, in: *Aspekte der Religiosität in der frühen Neuzeit*, Hg. Thomas AIGNER, St. Pölten, 2003, 9–26; *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*, ed. ANDOR Eszter–TÓTH István György, CEU, Bp., 2001.

⁷³ A konfessionális sokszínűséget elemző legújabb tanulmánykötet: *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Hgg. von Volker LEPPIN und Ulrich A. WIEN, Stuttgart, 2005 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 66).

volt, amely elsőrendű szerepet játszott a magyarországi katolikus értelmiségi elit megerősítésében és európai szintű képzésében. A külföldi környezet sok esetben rá is kényszerítette a diákokra identitásuk határozottabb tudatosítását, a *natio hungarica* közösségtudatának megfogalmazását, s ez elsősorban a Bécsi Egyetem hallgatóiban erősítette meg a vallásos öntudaton túl az etnikai összetartozás és nemzeti önértelmezés tendenciáit.

VIRTUS ÉS POÉZIS

(Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben)

Szeretlek téged, harcos, hősi költő,
zord hadvezér, te rettegett, te nagy,
ki a tiport magyarság szívetbőltő
tartalma, lángja, édes fénye vagy!

(Kosztolányi Dezső: Zrínyi, a költő)

Hadvezér és költő? Diplomata és poéta? Líra és politika? Poeta doctus et dux militaris? Könyvtár és fegyvertár egymás tőszomszédságában? Korszerű poétikai-retorikai műveltségű literátor és kastélya kerítését török fejekkel dekoráló bajvivő? Önnön sorának apoteózisát eposzi fikcióba transzponáló író és/vagy katonai tapasztalatait gyakorlati és elméleti útmutatásokba foglaló hadtudós? „Felfegyverzett Pallas”, miként Ráttkay György írta róla?

Az ilyenféle kérdések még hosszan sorolhatók lennének, az egymásnak ellentmondani látszó karakterjegyek újabb és újabb párdarabjait lehetne még sorjáztatni. De vajon miféle értékrend ötvözhetette és rendezhette harmonikus egységbe a jellemvonások és tevékenységek e sokféleségét egyetlen személyiségben, ugyanazon életműben? – kérdezheti a Zrínyi-hagyomány modern kori értelmezője. Tágabbra vonva a kérdés horizontját: milyen kor s milyen régió volt az, amelyben a penna és a szablya forгатása nem ellentéte, de sokkal inkább kiegészítője volt egymásnak, s amelyben gyakorlat és elmélet, életút és irodalmi szövegvilág, politika és literatúra ennyire összefonódott, s egymást kölcsönösen tápláló impulzusokat keltett életre?

Mínthogy az Arany János által hosszú időre kanonizált Zrínyi-kép a nemzeti kulturális emlékezet szerves részévé vált, érthető módon nemegyszer álltak már az érdeklődés előterében a fenti kérdések. Könyvtárnyi irodalom – szaktanulmányok, monográ-

fiák, esszék és költemények sora – járult hozzá a 19. század eleje óta a Zrínyi-kép megteremtéséhez, az adott kor számára leginkább autentikusnak tekinthető írói, politikusi és hadvezéri karakterjegyek meghatározásához. Számos korszak és nemzedék alakította ki a maga értelmezését az első magyar eposzíró életművéről, amelynek gazdagságát épp az jelzi, hogy sokféle módon lehetett hozzá közeledni. Gazdaságtörténészek igyekeztek magyarázatot találni a család kiterjedt birtokainak gyarapodására, hadtörténészek készítették el a „magyar Mária” törökellenes küzdelmeinek mérlegét, a korszak diplomáciai múltjának kutatói vizsgálták politikai kapcsolatrendszerét, egyháztörténészek kutatták világképének vallásos elemeit, felekezeti kötődéseit vagy éppen toleráns megnyilatkozásait, az irodalomtörténészek pedig szinte soronként elemezték stílusbravúrijait, szerkesztési eljárásait, jellemábrázoló módszereit, verselési technikáit, imitált antik és olasz példaképeit, hazai és külföldi forrásait.¹ Megkísérelték már őt a romantika előfutáraként bemutatni, máskor a reneszánsz kései reprezentánsának vélték, a mindmáig mértékadó szemlélet viszont egyértelműen a barokkban jelölte ki helyét.² Kultusz tárgyává vált a Zrínyi-életmű, amelynek egyes elemeit olykor a kultúrpolitika is igyekezett beépíteni ideológiájába. Jellemző, hogy halálának körülményeit is legendák övezték.³ Eposza, lírája, prózai munkássága és levelezése egyaránt a 17. századi magyar irodalom- és művelődéstörténet gyakran vizsgált és interpretált anya-

¹ Az igen terjedelmes Zrínyi-szakirodalmat *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* (Bp., 1970), valamint ennek pótkötete tartalmazza 1975-ig, ezt itt főlegesen lenne felsorolnunk, csupán néhány tételre utalunk, gondolatmenetünk kialakítását főként az újabb kutatás inspirálta. A szövegkiadások közül a Syrena-kötet faksimiléjét (KOVÁCS Sándor Iván utószavával, Bp., 1980), a prózai munkáknak a legújabb kritikai kiadását (*Zrínyi Miklós prózai munkái*, sajtó alá rend. KULCSÁR Péter, Bp., 2005), valamint a levelezés újabb kiadott korpuszát (*Zrínyi Miklós válogatott levelei*, kiad. BENE Sándor és HAUSNER Gábor, Bp., 1997) használtuk, rájuk az alábbi rövidítésekkel hivatkozunk: Syrena, ZMPE, ZMVI. Idézeteink helyesírásában e kiadásokat igyekeztünk követni.

² TOLDY Ferenc, *Gróf Zrínyi Miklós*, in: *Irodalmi archépek és beszédek*, Pest, 1856, 8–19; KIRÁLY György, *Zrínyi és a renaissance*, Nyugat, 1920, 550–556; SÍK Sándor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1940.

³ BENE Sándor–BORLÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, Bp., 1988.

ga lett, viszonyítási alapul szolgált, eszmevilágának és szövegalkotásának sokszínűsége ugyanis különösen alkalmas volt arra, hogy a kora újkor magyar politikai és szellemi horizontjának fő vonásait általa világítsa meg a szaktudomány. Másfél évszázad kutatási eredményeit összegezhette 1964-ben Klaniczay Tibor monográfiájának második, bővített és átdolgozott kiadása, amely egyfelől a magyar filológia eredményeinek összegzésével, másfelől a nemzetközi kontextus széles körű ismeretével rajzolhatta meg a Zrínyi-képet, s így alapvonalaiban ez a monográfia mindmáig iránymutató.⁴

Az 1970-es évek végétől azonban új lendületet vett a korszakra, s benne az eposzköltőre vonatkozó kutatás, ekkor kibővültek a levéltári munka lehetőségei, nemzetközi barokk-konferenciák sora hozott új eredményeket a kor mentalitására nézve, gyarapodott az olasz–magyar és a horvát–magyar kapcsolattörténet ismeretanyaga, az irodalomelmélet is újabb szempontokra irányította a figyelmet (műfajelmélet, hermeneutikai és recepcióesztétikai kérdések, toposzkutatás, retorikatörténet), részmonográfiák és újabb szövegkiadások láttak napvilágot, új fények ragyogtatták fel az életmű egyes részleteit.⁵

A filológiai eredmények gazdagodása minden írói életmű kapcsán újabb eszme-futtatásokat indukál, korábban háttérben maradó szempontok erőteljesebb érvényesítését engedi – sőt olykor követeli – meg, ez a helyzet a jelen esetben is. Szándékunk ezúttal az, hogy Zrínyi eszmevilágának egyik pillérét, az individuális és kollektív (azaz: nemzeti) önreprezentáció értékrendjét – s az ezt kifejező retorikai alakzatokat – vegyük szemügyre, úgy reméljük, hogy az ilyen vizsgálódás közelebb viheti a modern olvasót a kora újkor e jelentős intellektuális teljesítményének korszerű magyarázatához. Azon véleményekhez csatlakozunk, amelyek szerint a szellemi környezetnek, az intézmények és konvenciók adott időszakban fennálló rendszerének, tehát az egyes írói alkotásokat

⁴ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964.

⁵ Korábbi monográfiáját eszmetörténeti szempontból jelentősen kiegészítette KLANICZAY Tibor, *Korszerű politikai gondolkodás és nemzeti látókör Zrínyi műveiben*, in: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987, 337–400.

létrehívó intellektuális térnek – az ún. elsődleges kontextusnak – meghatározó szerepe van a szövegalkotási módszerek kiválasztásában, az alkotás (avagy textus) eszmei és esztétikai értékeinek létrejöttében, így az alábbiakban ennek a szempontnak az érvényesítését célravezetőnek látjuk.⁶

Az önértelmezés alakzatai

Zrínyi jól ismert vallomások nyilatkozatai evidens kiindulópontjai lehetnek a költői önreprezentáció megvilágításának. A *Syrena*-kötet dedikációja egyértelműen fogalmaz a szerző értékrendjét illetően: „...az én professionom avagy mesterségem nem az Poésis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálattjára annál: az kit írtam, multságért írtam, semmi jutalmot nem várok érette.” A korábban említett nagy eposzíró elődök (Homérosz, Vergilius) léthelyzetétől ezzel elkülöníti a magáét, sajátos egyediségét teremti meg, mert míg azoknak „más gondgyok nem volt”, azaz a poézis állt első helyen eszmevilágukban, az határozta meg törekvéseiket s pozíciójukat a kiváló emberek (*viri illustres*) panteonjában, addig számára az irodalmi munkálkodás „legutolsó volt”, értékrendjének perifériáján kapott csupán helyet, nyomósabb érdemeit más létszférában tartja reprezentálhatóknak. Az öndefiniáló megjegyzés az egyéni érték- és normarend sajátosságainak kijelölésével, a másokhoz való viszony meghatározásával mintegy önmagát tudatosítja, identitását hozza létre. A verseskötet szerzője tehát önmaga pozícióját egyrészt a költői elit tagjai között jelöli ki, a legnagyobb tisztelettel övezett múltbéli eposzírók alkotásával veti össze saját munkáját, ezen a körön belül viszont helyzetének egyediségét, különlegességét hangsúlyozza, s a kor szokásához híven az apológia toposzaival társítja.

Ugyanennek a gondolatnak immár sokszor idézett, jól ismert költői megfogalmazása a *Syrena*-kötet *Peroratió*jában („De híre-

⁶ TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001, 316–324. A módszertani vita folytatását vö. ItK, 2003:6. számában.

met nem csak keresem pennámmal / Hanem rettenetes baj-vívó szablyámmal”) metonímia révén utal az értékrendre, vizuálisan jelenítve meg az írói önszemlélet alakító tényezőinek hierarchiáját, s ebben az empirikus tevékenység primátusát a fikatív-költői világgal szemben. Nem mintha az előbbi (a poézis) értéktelen lenne számára, a hírnév (*fama bona*) megteremtésének természetesen ez is szerves része, fontos komponense, a hangsúly azonban – mindkét nyilatkozat esetében – a sorrendre helyeződik, amely így egyszerre értékrendet is teremt.

A kettős hivatástudat – a hadvezéri és a költői mesterség együttes gyakorlása – egyébként az antikvitás óta ismert toposz, Balassi ugyancsak amellett érvelt, hogy a „jó tudomány” a katonáskodó embernek nemcsak hogy ártalmára nincs, de „szablyája élet is megjobbítja”, ha járatos a „verscsinálásban”. A 16. századi magyar történelem eleven példákat szolgáltatott erre a szimbiozusra, elég ha itt csupán arra utalunk, hogy az 1580-as években a magyar (és közép-európai) humanista értelmiségi elit számos tagja – Balassin kívül például Kátay Mihály, Ecsedi Báthory István, Homonnai Drugeth István, a lengyel Adam Czahrowski, az osztrák Christoph Schallenberg – közvetlenül, karddal a kezében vett részt a végvári harcokban, s ezzel együtt valamennyien a literatúrát is művelték. A hazai közvélemény nagyra értékelte ezt a kettősséget, az ezt propagáló korabeli nyilatkozatok közül idézzük ezúttal Kátay Mihálynak a Balassi testvéreket magasztaló sorait, amelyek szerint „életükben nevezetesek voltak tehetőségükről, ékesszólásukról, okosságukról, vitézségükről, mindketten a török fegyvereknek estek áldozatul. Élniök kellett volna még a haza javára sokáig, évekig...”⁷ Ezzel ellentétben közismertek azok a korabeli külföldi nyilatkozatok, amelyek szerint a magyarok csakis a harcok erejében jeleskednek, a *studium* és a *pietas* nem jellemző rájuk. Ennek cáfolataként kellett hangsúlyozni, hogy a vitézséget és az ékesszólást – melyek egyaránt a „haza javát” szolgálják – tehát nem egymás ellentéteinek, hanem éppen kiegészítőinek tekintette s a valódi hőrosz karakteréhez mindkettőt hozzátartozónak vélte a hazai kortárs értelmiségi közvé-

⁷ Rimay János írásai, sajtó alá rend. ÁCS Pál, Bp., 1992, 19 (Régi Magyar Könyvtár, Források 1).

lemény. Ezt a felfogást – miként azt Király Erzsébet tanulmányai bemutatják – számos latin és olasz nyelvű humanista traktátus propagálta, többek között a Zrínyi-könyvtárban meglévő Daniello Bartoli-féle kötet is, amelyben a jezsuita szerző határozottan állást foglalt a „kettős dicsfény”, a karddal szerzett dicsőség és annak ugyanazon személy által történő írásos megörökítése mellett.⁸

Zrínyi is e kettős „*professio*” érvényességének volt elkötelezettje: egyfelől az „ország szolgálatát” hadvezérként és politikusként vállalta, másfelől ennek irodalmi vetületét, nyilvánossági terét ugyancsak ő maga hozta létre. Leveleiben közvetlenül is tárgyalta saját haditetteit és megfogalmazta katonai elveit, eposzában dédapja históriája kapcsán, morális allegóriaként működő irodalmi fikcióval példázta eszményeit, némi egyszerűsítéssel úgy is fogalmazhatunk: a *virtus* eszményének történeti epikába transzponált apoteózisa a *Szigeti veszedelem*. Hasonló a helyzet prózájával is: a *Vitéz hadnagyban* közvetve, olvasmányai nyomán, elméleti síkon fejtette ki személyes véleményét a saját maga által is követendőnek ítélt hadvezéri karakterről, a Mátyás-elmélkedésben pedig ugyanezt tette az uralkodó eszményével kapcsolatban. Mint köztudott, a *Török áfium* mindezeknek összegzője, aktivitásra buzdító retorikai mestermű, mind önmagának, mind tágabb közösségének, nemzetének programirata, amelyben a líterátor a politika és a honvédelem megreformálását – önmaga aktív írói közreműködésével – szorgalmazza („Szabjunk más rendet dolgainknak!”).

A Zrínyi-életmű kettős pillérének kiemelkedő jelentőségére érthető módon a művelt kortársi közvélemény is felfigyelt, a korporsója felett oráló Kéry János pálos atya ezt barokk pátosszal emelte ki. Szerinte Zrínyi „nagyon élesen átlátta, hogy jobban szeretik és félnek az olyan sisakoktól, amelyek tudással teli fön-

⁸ KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi. A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*, Bp., 1989, 79–90; uő, *Az európai keresztény hős mítosza és a szigetvári hős*, in: *Zrínyi Miklós emlékezete. A Szigetváron tartott II. Zrínyi-tanácskozás anyaga*, klny. a Somogy 1991/6. számából, 31–37; KIRÁLY Erzsébet–KOVÁCS Sándor Iván, *„Adria tengernek fönnforgó habjai”. Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Bp., 1983, főként 80–123; *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991, 382.

nyugosznak, és hogy vak lesz az a Mars, mely a bölcsesség szeme nélkül jár”, majd arra utalt, hogy az eposz szerzője „a tógás és a katonaköpenyes Pallas révén egyaránt megalapozta kétféle dicsőségét.” A koporsóban fekvő hérosz megszólításában is e kettős erényre utalt: „Te, aki a bölcsességet ritka látvánnyal társítottad a magyar vitézséghez, és magadban szent szövetséggel egyesítetted Pallast és Marsot, nagyobb dicsőséggel, mint Julius, aki a kettő révén lett Caesar.”⁹ A szellemi és a testi erő, a tudás és a vitézség együttesének magasztalása a barokk korban már Magyarországon is topikus jelenség, számos halotti prédikáció laudatív elemét ez jelenti, a szakirodalom több példával illusztrálta ezt.¹⁰ Kéry beszédének barokk pátozsa ezt a retorikai *gradatio* révén adja elő, szerinte ugyanis a virtusnak és a sapientianak olyan színvonalú és mértékű harmóniája magyar földön, mint amelyet az elsiratott személyiség meg tudott valósítani, nem mindennapi, „ritka látvány”. Másfél évszázaddal később ugyancsak a kettős hivatástudat legmagasabb szintű egyesítését csodálta meg Zrínyi egyéniségében Vörösmarty Mihály, amikor a *Zalán futása* előfizetési felhívásában, 1825. január 30-án ezt írta róla: „...talán nincs nemzet, mely oly emberrel dicsekedhessék, ki amellet, hogy főrendű vitéz volt, fő lenne azok között is, kik a vitézeket éneklik.” Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy itt a „fő” melléknéven van a hangsúly: mindkét szféra jellemzésében szerepel, egyenlő erősséggel, a kiválóság jelzőjeként.

De éppen mert Zrínyi maga volt saját – részben megtörtént, részben megálmodott – tetteinek „énekese”, életművének teoretikus apologétája, ezért a kor szokásainak megfelelően önértelmező szövegformációi közé beiktatta a szerénység toposzát is, az írásaiban mutatkozó „fogyatkozások” mentegetését, az író (*uir literatus*) másodlagosságának hangoztatását a hadvezér (*bellator, dux belli*) léthelyzetével szemben. Aligha vonható kétségbe, hogy teljes tudatában volt költői értékeinek, „nagyhírű munkája” időt-

⁹ KÉRY János gyászbeszéde BORIÁN Gellért magyar fordításában: *Zrínyi-dolgozatok*, VI, 1990, 293–325 (id. hely: 305, 308, 319).

¹⁰ BORIÁN Gellért, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004, 36–37 (Pannonhalmi Füzetek, 50). Rátkay György szerint Zrínyi „armata Pallas”, uo. 366.

állóságának, mégis eltért a kétféle mesterség (*ars militaris* és *ars poetica*) egyenértékűségének humanista szemléletű hangoztatásától, s határozottan szögezte le – saját személyét és tetteit illetően – hadvezéri tevékenységének primátusát, a „szablya élével” szerzett babér, a „jó hadakozás” értékrendbeli fölényét minden mással szemben.

Ha nem is ennyire közvetlenül, de megmutatkozik ugyanez az értékrend Zrínyinek Batthyány Ádámhoz írott leveleiben. A színlelés (*simulatio*) és a leplezés (*dissimulatio*) kommunikációs technikáit az itáliai udvari kultúra megismerése révén jól elsajátító huszonnyolc éves ifjú 1648. július 5-én kelt terjedelmes misszilisében türelmetlenül sürgette a körültekintést és megfontolást javasoló „Édes Bátyám Uram” mielőbbi állásfoglalását és javallását arra nézve, hogy „az rossz békességnek ... árnyéka” alól ki lehessen törni, s a kezdeményezést a magyar fél (s ebben természetesen ő maga is) magához ragadhassa. A török hódítást elfogadó és a méltatlan helyzetet pacifikáló béke helyett „egy jó hadakozást” sürget, amellyel „kitörnének valamelyik fogát mi is az töröknek, mikor marna minket”.¹¹ A nemzetközi politikai-katonai tanulmányirodalom (*precectistica*) gondolatait hasznosító eszmélkedés – miként arra Bene Sándor utalt – a hírnév megszerzésének zálogát a nagy visszhangot kiváltó haditettekben láttatja, mint-hogy a levél szerzőjének öntudatos helyzetértékelése szerint „nem kicsiny emberek vagyunk”, s nem hoz tisztességet a jeles embernek a „kicsiny csatázás és haszontalan járás”. Ehhez hozzátehetjük, hogy nem csupán a hírnév értelmezésének, hanem ugyanakkor az önreprezentációnak is beszédes megnyilvánulásai ezek a sorok. Mint tudjuk, a *Szigeti veszedelem* ekkor már készen volt, de a véghezvitt „nagyhírű munká”-ról szerzője sem ekkor, sem a kötet megjelenése után – legalábbis az eddig ismert misszilisek szerint – nem tett említést az általa egyébként igen nagyra becsült atyai jóbarátnak, noha sűrűn keresték fel egymást leveleikkel. Mint tudjuk, a Batthyány-könyvtárban 1651. szeptember közepén már leltárba iktatták a Syrena-kötetet,¹² a szeptember 22-i Zrínyi-

¹¹ ZMVL, 46.

¹² KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp.–Szeged, 2002, 196 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IV).

levélben viszont egyetlen szó sem esik róla, ehelyett az „édes Bátyám Uram”-nak a török elleni portyák sikeréről, foglyok ejtéséről számol be érezhető örömmel és önbizalommal. Ez is eléggé világosan jelzi, hogy íróként tudatosan kívánt háttérben maradni, elsősorban a tettek erejében hitt, noha jól tudta, hogy a *virtus* krónikást kíván, penna nélkül a szablya heroizmusának nem maradhat fenn örök hírneve és dicsősége.

Látszatellentétéről lenne itt szó? Úgy véljük, közelebb járunk az igazsághoz, ha Zrínyi karakterének egyik alapvonásaként értelmezzük ezt a feszültséget.

Leveleiben kezdettől fogva a hadakozás melletti érvek voltak túlsúlyban, argumentációjában a „régí virtus” eszményének újjaélesztése kapott elsőrendű szerepet. Már idézett, 1648. július 5-i levele szerint indokolt a fegyveres fellépés, ugyanis „ha nem egyéb hasznunk volna is benne, az volna, hogy tanulna ismét a vitézlő nép valamit, az régi virtust elővennék, és megmutatnánk az egész világnak, hogy semmi héával nem vagyunk, hogy az régi híres magyarok lehessünk, hanem csak az egyesség és jó hadakozás: evvel mentek az mi eleink elől, evvel bírtak meg annyi királyságokat, evvel böcsülteték meg az egész világon magukat az magyarok.” A kulcsfogalom propagálását szolgáló fokozás (*gradatio*) a horizont tágitásával kíván hatást elérni (eleink előhaladása – más királyságok meghódítása – egész világ becsülése). Egy évvel későbbi, 1649. augusztus 22-én kelt levele ebben az eljövendő hadi helyzetben saját szerepét is kijelöli. Míg ugyanis Batthyány Ádámot dicséri, amiért „jó bátor szível és a katanaságra való alkalmatossággal és kedvvel” van megáldva, addig hozzátéveszi, hogy „mind ezekből az jókból” ő maga is részesült, ezért tehát kettőjüknek össze kell fogniok, nem szabad henyélniök, ugyanis talentumaik elrejtéséért Isten büntetése várható. Tehetségének tudatában lévő, tettekész, nagy terveihez társakat kereső ember önarcképe ez, olyan hadvezér-politikusé, aki csupán az alkalomra vár, hogy „az ország szolgálatát” virtusaival teljesítse. Számos további levele az ilyenfajta alkalom keresése jegyében íródott, szinte minden esetben tettekre kívánta ösztönözni a nehezen átlátható helyzetekben hezitáló, töprengő, tépelődő címzeteket.

Továbbviszi ezt a gondolatot a *Vitéz hadnagy* 6. discursusában hangoztatott alapelv, amely szerint „szükséges, hogy mikor valami alkalmatosságot az ember lát, nyuljon hozzá, szükséges, hogy minden állapotokat, történeteket az maga dolgához s javához mesterkedgyék szabni.”¹³ A kezdeményezőkézség nagyra értékelése, az alkalom (*occasio*) kiaknázásának kívánalma a továbbiakban a „hajós ember” exemplumával folytatódik, eszerint az alkalmatosságokkal „kel néki mesterkedni, hogy az ő hasznára és javára legyenek, hogy az maga állapottyát az időhöz szabhassa, egy szóval quisque suae fortunae faber.” Aligha szorul bizonyításra, hogy „az ország szolgálatában”, hadi és politikai tetteiben ő maga ezt az elvet igyekezett követni, életrajza s a hadtörténeti feldolgozások mindenestre ezt igazolják. De vajon önmaga megmutatásában nem érvényesült volna ugyanez, vajon a retorikai lehetőségekkel nem kívánt volna „mesterkedni”, hogy „az maga állapottyát az időhöz szabhassa”?

A szakirodalom már eddig is utalt arra, hogy a korszerű államelméleti műveken eszmélkedő ifjú főúr az ezekben rejlő tanulságokat nagyon is jól felismerte, ehhez most azt tehetjük hozzá, hogy önreprezentációjában ugyancsak kamatoztatta azokat. Mint láttuk, levelezésében, a legszemélyesebb műfajban nem nyilatkozott meg költőszerepben, a kettős hivatástudat értékrendjének hierarchiájából itt csupán az egyik szféra kapott helyet, ezzel feltehetően a hazai közvéleményhez, a dedikációjában is megjelölt „magyar nemesség” első renden preferált elvárásaihoz illeszkedett, ezeknek jobban megfelelt a nagyszabású hadi vállalkozások lehetőségeiben és a magyarság vitézi tradícióiban rejlő erő emlegetése. Megnyilvánul itt továbbá a fiatal horvát bán őszinte hite abban, hogy a virtus elnyeri majd földi és égi jutalmát, ennek a meggyőződésnek a kifejtéséhez pedig tudatosan alkalmazta a korszerű kommunikációs eljárásokat. Az önbizalom, a nagyra-hivatottság, a tettekészség, a „derék dolog” véghezvitelének etikai parancsát szövegezte meg e híres levél soraiban, ebből következően a virtuosos cselekedet hozhatja csak meg a „nagy hírt”

¹³ ZMPPM, 82.

(*fama bona*) és ennek nyomában majd a tisztességet és dicsőséget (*gloria*), ami jutalomként illeti meg a „nem kicsiny emberek” (*virii illustres*) tetteit. Az itáliai humanisták értékrendjéből táplálkozó gondolatmenet ez, eredetükről az újabb kutatások során legtöbbször Király Erzsébet tanulmányai tártak fel. Leone Ebreo például így fogalmazott: „A dicsőség és a hírnév jutalom, nem cél..., s nem azért kell a virtust követnünk, hogy dicsérjenek érte, bár dicsőrőink növelik tisztességünket...”¹⁴

Az ilyenféle eszmefuttatásokat jól ismerte Zrínyi, könyvtárának olasz anyaga tanúskodik erről, ami viszont fontosabb: a humanista etikai kategóriákat magyar kontextusba ültette át, Leone, Bartoli és mások elvont eszmélkedései konkrét formákat öltöttek az állandó török harcok világában élő magyar literátor tollán. A *virtus*, *fama*, *gloria* és sok egyéb fogalom itt nem csupán magyar nyelvi megfelelőit keresi meg, hanem a hazai történelem összefüggésrendszerébe kerül át (*régi magyarok vitézsége, hírneve, becsülete, Mátyás király példája*), s ezt Zrínyinek nem csupán verseskötete és későbbi hadtudományi-politológiai műveinek korpusza, hanem levelezése is szembeötlő szöveghelyekkel illusztrálja.

A fiatal Zrínyi önképének alapvonása tehát a – változatos retorikai alakzatokban kifejezett – kettős hivatástudat, az ezen alapuló etikai értékrend központi kategóriája pedig a *virtus*, amelynek általa adott értelmezési variációit, toposzait, szöveghelyeit ugyanacsak érdemes az alábbiakban részletesebben is áttekinteni.

Virtus és önkép

A szakirodalomban többször elhangzott már az a vélemény, amely szerint a *Szigeti veszedelem* Zrínyi legszemélyesebb műve, az eposz

¹⁴ KIRÁLY E., 1989, 79–90.

műfajától szokatlan szubjektivitás érződik sorai mögött.¹⁵ Hozzátehetjük: ha a narráció mögött az önreprezentáció elemeit igyekszünk számba venni, akkor csak megerősíthetjük e megfigyelés igazát. A családra, s annak törökellenes katonai tradícióira többször is utal a szövegben az eposz szerzője.¹⁶ Érdekes azonban arra is felfigyelnünk, hogy az elbeszélte témának (a dédapa története) és saját poétai-krónikási léthelyzetének horizontja miképpen olvad össze s válik egymást erősítő tényezővé. A XIV. ének elején például költői-elbeszélői pozíciójának öntudatos kijelölését olvashatjuk:

Ihon jün Zrininek ragyagó csillaga,
Ihon mozdulhatatlan tramontanája,
Bán cselekedetét az én kezem írja,
Mellyet Isten lölke elmémbe befuja.

Az isteni sugallatra alkotó költő önképének megrajzolása ez: a dédapa ragyogó tetteinek narrátora határozza meg így írói tevékenységének jelentőségét, a maga helyét ily módon mintegy közvetítőként jelöli ki Isten és a heroikus helytállást tanúsító ő között, mediátori szerepkört jelöl ki a maga számára. Ezt követően kilép a költő a dédapa történeti idejét jelentő narráció teréből és tíz strófán át saját korának hőseiről (virtuális olvasóiról?) szól: Zrínyi Péter, Wesselényi Ferenc, a leendő nádor, s végül Batthyány Ádám említetik itt név szerint is, mint barátai és küzdőtársai.¹⁷ A „nagyhírű munka” közeles befejezésének öröme, a „révbe érkezés” szilárd hite allegorikus képben jelenik meg:

¹⁵ KOVÁCS Sándor Iván, „Ha mit az én magyar verseim tehetnek”. *A személyesség és az elbeszélő megszólalásai Zrínyi eposzában*, lt, 1998: 1–2, 181–209. A prózai művek dedikációjának líraiságáról szól meggyőzően uő, „Magyar vitézeknek dicsőségül földben temetett csontjai és azok nagy lelkeiknek árnyékjai”. *Retorika, religió, nemzetudat Zrínyi műveiben*, in: *Retorika, religió, nemzetudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLAI Szabolcs, Debrecen, 2004, 289–291 (Csokonai Universitas Könyvtár, 31).

¹⁶ KLANICZAY 1964, 306–317.

¹⁷ Syrena, Pars decima quarta.

Már én mágnesküvem portushoz hoz engem,
Szerencsésen jüttem által ez tengeren,
Immár barátimat az parton esmerem,
Mellyek nagy örömmel jüttek énelőmben.

Felrémlik azoknak a képe is, akik „mérges foggal reánk agyarkodnak”, ők a jelenkori ellenfelek, akik „nem csak törökök”, hanem az irigységtől vezérelt hazai riválisok, politikai ellenfelek. Velük szegeződik szembe a „vitészség” (egy esetben pedig a virtus), az előbbi (főnévként vagy jelzőként) összesen nyolcszor fordul elő az első tíz versszakban, kiemelt szerepe tehát nyilvánvaló. Atyai jóbarátját pedig így jellemzi:

Látom Bottyánit is, vállával országot
Támasztja, s romlásra nem engedi aztot,
És noha ő nem vár senkitül jutalmot,
Maga virtusából vesz elegendő jót.

A virtus ebben a kontextusban az „ország támasztásával” egyenlő, az önzetlen szolgálatvállalással, ez pedig a klasszikus antikvitás felfogásához áll közel.¹⁸ Miként a fogalom történetének legfrissebb áttekintésében Bene Sándor utalt rá, a cicerói álláspont szerint a virtus megszerzése a katonai és politikai téren nyújtott kiváló teljesítmény függvénye, s majd ez szüli a jó hírnevet (*fama bona*) és a dicsőséget (*gloria*). A középkorban vallásos elemmel egészült ki a fogalom, majd a humanisták iktatták be az igazi kiválóság követelményei közé az intellektuális erőnyeket (*studium, ars, sapientia, mecenatura*). A reneszánsz kor jeles olasz elméletírója, Alessandro Farra az ideális hadvezér (*perfetto capitano*)

¹⁸ A virtus fogalmáról vö. Jerrold E. SEIGEL, *Virtù in and since the Renaissance*, in: *Dictionary of the History of Ideas*, ed. by Philip P. WIENER, vol. IV, New York, 1973, 476–486, továbbá Russel PRICE, *Virtù*, in: *Encyclopedia of the Renaissance*, vol. VI, New York, 1999, 276 (további szakirodalommal). A korabeli magyar irodalom fontosabb virtusértelmezéseinek vázlatos áttekintése: BITSKEY István, *A vitészség eszményének változatai a régi magyar irodalomban*, in: *Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, 1999, 114–134.

erényeit egy triádban szintetizálta (*virtù morali, heroiche et intellettuale*), majd a virtuosos magatartás (*abito virtuoso*) tucatszerű kellékét sorolta fel értekezésében (*Dell'ufficio del capitano*, Pavia, 1564). A „perfetto capitano” eszményének leírását számos – Zrínyi által is ismert – olasz traktátus kísérelte meg ekkoriban, más kérdés, hogy az eszmény és a valóság ritkán esett egybe.¹⁹

Zrínyi minden jel szerint már az eposz megírása során szembe találta magát a virtus értelmezésének sokrétűségével s az ebből adódó bizonytalansággal. A szigeti ostrom leírásában szinte mindig a *vitézség* fogalma szerepel, a török és magyar harcosok egyaránt vitézek, s ez elsősorban a kardforgatásban való jártasságot és a nagy testi erőt jelöli. A várvédők azonban többek ennél, a kapitány szózatának szavai eszményeket jelölnek meg a heroikus harc motivációjaként (kereszténység, szerelmes haza, család). Más oldalról is árnyalódott, gazdagodott Zrínyi eszmevilága: mind az időközben tanulmányozott olasz államelméleti irodalom termékei, a machiavellista fejtegetések, mind pedig az antik szerzők írásai a *virtus* fogalmát használták, az eposzírónak tehát tisztázni kellett magában a két kategória viszonyát. Annál is inkább, mivel életművének kulcsfogalmáról volt szó, arról a legfőbb jóról (*summum bonum*), amely köré felépítette hadvezéri-politikusi önképét, s írói munkásságát egyaránt. A klasszikus eszmény és a magyar tradíció találkozott itt össze, a kérdés az volt, mennyiben egyeztethetők össze egymással.

Miként arra Klaniczay is utalt, nem volt ez könnyű feladat Zrínyi számára, sokat töprengett az olvasmányjaiból határozottan körvonalazódó fogalom s a magyar végvári hagyományból örökölt kifejezés megfeleltetésén, a hazai és a nemzetközi terminológia közös nevezőre hozásán. A 17. aforizma bizonytalanságát („En nem tudom miképen azt a szót magyarul nevezni: virtus, maga anélkül semmik vagyunk. Virtus a vitézség, virtus az állhatatosság, virtus az okosság, egy szóval minden jót teszen az virtus”) majd a 6. tanúság (centúria) oldja fel. Zrínyinek e legismertebb,

¹⁹ Daniela FRIGO, *Principe e capitano, pace e guerra: figure del politico tra Cinque e Seicento*, in: *Il „Perfetto Capitano”. Immagini e realtà (secoli XV–XVII)*, a cura di Marcello Fantoni, Roma, 2001, 273–304, főként 291–301.

sokszor idézett definíciója szerint „a virtus, akit mi vitézségnek nevezünk, sokféle más apró virtusokból fel van építve”, komplex fogalom tehát, amely a bonyolult óraszerkezethez hasonlít leginkább, számos apró alkatrész kell hogy szolgálja működőképességét.²⁰ Egy másik hasonlata szerint a vitézség a sakkjátékhoz mérhető, mivel abban is „szemesnek kel lenni az embernek és gondosnak, minden gyalogra, minden lovasra, minden bástyára és minden egyéb fára mind untalan szorgalmatos gondot kel viselni, de mégsem elég ez, valamint az maga fájára ember visel gondot, szintén úgy kel az ellenségére, és minden gyalognak s minden leg aláb való fának igyekezetit penetrálni és által járni kelletik, egyébiránt bizonyára egy rossz gyalog a királynak skakmattot fog adni, az az úgy meg szoríttya, hogy ki nem tud helyéből menni, hanem ot vesz. Ilyen bizonyára a vitézség his... Semmit nem kel el mulatnunk, semmi ne történnyék oly kitsin sem a mi, sem az ellenség táborában, a kit gondatlansággal el mulassunk.”

Láthatóan igen sokat foglalkoztatta Zrínyit a fogalom meghatározása, ennek eredményei az ilyenféle monumentális hasonlatok. Mind az óra, mind a sakkjáték képe a kor retorikai által javallott *hypotyposis*, amely Szenci Molnár Albert szótára szerint „oly nyilván való magyarázattya valaminec, mintha szemeddel látnád.”

Aligha véletlen, hogy éppen a virtus meghatározására és megvilágítására találunk számos kísérletet, az elvont definíciók helyett azonban a *descriptio* különféle retorikai alakzatai látszanak sikeresebbeknek a fogalomról szóló kommunikációban.

A *Vitéz hadnagy* idealizált alakja, „uomo virtuoso”-ja, virtuosos személyisége nem más, mint önkép, már Klaniczay megállapítása szerint is ebben a fejtegetésben Zrínyi „saját magának állított mintaképet, továbbfejlesztve, politikailag tudatosítva az eposzban megrajzolt eszményt.”²¹ A virtusértelmezés tehát önértelmezéssé válik, az önkép felépítésének alapvető retorikai eszköze lesz. Az eposz archaikusabb, a históriás énekhagyományban és keresztény

²⁰ ZMPM, 150–151.

²¹ KLANICZAY 1964, 473.

univerzalizmusban gyökerező vitézségképe (*athleta Christi, miles christianus*) módosul és gazdagodik tehát a prózai művekben, a „jóságos cselekedetek” gyűjtőfogalmává válik, magába olvasztja a machiavellista *virtù*-fogalom ismérveit, s a külföldi hadtudományi értekezések *prudentia*-fogalmát is, így válik korszerű etikai kategóriává. Az „okos vitézség”, amely az *otium* szöges ellentéte, a *vis et consilium* fogalmát egybetársító *virtus* lesz így a költő önjellemzéseinek kulcsfogalmává, értékrendjének centrumává, etikai világgképének meghatározó motívumává.

Mátyás királyt már az összes virtusok megtestesítőjeként jeleníti meg: „...minden ember eszében veheti, a mi királyunknak mennyi számtalan királyi virtusi valának, akik őtet tündöklővé tették és mindenek felett dicséretessé. Nem csak egy lelki jóság teszi az embert fényessé. Nem is lehet oly virtus ez világon, az ki csak maga felemelje és érdemessé tégye az embert, sokaknak kell ottan concurrálni; az egeket nem csak egy csillag fényesíti, és akit mi tejesútnak hívunk, nem egyéb, hanem sok apró és láthatatlan csillagoknak öszvegyülése és világossága.”²²

A Zrínyi prózájában többször is vissza-visszatérő tejút-hasonlat az egyenként is dicsért virtusok integrálásának képi megjelenítése, a hadvezér után az idealizált uralkodó alakjának megfestése. Kézenfekvő a konklúzió: a Mátyás-elmélkedés bizonyos értelemben ugyancsak önarckép, a szerző saját eszményeinek foglalata. Mert noha a politikai realitás azt mondatta vele, hogy a magyar trónnak II. Rákóczi György erdélyi fejedelem lehet a várományosa, azért – miként Klaniczay feltételezte – „öntudatlanul a saját királyságának programját alkotta meg. Fel kellett hogy merüljön benne az a gondolat, hogy Mátyás trónjára ő is alkalmas lenne.”²³

Mindez annál is inkább így lehetett, mivel eszme-futtatásaiban önnön személyisége mellett mindig megjelent a tágabb közösség, a „magyarság”, a nemzet sorsa is, önábrázolása tehát kettős jellegű: individuális és kollektív egyszerre, az egyén és a közösség sorsát nem választotta el egymástól, hanem szoros egységben láttatta.

²² ZMPP, 187.

²³ KLANICZAY 1964, 583, 628.

A nemzeti önszemlélet alakzatai

Zrínyi számára a „magyarság” (*natio Hungarica*) elsősorban eredetközösség, azoknak közössége, akik „Scitiából” együtt jöttek ki és Isten segítségével minden bajt és ellenséget legyőzve telepedtek meg a Kárpát-medencében, s a „tejjel-mézzel folyó szép Pannoniában” alapítottak új hazát (*fertilitas Pannoniae*). „Vitéz szívűk” mellé „az körösztýén hűt” áldását kapták, az *Universitas Christiana* tagjai lettek, szent királyaik voltak, védték Európát az iszlám ellen (*propugnaculum Christianitatis*), békességben és tisztességben éltek: a közös múlt, a közös történelem kovácsolta tehát egységgé ezt a közösséget. Számára még nem a nyelv az identitás szimbóluma, még nem ez biztosítja a kollektívum kohéziós erejét, hiszen tudjuk, hogy a Zrínyi testvérek egyszerre vallották magukat magyarnak és horvátnak is.²⁴ Ehelyett sokkal inkább a Peter Burke által felsorolt kollektívumformáló tényezők közül a vallásos és a regionális öntudat alakította önszemléletét.²⁵ Mind eposzáinak, mind prózájának idevágó passzusai szerint a közös emlékezet, a „historikusok” által rögzített, kanonizált narráció fűzi elsődlegesen egybe azt a közösséget, amelyhez önmagát szervesen odatartozónak érezte, ez pedig a magyar királyság nemesi társadalma volt.

Ebben a narrációban is megmutatkozik az a fordulat, amely a magyar nemesség önreprezentációjának ideológiájában következett be a század közepe előtt. Legfőbb ismérve ennek az ideológiai konstrukciónak, hogy – miként Bene Sándor kifejtette – már nem a Habsburg-dinasztia, hanem a magyar nemesi famíliák által megjelenített *Regnum Hungariae*, a Mária által oltalmazott apostoli királyság lesz az eszmény, ehhez a szuverén történelemmel bíró politikai entitáshoz ragaszkodik most már a hazai poli-

²⁴ CSILLAG István–MAKK Zsuzsanna–UJIL Gabriella–WAKTOR Andrea, „Mind magyar, mind horvát”. A „magyar” és „horvát” kifejezések előfordulása Zrínyi műveiben, in: Zrínyi-dolgozatok, VI, Bp., 1989, 281–291.

²⁵ Peter BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, 2004.

tikai és szellemi elit.²⁶ A szittya ősök emléke, Attila és Mátyás alakja immár megfér a Patrona Hungariae és a Szent István-kultusz mellett, a korábban élesen szembenálló konfesszionális szemléletmódok közelednek egymáshoz a közös gondolat, a nemzeti összetartozás jegyében. Az így létrejövő emlékezetközösségi identitás határozta meg Zrínyi szereptudatát, a korabeli „theatrum politicum” színpadán elfoglalt helyét, ezért a közösségért érzett felelősséget, ezért vállalta a küzdelmet karddal és tollal egyaránt. Ha pedig ez így alakult, akkor természetesen ennek a közösségnek a reális szemlélete, helyzetének értékelése, erényeinek és hibáinak számbavétele egyaránt megkerülhetetlen feladatnak mutatkozott számára, az általa igényelt és megfogalmazott nemzeti önszemléletnek tehát a *laudatio* és a *vituperatio* kettősségének jegyében kellett kibontakoznia. Kollektívumhoz tartozása, azonosságtudata ellentétes pólusok feszültségében jött létre: szembenállt a nemzeti önelégültséggel, a vétkes passzivitással és az önpusztító belső – gyakran interkonfesszionális – torzsalkodással, s ezek helyett olyan minőségű közösség eszményét formálta meg, amelyik győzni képes emelkedett erkölcsisége, virtusa révén, heroikus tradícióinak példáján.

Már Arany János így fogalmazott: „...főleg nemzete az, melyre művével hatni akar.”²⁷ Ezt követően felsorolta Zrínyi nemzeti önkritikájának alapelemeit: „Hitbeli és politikai szakadás, erkölcsi romlottság, viszálykodás, személyes vitézség mellett hadtani tudatlanság, indolentia és fegyelem hiánya a főbűnök, miket minduntalan szemére forgat, nem annyira száraz reflexióképen, mint műve egyes részeibe, episodjaiba fektetve, vagy másképp cselekvéssé idomítva.” Ez az epizódokba „fektetés”, illetve cselek-

²⁶ BENE Sándor, *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999, 386–390 (Csokonai Universitas Könyvtár 19); a kérdéskörrel tágabb összefüggésben uő, *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben*, ItK, 1996, 369–394; uő, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai esztétörténetben. A kora újkori modell*, ItK, 2001, 285–315.

²⁷ Arany János tanulmányának legújabb, bőseges jegyzetanyaggal ellátott kiadását használtuk: ARANY János, *Tanulmányok és kritikák*, válogatta, szerkesztette, az utószót és jegyzeteket írta S. VARGA Pál, Debrecen, 1998, 112–192, itt: 187 (Csokonai Universitas Könyvtár, Források 4).

véssé „idomítás” azonban nézetünk szerint nem más, mint a barokk poétikai és retorikai arzenál alkalmazása, aminek Zrínyi teljes birtokában volt. A bécsi jezsuiták retorikai osztályában, miként a rend iskoláiban Európa-szerte mindenütt, Cyprianus Soariusnak népszerű, 1562 óta szinte évente kiadott tankönyvéből (*De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti*) ismerték meg az ékesszólás alapjait a diákok, nyilvánvalóan az ifjú Zrínyi is ezt forgatta. Könnyen lehet, hogy ugyanazt a kölni, 1612-es kiadást, amelybe 1629-ben Ignac Hynek z Vlašime írta be nevét.²⁸ A Soarius bőséges példaanyaggal ellátott, áttekinthető táblázatokba foglalt szónoklattani anyagát kellett tehát elsajátítania már a Szent László-oráció ifjú szerzőjének is ahhoz, hogy 1634-ben sikeres szónoklatát megtartsa. A retorikát ebben az évben a bécsi jezsuita gimnáziumban Ferdinand Jörgerer (1600–1638) oktatta, sajnos az ifjú Zrínyivel való kapcsolatáról további részleteket nem tudunk.²⁹ Mindenesetre a László királyt méltató beszédet Fraknoi Vilmos a retorikai frázisok pazar tárházának, Kulcsár Péter pedig „bombasztikus szóözön”-nek nevezte, újabban pedig a mondatösszeállítás kuszaságát, mondatainak túlterheltségét tette szóvá.³⁰ Az ifjúi hévvel előadott túlzások azt egyértelműen jelzik, hogy szerzőjük éppen ekkoriban szerzett jártasságot a poétikai és szónoklattani alakzatok alkalmazásában,

²⁸ Zrínyi retorikatankönyvéhez vö. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991, 430–432, 456–457 (nr. 714); e kötet bevezető tanulmányában (72.) HAUSNER Gábor említi Zrínyi Ádám bécsi tankönyveiről, hogy a „fél évszázaddal korábban a szintén jezsuitáknál iskolázott Ignac Hynek z Vlašime kísértetiesen hasonlókból szerezte ismereteit”, s példaként Soarezt hozza fel. Ez azonban egészen természetes, mivel a jezsuita tanrend a barokk korban végig ugyanezt a retorikai praeceptumot használta, az újabb kiadásokat legfeljebb bővítették. E téma alapműve: Wilfried BARNER, *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen, 1970, 336 skk. A Soarius-retorika magyarországi használatáról vö. *Retorikák a barokk korból*, összeáll. BITSKEY István, Debrecen, 2003, 243–248 (Csokonai Universitas Könyvtár, Források 10).

²⁹ Ferdinand Jörgererről vö. *Catalogi*, II. (1600–1640), 631.

³⁰ KULCSÁR Péter, *Zrínyi és az eszményi fejedelem 1634–1656. A Szent László-beszéd és a Mátyas-elmélkedések*, in: *Gróf Zrínyi Miklós elmélkedései Mátyas királyról*, sajtó alá rend. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, Bp., 1990, 47–59.

a szövegek barokk dekorációjának fortélyait tehát egészen ifjú korában alaposan megtanulta.

Ezzel szemben az eposz már azt mutatja, hogy a nemzeti sors ismert toposzait mértéktartó retorikával tudta kezelni, s a kifejtendő eszmékhez idomultan, szélsőséges megfogalmazásoktól mentes ornamentikával építette be szövegébe. A gondolatmenet logikája azt követelte meg, hogy a *vituperatio* alakzataival induljon a narráció. Az ország pusztulásának, anyagi és erkölcsi romlásának okait ugyanis a század eleje óta közismerten szenvedélyes módon kereste a magyar értelmiség (Magyari, Pázmány és mások), gyakran hitvita, felekezeti polémia mögé rejtve politikai törekvéseit. A részekre szabdalt királyságnak az önnön siralmas állapota feletti panasza (*Querela Hungariae*) Közép-Európa egyetemlein a 16. század vége óta disputációk és consultatiók gyakori és kedvelt tárgya lett, minthogy az egykor virágzó keresztény állam tragikus sorsa morális tanulságok levonására különösen alkalmassá vált, exemplumként jelenhetett meg, intő példa gyanánt volt interpretálható, s ezeket a retorikus disputációkat – miként arra Imre Mihály figyelmeztet – számba kell venni a *Szigeti veszedelem* eszmetörténeti és szóművészeti előzményeinek sorában.³¹

Mindenhhez járult még az is, hogy a török veszély egyre fenyegetőbbben jelent meg a keresztény világ peremén, a vele folyamatos harcban álló Magyarország megítélése gyakran szélsőségek között ingadozott. A politikai közvéleményben is jelen lévő érveket és ellenérveket nyilván jól ismerte Zrínyi, a nemzeti önkritika toposzai tehát önként kínálkoztak az eposzt indító konfliktus megmutatására. Ennek megfelelően elsőként az univerzum legfelsőbb princípiuma, maga „az nagy Mindenható” veszi észre, hogy a magyarok „nem járnak az úton, kit Fia rendelte”, áthágták a keresztény morál parancsait, állhatatlanok és önző módon viselkednek. Az események elbeszélője itt az Úr szavaival, az ő néző-

³¹ IMRE Mihály, *A török–magyar küzdelmek a XVI–XVII. századi nyugat-európai retorikai irodalomban, In honorem Tamás Attila*, Debrecen, 2000, 37–38. A consultatio műfajáról, barokk kori jelentőségéről vö. TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon*, ItK, 1986, 637–657.

pontjából adja a kritikát, a vétkes magyarok bűnlajstromát, amelyből kitűnik,

Hogy új szent nevének nincsen tiszteleti,
Ártatlan Fia vérenek böcsületi,
Jószágos cselekedetnek nincs keleti,
Sem öreg embernek nincsen tiszteleti:
De sok feslet ekölcs, és nehéz káromlás,
Irigység, gyűlölség, és hamis tanácslás,
Fertelmes fajtalanság és rágalmazás,
Lopás, emberölés és örök tobzódás.

(SZV I/9–10.)

A vétkek listája pontos és konkrét, egybecseng a kor prédikátori önostorozó hangvételével, vituperációs példatárával, s mindezek a felsorolt vétkek okozzák, hogy megindult az Úrnak „méltán ő haragja”, minthogy a mostani magyarok a régiektől, azaz a „jó magyaroktól mely igen elfajzottak”.

A nemzeti önkritika másik nézőpontját alkotja a török tábor, amelynek véleménye szintén a narráció menetébe ágyazva – Arany Jánossal szólva – „cselekvésbe fektetve” jelenik meg. A „vezérek és basák” tanácsa előtt a szultán a hódítók szemszögéből fogalmazza meg helyzetértékelését, amelynek vezérszólama, hogy a magyarok „fej nélkül vannak, / Mint töröt hajó széltil úgy hányattatnak”. A *flagellum Dei* toposza is az ellentábor világverő vezérének argumentációjában jelenik meg:

De Isten ostora mast szállot reájok,
Fösvenység, gyűlölség uralkodik rajtok,
Nincs szeretet köztök, sem okos tanácsok,
Kiért esőben van fényös Coronájok.

(SZV I/58.)

Mindezt csak megerősíti Arszlán budai basa levele, amely a kritikát kiterjeszti az egész keresztény Európára, s V. Károly német-római császárt, valamint a magyar királyt, Miksát név szerint is szidalmazza, mint akik elmulasztják kötelességüket, „veszni had-

ták magok állapotját”, s „gondviseletlenül” nem nyújtanak segítséget a kereszténység védőbástyájaként működő Szigetvárnak. A kortársaknak szóló vád ez, ugyanúgy mint az Arszlán-levél magyarokra vonatkozó része, amely újabb kíméletlen bírálata a karakteres nemzeti bűnöknek:

A magyarok pedig leghenyélőbb népek,
Egyik az másikat gyűlölik mint ebek,
Nincs köztök hadtudó, ha volna is, ezek
Az tisztviselőnek soha nem engednek.

(SZV I/65.)

Az elbeszélés alapjául szolgáló konfliktust tehát a nemzetkarakterológiai *vituperatio* teremti meg, méghozzá többféle nézőpontból, a narráció szerves részeként. Az égi hang, az Úr ítélete egyfelől, az evilági-földi hadi-politikai realitás és véleménynyilvánítás másfelől, a török táborból, a szultán és Arszlán kettősétől: mindez egybehangzó döntés arról, hogy a magyarok büntetést érdemelnek, joggal sújthatja őket Isten büntető vesszeje (*virga Dei*). De a többszörösen megalapozott kritika mellett is felvillan a remény: ha a „kemény nyakú szkíták” visszatérnek az erény útjára, netán egymás szidása-marása helyett összefognak, akkor fennáll a büntetés feloldásának lehetősége. Ezentúl az Úr szavai a hódító hatalom irányában fenyegetést is tartalmaznak:

Jaj török néked, haragom vesszejének,
Te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek.

(SZV I/24.)

A nemzettudatnak ez a kritikus hangvétele két szempontból is megkülönböztetett figyelmet érdemel. Formailag azért, mert a humanizmusban és reformációban kikristályosodott s egymással összefüggő toposzok rendszere révén fejeződik ki, így válik történelemértelmezéssé, önképpé és identitásmeghatározássá is. Formálódása ez olyan nemzettudatnak, amely a múltra épül ugyan, de etikai tanítás, jövőorientált útmutatás, választás út kijelölése is kíván lenni, ilyen módon morális allegóriává válik. Ebből a formai

adottságból következik, hogy az európai eposzirodalomban is egyedi alkotássá válik a *Szigeti veszedelem*, mivel a kortárs barokk eposzok közt egyedül benne jelenik meg a narráció szerves részét alkotó, konkrét és perspektivikus nemzeti önkritika.

A műfaj európai helyzetét elemző kutatások – főként Szörényi László és Király Erzsébet tanulmányai – azt mutatják, hogy a 16–17. század európai eposzaiban nem releváns tényező a pogányok ellen harcoló keresztény közösségek belső ellentéteinek ábrázolása, az önostorozó büntudat megjelenítése.³² A portugál nemzeti eposz (Camoens: *Luziádák*, 1572) például kizárólag hősrozsokat vonultat fel a portugál tengerészek között, belső ellentétek, dilemmáik nincsenek, ellenfelük az ismeretlen külső világ, feladatuk ennek meghódítása. A Zrínyihez már jóval szorosabban kapcsolható *Gerusalemme liberata* keresztény táborában pedig Tasso csupán individuális bűnöket és bűnösöket vonultat fel, vétkes közösségeket nem jelenít meg. Bűnösnek láttatja például azt a Rinaldót, aki egyéni céljai érdekében egy időre kivonta magát a keresztény egyetemesség ügyének szolgálata alól, ez az epizód azonban csak lovagi kaland, nem befolyásolja az integráltnak bemutatott közösség sorsát. Argillano lázító beszéde is csupán közjáték, a keresztiesek táborán belül nem jelent külön mentalitást, eszmeiséget, sorsalakító lehetőséget.

De a Tassót imitáló egyéb közép-európai eposzok sem vállalták a nemzeti önkritikát, a keresztény táboron belüli csoportok elkülönítését, egymással történő szembesítését és értékelő-orientáló bemutatását. Így például Ivan Gundulić *Osman* című horvát hőskölteménye, amely egy évtizeddel előzte meg Zrínyiét, teljes egyértelműséggel mutatja be az igaz ügy bajnokaiként a kereszténységet jelképező lengyeleket, akik valamennyien a szigeti várvédőkhöz hasonló hősök, nekik azonban nincsen ellenpólusuk,

³² SZÖRÉNYI László, *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*, az MTA I. Oszt. Közleményei, 1979, 281–292; uő, *Panegyricus és eposz (Zrínyi és Cortesius)*, IJK, 1987/88, 141–149; uő, *Il modello epico virgiliano trasformato da Girolamo Vida nella poesia Ungherese*, in: *L'eredità classica in Italia e in Ungheria dal Rinascimento al Neoclassicismo*, a cura di Péter SÁRKÖZY, Vanessa MARTORE, Bp., 2004, 241–254; KIRÁLY Erzsébet, *Impegno etico e fede religiosa in Tasso e in Zrínyi*, in: *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, 1979, 371–390.

nincsenek „elfajzott” hitsorsosaik, ők nem állnak válaszút előtt, miként Zrínyi magyarjai.³³ A nemzeti önreprezentáció árnyaltabb változatát hozza létre a lengyel Waclaw Potocki, akit a lengyel irodalomtörténet a „szarmata barokk” fő képviselőjeként tart számon, s aki eposzában (*Transakcya wojny chocimskiej*, 1670) az ötven évvel korábban lezajlott törökellenes csata hőseinek állít emléket. Míg azonban róluk dicshimnusz zeng, addig saját korának lengyel nemességét élesen bírálja, alkalmatlannak láttatja hasonló heroikus tettekre. A múlt és a jelen szembeállításán túl azonban nem jelöl meg további alternatívákat, szövege nem válik égi és földi szférákat fikcióba emelő nemzeti sorstörténétté olyan módon, ahogyan Zrínyié azzá lesz. Erre a különbségre utal a lengyel irodalom újabb összefoglalója is, aki szerint: „Waclaw Potocki a magyar eposzköltővel ellentétben nem érzi feladatának az isteni beavatkozás megvalósulásának taglalását”.³⁴ Márpedig enélkül a szöveg legfeljebb példázatos história marad, nem emelkedik mobilizáló erejű, sorsértelmező pozícióba.

A korszak neolatin epikájának nemzeti önmegjelenítéseiből többnyire ugyancsak hiányoznak a *vituperatio* elemei, a kollektív bűnökkel történő önkritikus szembenézés alig kap bennük helyet. A pogányok ellen küzdő keresztény hadak ezekben rendszerint hőroszok, akiknek morális emelkedettségükhöz kétség nem fér. Inkább csak az imagológiai toposzok, népkarakterológiai katalógusok között találni nemzeti jellemvonásokról szóló bírálatokat, ezek azonban sémák, nem állnak össze eszmerendszerré, inkább csak szentenciózus megjegyzések, jelszavak maradnak, noha természetesen szívós továbbélésük, közvélemény-formáló szerepük vitathatatlan.

Zrínyi eposza azonban közösségformáló történelemértelmezés és politikai-katonai helyzetkép is egyszerre, múltat interpretáló és egyben eljövendő cselekvésekre mozgósító fikció is. Prózai

³³ Vsevolod SFTSČIKAREFF, *Die Dichtungen Gunduličs und ihr poetischer Stil. Ein Beitrag zur Erforschung des literarischen Barock*, Bonn, 1952, 29–37; LÓKÓŠ István, *Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei*, Debrecen, 1997, 195–202 (Csokonai Universitas Könyvtár, 10).

³⁴ D. MOLNÁR István, *Lengyel irodalmi kalauz a kezdetektől 1989-ig*, Bp., 1997, 68–69.

műveiben és leveleiben továbbvitte itt kibontakozó gondolatait. A *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélkedés* példázatszerupe, intőkorholó eszme-futtatása, nemzetébresztő tendenciája jól ismert a szakirodalomban, a *Török áfium* helyzetelemzése, argumentáló indulata ugyancsak több méltatást kapott már a kutatóktól, ezekből bőséggel lehetne idézni a *vituperatio* számos további változatát. Ehelyett viszont most célszerűbbnek látszik legszemélyesebb irategyütteséből, levelezéséből idéznünk példákat az általa felvázolt nemzetkép szemügyrevételére.

1652. október 20-án például Batthyány Ádámnak szóló leveléhez ezt az utóiratot fűzte: „Édes Bátyám Uram, az nemzeteknek nevetsége lettünk, mi szegény magyarok, nincsen az ki szánjon bennünket, ha mi henyélünk, oda vagyunk, és csak emlékezetünk sem lesz a földön.”³⁵ Pedig ez az emlékezet (más szóval: jó hírnév, *bona fama*) mindennél fontosabb számára, mégpedig kettős értelemben: az egyén és a nemzet szempontjából egyaránt. A hátrahagyott jó emlékezet még az életnél is fontosabb: ez a sugallata annak a levelének, amelyet 1663 májusában írt ismeretlen címzettnek. Ha már el kell vesznünk – írja – legalább „emberül, vitézül, magyar szívvvel, ellenségünk kimondhatatlan kárával vesznénk el”, ne pedig gyalázatosan, „hctica” révén. Elkeseredett kérdéseit a nemzethalál víziója váltja ki: „Oh nyomorult, oh elfajzott magyar, ilyenekből reméljem-e én, hogy az Isten az égből leszálljon, hatalmasságosan érted mindent cselekedjék? Te semmit se. Hogy küldje egy angyalát és verje meg az Sancheribot, s te aludjál? Az ki ilyeneket ilyenképpen remélhet, bizonyára meg nem érdemli. Desperate írok Kegyelmednek.”³⁶

A szokatlanul keserű szubjektív megnyilatkozás előzménye minden bizonnyal terveinek megghiúsulása, az interrogatív szövegformák feszülő ellentmondásokat rejtenek. Zrínyi ekkori tapasztalata az volt, hogy az „elfajzott” utódok nem találnak vissza az ősi virtushoz, az önnön aktivitásra serkentő írói működése korántsem talált meghallgatásra, s az alvó nemzet nem is érdemelheti ki sorsa jobbra fordulását. Korábban a remény és bizakodás vezette tollát, ennek jegyében készült a *Szigeti veszedelem* is,

³⁵ ZMVL, 60.

³⁶ ZMVL, 136–137.

amely a *laudatio* számos retorikai fordulatóval tartotta ébren az optimizmust a nemzet sorsát illetően.

A középkori krónikák óta elterjedt toposz a honfoglaló ősök katonai erényeinek hangoztatása, a „rég magyarok” (avagy szittyák, hunok) vitézségének emlegetése. A magyar nemesi öntudat – vagy akár azt is mondhatjuk: a magyarországi politikai közvélemény – egészen a 16. század első harmadának végéig meg is elégedett azzal a minősítéssel, amely szerint kardforgató nép lakja Hungáriát, s a legfőbb értékek a katonai teljesítményekben mutatkoznak meg. Még Balassi is úgy méltatta az egri végváriakat, mint akiknek „vitézségét minden föld beszéli”, s ezt saját korára vonatkoztatta, jelenérdekű kijelentésként tette. Olyan közvéleményt jelenít meg búcsúversében, amely még nem érzekelte a virtus romlását, amely a „rég vitézséghez dolgokat veti”, itt tehát a jelen még egyenértékű a múlttal, a dicső hajdankorral, az ősi magyar diadalok idejével.

Egészen más a Zrínyi festette kép, az általa összeállított toposzok, nemzetkarakterológiai sémák és történelmi sztereotípiák révén a múlt és jelen élesen szembekerül egymással, a *dedicatio*ban emlegetett dicső ősök „rettenetes vitézségek és számlálhatatlan érdemek” helyett immár a „romlott haza” képe villan fel. Ekkor azonban még teljes a *desperatio*, a helyzetet a szerző a történelem kerekének forgandóságával igyekszik magyarázni: „Sokáig volt dicsőséggel a szerencsének felső kerekén a magyar Fatum, ha most alább szállott, nem szokatlan dolog történt rajta ebben az világban.” Az ellenszer, az antidotum a serénység, amely „az magyar koronának egy kis fényességet” szerezhethet, ennek a hitvallásként felfogott aktivitásnak a jele az a „kis könyvecske” is, amelynek ajánlását a „vitézséggel tündöklő dicsős magyarok” emlékének címezte, a róluk szóló irodalom szövegvilágába kapcsolva be ezáltal saját nemzeti sorsértelmezésének elemeit.

A laudatív szövegformák között említhető az eszmei értékrend alkotóelemeinek felsorolása is, amely több helyen is előfordul mind az eposzban, mind a prózai szövegekben. A legismertebb s a leginkább értéktelített szöveghely a várkapitány szózata, amely szerint

Harcolnunk peniglen nem akármí okért
Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért,
Urunkért, feleségünkért, gyermekinkért,
Magunk tisztességéért, és életünkért.

(SZV V/27.)

Az értékrend itt felsorolt konstituáló tényezői (*Respublica Christiana, patria, rex Hungarorum, gens, honestas, vita*) később még továbbiakkal egészülnek ki (*fama bona, virtus, humanitas, gloria, laus, aeternitas*):

Mindenképpen emberek s vitézek legyünk,
Úgy marad meg örökkén az mi szép hírünk.

(SZV V/34.)

Mind az individuális, mind a kollektív lét és boldogulás záloga ez az értékegyüttes, amelyben szinte hiánytalanul megvannak a barokk poétikák által a *carmen heroicum* műfaja számára előírt tartalmi kategóriák. Az evilági és túlvilági sors egybefonódása, együttes szemlélete alakítja ki ezt az argumentációt. Aligha vitatható, hogy a barokk kor heroizmusa kapcsolja egybe e felfogás szerint az egyén és nemzet, a haza és vallás szféráját, ez az eszmekör kívánta meg az eposz műfaji sajátosságai által kínált formákat. A szigeti várvédők (horvátok és magyarok egyaránt) az eszményi, a bűnöktől megtisztult közösség reprezentánsai, s ennek a megosztottságon felülemelkedni képes kollektívának az apoteózisa jön így létre, annak példázata, hogy a magasrendű etikai minőség képes felülkerekedni a még oly mostoha fátumon is. Az epizódok (a siklósi kalandnak, majd később a postagalamb történetének) beiktatása, a XV. énekben pedig a mennyei seregek szerepeltetése egyaránt ezt a gondolatot ágyazza be a cselekmény menetébe, ezt juttatja vezető szerephez, így tud Zrínyi végül is – a többféle beszélő által felerősített, markáns nemzeti önkritika ellenére is – reményt ébresztő jövőt és jobbra fordítható sorsot felmutatni, avagy legalábbis ennek lehetőségét, reális esélyét érzékeltetni. „Mi vitéz kezünkön van minden reménység” – szól

a várkapitány intelme, s ez határozza meg a költő ekkori helyzetét, művének kontextusát is.

A reménység végigkíséri a prózai műveket, csupán a *Török áfium* egyes helyein látszik meginogni. A szövegbeli pragmatikus alakzatok egész sora sugalmazza, hogy létfontosságú döntést kell hoznia a közösségnek: „Boldog Isten, hiszem nagy vilitas ez, s-mi vagyunk a magyarok? mi magyarok? De bár azoknak ne mondgyuk magunkat, ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélt el vesztyük, neis hadakozzunk bár az után, hanem avagy most, avagy soha sem. Fussunk ki az országból, ha eztet restellyük, úgy hallom, Brasiliában elég pusztá ország vagyon, kérjünk spanyor királytul egy tartománt, tsinálljunk coloniát, legyünk polgárrá”.³⁷ A végző szó azonban még itt is a bizakodásé, ha csökkenő mértékben is, minthogy Debora énekének idézése a dicső halál vállalását vetíti előre.

Magunk és mások: nemzetkép az *Áfiumban*

Jelen vizsgálódásunk szempontjából indokoltnak látszik, hogy külön is szemügyre vegyük Zrínyi utolsó nagyobb prózai művének magyarságképét, mivel az leginkább itt szembesül más népek megítélésével és ábrázolásával. Az idegenkép mindig tükörkép is, nemcsak a bemutatás tárgyáról, hanem a bemutató személyiségéről, önképéről, másokkal szemben támasztott igényeiről – divatosabb kifejezéssel: saját elvárási horizontjáról – is árulkodik. Mint az újabb imagológiaelméletek hangsúlyozzák, az idegenekről alkotott irodalmi képek nem szociológiai tényeken, hanem sztereotípiákon, képzeteken, vélekedéseken alapulnak, ugyanakkor elevenen ható erőkké válhatnak a társadalmi mozgásban.³⁸

³⁷ ZMPM, 226.

³⁸ Reinhard LAUER, *Das Bild vom Anderen aus literaturwissenschaftlicher Sicht*, in *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*, Hgg. Valeria HEUBERGER, Arnold SUPPAN, Elisabeth VYSLOZIL, Frakfurt a.M usw. 1999, 45–54.

A mindenkori megismerési folyamat természetes velejárója, hogy az ismeretlenről, az értelmezni kívánt idegen jelenségről az értelmező saját sémarendszere segítségével tud csak képet adni, ezt természetesen igyekszik saját tapasztalataival összhangba hozni. Más kérdés, hogy ez milyen sikerrel történik, mennyire képes az arányokat egyensúlyban tartani. Egyik póluson áll az empirián alapuló, szociológiai megközelítés, a másikon a hiedelmeken alapuló imágó (amely torzképpé is válhat), ezt a kettősséget pedig jelen esetben sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

„Im az keresztyénséget mind előszámlálánk” – mondja Zrínyi az európai nemzetek körképének felvázolása után. Természetesen csak az ún. „nagyhatalmakat” vette sorra, egyéb népekkel és országokkal ebben az összefüggésben nem foglalkozott. A katonai és politikai helyzet megítélésében – miként azt a Klaniczay-monográfia is hangsúlyozta – reálisan látott a magyar politikushadvezér, konklúziója (mely szerint külső segítségre nem számíthat a magyarság) helytálló volt a 17. század közepének viszonyai között. Szemléjének szociológiai (jelen esetben főként stratégiai) vezérelve ellenére is óhatatlanul beszüremkedtek azonban véleményalkotásaiba népkarakterológiai elemek, amelyek a szerzői szándéktól függetlenül is felvillantanak személyes meglátásokat. Noha ezek a kor szerzői gyakorlatának megfelelően jórészt az általa ismert forrásokra vezethetők vissza, az önállóság nem tagadható meg tőlük, mivel a textusok és toposzok átvétele-át hasonítása nem véletlen műve, a mozaikkockák határozott rendezőelvek szerint állnak össze.

Az egyes országok katonai-politikai helyzetére vonatkozó megállapításokkal most nem foglalkozunk (ezeket Klaniczay Tibor kellően részletezte), kizárólag az egyes népek karakterét minősítő reflexiókat gyűjtjük össze. Elsőként a szomszéd népeket veszi sorra az áttekintés: ezek a lengyelek, a németek és az olaszok. Északi szomszédunkról azt tudjuk meg, hogy „megerőtlenedett”, és „nincsen igyekezeti sem az új jó hírnek, sem az országoknak keresésére...” E sorok mögött nyilvánvalóan Zrínyi értékrendje áll: erre a népre jelenleg az *otium* jellemző, nem keresi a *bona fama* megszerzésének lehetőségét, hiányzik tehát belőle az a

virtus, amely számba vehető segítség lehetne egy nagyszabású iszlámellenes hadművelet során.

A másik szomszéd, a német viszont nem erőtlenség miatt, hanem önérdeke folyamatos és erőszakos érvényesítése okán nem ad segítséget, de ha adna is, abban nem lenne köszönet. Ezt már az eposz közismert idézetei is kifejtették, a „rákháton” érkező segítség metonimikus megjelenítése érzékelteti leginkább Zrínyi-nek a németekről vallott nézetét. Másik hasonlata szerint az „április szeléhez hasonló” impériumbéli segítség csak azt eredményezte, hogy „aratás után ősszel, jól megrabolván országunkat”, eltávozott a zsoldoshad, s ismét magára maradt az ország. Arra utal, hogy a várak sorozatos feladásában szintén tapasztalni kell „az idegeneket vétkeseknek lenni”, a magyarországi erősségeket az ellenség kezére juttató kapitányok és hadvezérek, akiket név szerint is – jórészt Istvánffy alapján – felsorol, ehhez a nációhoz tartoznak. Őtőlük nem tagadja meg teljes egészében a virtus birtoklását, mivel ők „talán másutt vitéz generálisok voltak”, azonban „országunkban haszontalanul múltak el”, tehát a kapzsiság elnyomta bennük a vitézi képességeket. Itt érvényesül legközvetlenebbül Zrínyi hadi tapasztalata és hadtörténeti ismeretanyaga, a földrajzi közelség és a közös történelem billentette el megítélésének mérlegét a tényeken alapuló imágó javára.

A harmadik szomszédot, az olaszokat nem kritizálja ugyan, de segítségüket már csak szétforgácsoltságuk miatt sem látja lehetségesnek, róluk nem ad érdemi jellemzést. A földrajzi távolság miatt az angolokat és spanyolokat épp csak a kép teljessé tétele miatt említi, érdemi mondanója nincs róluk. Ezzel szemben további két hatalomról határozott véleményt fejt ki. A „francúz nemzetről” először elismeréssel szól: „ez a nemzet bizonyára hadakozó, dicsőséges, hatalmas”, de gyorsan hozzáteszi, hogy csak a saját érdekét nézi, s győzelme esetén „tűrhetetlen”, veresége esetén pedig „semmirekellő”. Ez a szigorú – Klaniczay szerint elfogult – vélekedés azonban népkarakterológiai toposzon alapul, elég ha itt most csak arra utalunk, hogy a barokk kori imagológia összefoglalásaként a 18. század elején keletkezett híres Völkertafel

a francia jellemet a rókával állítja párhuzamba.³⁹ Erre a részletesebb vizsgálódást igénylő jelenségre talán a francia diplomácia hajlékonysága, olykor elvtelenségbe torkolló vagy legalábbis annak látszó rugalmassága adhatott okot (török szövetség, az európai keresztény egység megbontása, pápaellenesség stb.). Az ellenérzésnek ez is egyik oka lehet, a másik pedig a Zrínyi által olvasott magyar történelmi példák sugallata, amely a francia zsoldosok fegyelmeztelenségéről két esemény (a nikápolyi csata, valamint Pápa ostroma 1600-ban) kapcsán adott hírt. Kiábrándító véleményét tehát kettős forrás (imagológiai és történelmi) egyaránt táplálhatta.

Az *Áfiumnak* az oroszokról szóló passzusa azonban ezen is túltesz: minden szempontból lesújtó ítéletének forrásait és indítékait Klaniczay Tibor már megjelölte. Ezúttal csupán arra kell utalnunk, hogy Zrínyi láttelele szerint az oroszok totális elítélése három területre vonatkozik: hadakozásuk és politikájuk miatt, valamint azért, mert „vitézségek nevétséges”. Az önkép és a saját nemzetkép negatív dimenziója ez, a számára értéket jelentő kategóriák tökéletes ellentétének megjelenítése, s ennek az idegenképnek a középpontjában a virtus hiányának regisztrálása áll.

Természetesen ezt a nemzetkarakterológiát is érintő külpolitikai szemlélet nem más cél szülte, mint saját nemzetének orientálása, önnön értékrendjének érvényesítése, nézőpontjának kijelölése, helyzetértelmező pozíciójának rögzítése. Ezt a szándékot jelzi vallomása, amely szerint „ne adgya Isten azt, hogy az én pennám az idegen nemzeteknek akármellyikérülis igyekezzék gyalázatokat írnia, nem az én czéлом az, mert tudom minden nemzetnek maga ditsősségét elegendőképpen mindennap históriákkal bizonyítani, de azt concludálni kívánom, hogy mi magyarok ne tegyünk fundamentomot senki vitézségében, hanem

³⁹ Az imagológiáról és a magyarság népkarakterológiájáról vö. ÖTVÖS Péter, *Aktualisierung alter Klischees. Die Ungarn auf der Völkertafel*, in: *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, hrsg. Franz K. STANZEL, Heidelberg, 1999, 265–282; István BITSKEY, *Militia et littera. Volkscharakterologische Ungarn-Topoi in der frühen Neuzeit*, in: *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, Hgg. Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, Frankfurt a./M. usw. 2005, 111–124.

míg Isten ép kezet, lábat adot kinek kinek, azon erőlködjük, hogy az idegenek ne legyenek szükségesek principaliter, hanem accessorie, segítségképpen, mert bizonyára az mi sebünk senkinek úgy nem fáj mint minékünk, senki nem érzi úgy nyavalyánkat, mint mi, tehát következik abbul, hogy senki olyan serényennis nem nyúl az orvossághoz, mint minékünk kellene nyúlnunk, főképpen, ha az az orvosság veszedelemmel jár.⁴⁰

Ezekből a sorokból eléggé világosan kiténik, hogy az európai keresztény nagyhatalmakról szóló áttekintését Zrínyi nem imagológiának szánta, még csak pontos külpolitikai körképet sem kívánt adni, hanem azt elsősorban argumentációnak tekintette, amellyel saját nemzetét kívánta mozgósítani a retorikai *movere* igényének megfelelően. Klaniczaynak a fenti sorokra vonatkozó megjegyzése szerint mondandójában lényegében igaza van, azonban érvei „nem mindig szerencsések és nem mindig felelnek meg a valóságnak.” Ennek oka – tehetjük most már hozzá a fent elmondottak alapján – az, hogy a kor szövegformálási gyakorlatának megfelelően az empíria és az imagológia – egymással sokszor ellenkező – nézőpontja egyaránt belejátszik a szöveg alakulásába, meglehetősen bonyolult szövevényt hozva létre. Mindenesetre a röpirat szerzője a műfaj követelményének megfelelően a retorika legváltozatosabb eszközeivel igyekezett hatni, s a nemzet önképét a *comparatio* révén is élesebb kontúrokkal kívánta megrajzolni.

Ez az összevetés nem csupán a virtuális segítségként számba vehető népekkel történik meg, hanem az ősellenséggel, a Félhold alattvalóival szemben is. Az interrogatív alakzatok sorozata jelzi ezt: „avagy különb compositioból vagyone az mi ellenségünk fel építve? vagy nem azoktul az vitéz magyaroktul származtunké mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek? nincsené Istennek hatalmában Hunyadi győzedelmeit, Mátyás király ditsősségeit kezünkben ismeg újonnan meg virágoztatni?”⁴¹

A fiktív kérdések természetesen állításokat sugalmaznak: nem vagyunk alábbvalók egyetlen nemzetenél sem, ellenségünk sincs különb vagy nemesebb anyagból, mint mi. Annál is inkább, mivel

⁴⁰ ZMPM, 208.

⁴¹ Uo. 209.

– s itt következik az idegenképek ellentétéként kontúrozott önkép – „teliek a históriák a mi magyar nemzetünknek dicsőségével, teli a világ azoknak emlékezetivel, és Európának egy szeglete sincs, aki a mi eleinkről becsülettel ne szólna; soha muszulmán vér nagyobb folyásokkal nem folyt, mint a magyar kard miatt...” Mindez természetesen a régi magyarokra, „mi vitéz eleinkre” vonatkozik, ez az egyik magyarsággép, ezzel áll szemben a „mostani magyarok” mentalitása, amely megreformálandó, amelynek más rendet kell szabnia ahhoz, hogy megmaradjon. A virtus megtestesítői tehát nem az idegenek, nem is a jelen magyarjai, hanem a Hunyadi-kor vitézei, akiknek példája kell hogy a jelent orientálja. A múlt mezébe rejtett jelenkép ez, értékviszonyok meghatározása, közösségi életcélkijelölés, azaz végső soron önértelmezés. A *laudatio* és a *vituperatio* kettősségének jegyében formálódik így ki Zrínyi szövegeiben a közösség tagjain a virtust számon kérő, aktivitásra serkentő mentalitás, amelynek identitásképző ereje a kora újkori nemzeti önismeret kialakulásában meghatározó szerepet játszott.

Kitekintés

Az elmondottakat a Zrínyi-hagyomány modern kori recepciójának eszmetörténeti szempontú vizsgálata egészíthetné ki, ha arra keresné a választ, hogy mi lett a sorsa a későbbi századokban a Zrínyi formálta nemzeti identitástudatnak. Ebből csupán egyetlen momentumot emelhetünk ki ezúttal, s ezzel az utóélet-kutatás egy elfeledett szereplőjére is ráirányíthatjuk a figyelmet. 1821-ben ugyanis Teleki Ferenc terjedelmes tanulmányt tett közzé Bécsben a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* hasábjain.⁴² Az

⁴² Teleki Ferenc névaláírás nélkül megjelent tanulmányának (*Graf Niklas Zrínyi, der Dichter*, in: *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, Wien, 1821, 360–400) mindmáig hiányzik az érdemi méltatása, a régebbi szakirodalom éppen csak megemlítette (KUNCZER Gyula, *Hormayr és az egykorú magyar irodalom*, Pécs, 1929; CLAUSER Mihály, *A Zrínyiasz sorsa*, Bp., 1934,

osztrák kultúrkörben élő gróf jól ismerte a dinasztikus patriotizmus szellemi orientációját, a közös Habsburg birodalmi hagyomány megteremtésére irányuló bécsi irodalmi törekvéseket, ugyanakkor Zrínyi életművét is látta magyar nézőpontból, magyar történelmi kontextusban. Tanulmányában igyekezett is a kétféle szempontot együttesen érvényesíteni: Montecuccolinak – birodalmi érdekből egyébként indokolható – álláspontját nem kritizálja ugyan, de ezzel szemben a magyar hadvezér tetteinek és politikai nézeteinek jogosságát védelmezi, majd a Zrínyi család kései leszármazottainak a birodalmi arisztokrácia soraiba történő beépülését beszéli el meglehetősen részletességgel. Jóval nehezebb lett azonban a feladata akkor, amikor a Syrena-kötet ismertetésére tért át. Ennek tartalmát tárgyilagosan bemutatja, hangsúlyozza az eposz originalitását, dicséri a benne lángoló érzelmi tüzet („ein kräftiges Feuer”), s a művet az ókor és újkor legnagyobb epikus alkotásaival egy sorba helyezendőnek tartja. Három részletet saját műfordításában csatol az értekezéshez. A benne megfogalmazott magyarsággépről, a nemzeti történelem toposzairól, eszmei irányultságáról, a korabeli olvasóhoz szóló aktuális példázatáról azonban szót sem ejtett, ez nyilván nem illeszkedett volna a *Taschenbuch* törekvéseihez, az ausztriai olvasó elvárási horizontjához.

A birodalmi gondolattól idegen, a soknemzetiségű impérium egységesítését nem szolgáló szuverén identitástudat és magyar történelmi narratíva ekkor nem volt Bécsben „eladható”, a Habsburg-hatalom asszimiláló szándékaival nem volt harmóniába hozható. Sőt nem csak ekkor, később sem. Ez a kísérlet világosan megmutatta, hogy az eposznak (de az egész életműnek is) olyan identitásképző szerepe van, amely megakadályozza az általa kialakított magyar hagyomány betagolódását egy Bécs-centrikus múltértelmezésbe. A német nyelvterület (Körner, Pyrker és mások

46), az újabb Zrínyi-kutatás nem foglalkozott vele, a szakirodalom alapműveinek névmutatójában nem szerepel. Tágabb eszmetörténeti helyéről, s a Teleki-féle Zrínyi-értelmezésnek a magyar történeti narratívában betöltött szerepéről viszont újabban részletesebben szól S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., 2005, 219–220.

művei alapján) legfeljebb azt a költőt látta Zrínyiben, aki dédapjának, a romantikus hősként, a kereszténység bajnokaként tisztelt törökverő hőrosznak („der ungarische Leonidas”) történetét megénekelte, viszont a dédunoka hadvezéri képességeit már csak Raimondo Montecuccoli tekintélye miatt sem illethette elismeréssel az osztrák közvélemény.

Az eposz (s az általa képviselt magyar történeti narratíva) külföldi elismertetése továbbá azért is akadályokba ütközött, mert az nem csupán az európai literatúra egy műfajának magyar nyelvű változata volt, hanem ennél jóval több: egyedi nemzeti sorsélmény megnyilvánulása is, fiktív irodalmi keretbe emelése olyan valós történeti eseményeknek és helyzeteknek, amelyek merőben különböztek más nemzetek közösségi élményeitől. A dicső múltú, de immár súlyos bűnökkel terhelt nemzetet a virtus keresztény színezetű megtestesítése révén az „athleta Christi” pozíciójába emelt főhős szabadítja meg végül az isteni büntetéstől, így válik az eposz a közösség sorsának példázatává, s egyben aktuális etikai és politikai intelemmé is. Mint Szörényi fogalmazott: „Zrínyi nemzeti aranykorunk pusztulásának víziójától vezetettve teremti meg eposzának főhősét, aki mártírhalálával nem megváltó ugyan teológiai értelemben, de az a keresztény humanizmus eposzi szellemében.”⁴³

Sajnálatos, hogy Zrínyi írói munkásságának aránytalanul kevés volt a nemzetközi visszhangja, kétségtelenül meglévő egykorú európai tekintélyének és egészen Angliáig terjedő hírének emelkedésében – mint azt R. Várkonyi Ágnes tanulmányából tudhatjuk – sokkal inkább szerepet játszott a saját régiójának konkrét helyzetképén alapuló, de egyetemes érdekeket érintő politikai javaslata, amely a háború és béke kérdését, a török expanzió ügyét nemzetközi szinten rendezhette volna.⁴⁴ A diplomáciai gondolkodásban ő eljutott arra a pontra, ahol magyar és európai, nemzeti és egyetemes érdekek együttesen váltak figye-

⁴³ SZÖRÉNYI László, *Panegyricus és eposz (Zrínyi és Cortesius)*, ItK, 1987/1988, 149.

⁴⁴ R. VÁRKONYI Ágnes, *Reformpolitika Zrínyi mozgalmában*, ItK, 1987/1988, 131–140; uő, *Európa Zrínyije*, ItK, 1996, 1–39. Az angol Zrínyi-életrajz kiadását bev. PÉTER Katalin, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1987.

lembe vehetőkké, s nem egymás rovására kellett érvényesülniök. Úgy is fogalmazhatunk: nemzettudata európai kontextusba épült be, a szűkebb és a tágabb régió szempontjait együttesen tartotta szeme előtt. A Magyarországot uraló bécsi udvarból azonban mindez ellenérzést váltott ki, ugyanakkor viszont a Comenius és társai által informált távolabbi országok egyes körei komolyan számoltak vele, reális alternatívát láttak katonai és politikai tevékenységében. Jellemző, hogy az angol Zrínyi-életrajz neokálvinista-puritánus hőstípust faragott a katolikus arisztokráciából, saját elvárásai horizontjára formálva alakját, mivel az európai kereszténység megmentőjét csakis protestáns hősök révén tartotta elképzelhetőnek.⁴⁵

A nemzettudat markáns és tág horizontú formálóját Zrínyi személyében a magyar reformkor méltatta érdemben, kettős hivatástudatát ekkor újra felfedezték, ezt követően indult meg az a folyamat, amelynek 19. századi csúcspontját az eszmetörténeti és esztétikai nézőpontot egyesítő Arany-tanulmány jelentette. Az újabb kutatások sokszínűen, gazdag filológiai dokumentációval árnyalták a képet, argumentumok sokaságát vonultatták fel a kánon igazolására, mindezek alapján ma már indokoltan mondható ki: a 17. században a magyarság sorsának ő volt a legélesebb szemű látnoka, Európa figyelmét is magára vonzó és sokféleképp interpretált alakja, írói életműve pedig a kora újkori nemzeti önismeretnek és identitástudatnak legmélyebb forrása.

⁴⁵ TÓTH Zsombor, „Fun-Club” Zrínyi, 1664 (Megjegyzések a Zrínyi-kultuszhoz az angol nyelvű életrajz tükrében), in: *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*, szerk. BICZÓ Gábor és KISS Noémi, Bp., 2003, 211–224.

HISTORIKUM A MODERNSÉGBEN

(Illyés Gyula: *Kormos képek a magyar múltból*)

Δ szöveg egy „történelemben” íródik be, a történelem pedig beíródik a szövegbe.

(Paul Zumthor, *Poétique*, 1976)

A magyar történelmi és irodalmi múlt hagyományrétegei közül Illyés Gyulához közismerten a Petőfi-életmű állott legközelebb: könyvméretű esszét írt róla, több műve szól a nemzeti sorsot formáló költő és a szabadságharc emlékééről, s – főként korai verseiben – számos petőfies motívum fordul elő. Illyés hagyomány-szemléletének tágasságát, sokrétűségét mutatja azonban, hogy a magyar múlt különféle jelenségeinek szövegvilágát igen gyakran s igencsak sokféle kontextusban szólaltatta meg, a historikum aktualizálása és (gyakran szövegszerű) adaptálása sűrűn alkalmazott költői eljárásai közé tartozott. Ilyen jellegű költeményei közül a legismertebbekkel (*Magyarok, Dózsa György beszéde a ceglédi piacon, A reformáció genfi emlékműve előtt, Koszorú, Zrínyi, a költő, Peroráció: záróbeszéd* stb.) már többnyire érdemben foglalkozott a szakirodalom, jelentősek azonban a hiányok is, számos idetartozó vers szinte teljesen kiesett az elemzők érdeklődési köréből. Joggal hívta fel a figyelmet Tamás Attila arra, hogy a „múltat sötét színekkel megfestő, képeit belső nézésünk falára csaknem ráégető versfüzére, a *Kormos képek a magyar múltból* sem kapott elemzést”, holott megérdemelte volna a fókuszolt figyelmet.¹ Az alábbiakban épp ennek a hiánynak a pótlására teszünk kísérletet főként abban a reményben, hogy ezzel az illyési hagyomány-szemlélet karakterének árnyaltabb megismerését is elősegíthetjük.

¹ TAMÁS Attila, *Illyés Gyula*, Bp., 1989, 313 (Kortársaink).

A *Dólt vitorla* (1965) című kötetben megjelent versfüzér első pillantásra némi heterogenitást mutat: a *Kormos képek* négy önálló költeményből áll, a második darab ezenbelül is két részletből tevődik össze. A szövegek olvastán joggal tehető fel a kérdés: miféle koherenciája lehet annak a versciklusnak, amelynek témái, szövegelemei, reminiscenciái ennyire különbözőek? A Mátyás-templomban gyűjtogató és gyilkoló török katona, a Lengyel földről hazatérő Balassi Bálint, az Alföldön kóborló hajdúk, valamint a Petőfire, Aranyra, Rákócziira utaló magyar történelmi emlékezet: vajon mindez így együtt összeáll-e valamilyen egységes képet mutató tablóvá, szuverén lírai szövegegyüttessé? Mi fűzi őket össze? Mit sugallhat az így kialakított múltkép, mi jelenhet meg „belső nézésünk falán” a „kormos képek” víziója révén?

Figyelmünket mindenekelőtt célszerű a címre fordítanunk, mivel az összetartó erőt főként ebben találhatjuk meg: „kormos”, tragikus, végtelen keserűséget árasztó történelmi mozzanatok villannak fel a versbeli elbeszélő szavai nyomán. A küldetésének tudatában lévő költő, az évszázadok fölé emelkedő vátesz itt a poétikai alany, a „lírai én”, aki múltat és jelent (s a vers zárlatában jövődőt is) számba véve jellemzi helyzetét annak a közösségnek, amelyhez ő maga tudatosan tartozónak érzi magát. Nagyívű eszmélkedő-eszméltető versciklus tehát ez, a historikum poétikailag megformált képeiből építkező léttudatosítás, lírai helyzetképe egy közösségnek, s benne az egyénnek, aki a múltértelmezés révén méri fel saját maga és az általa képviselt közösség lehetőségeit, jelenbeli és jövőbeni esélyeit.

Mátyás temploma

A ciklus nyitányát jelentő vers mellbevágó, döbbenetes ellenpontozással indul: az első kép a középkori keresztény magyar állam szimbólumaként értelmezett építménynek, Mátyás templomának barbár elpusztítását villantja fel érzékletes látomásban. A szent hely és a rombolására érkező, az itteni kultúrától totálisan idegen

hódító versbeli megjelenítése kibékíthetetlen antagonizmust sugall:

Megállt a ló és ürített.
Lovasa földre szállt,
karddal, kanóccal sietett
a főltár iránt.

Látszólag történetmondás ez, valójában azonban inkább narrációnak álcázott krónikás siralomének, értékek pusztulásán érzett fájdalomnak racionális-tárgyias lírába oldása. A miniatűr jelenet szereplői – a „szerecsen vitéz” és az apát – két világ megtestesítői, köztük semmilyen kapcsolat nincs, s nem is lehetséges, csakis a fegyver, a kanóc, a lángtenger és az öldöklés mozzanatai jelennek meg „belső nézésünk falán”, amikor a magyar múlt e vigasztalan képére tekintünk. A két világ elemi különbözőségét és egymástól való idegenségét tárgyszerűségében is nagyhatású poétikai invenció érzékelteti azáltal, hogy a fiktív jelenetben a tűz martalékául esett szentképek galériája s a rájuk meredő, ösztöneitől vezérelt állat szembekerül egymással:

A Kisdéd hátat fordított,
szűz anyjához szorult.
„Istállók, barmok?” – szimatolt
a ló s beljebb nyomult.

A szavak puritánsága, a dikció tárgyiassága adja itt azt a poétikai minőséget, amely épp ennek révén képes markánsan kifejezni az értékpusztulás tragédiáját, s ebben a világ részvétlenségét. Pátosz nélkül, élő szemtanúk nélkül, a külvilágtól elvágva zajlik a képrombolás drámája ott, ahol nemrég még a „kereszténység védőbástyája”, „Európa védőpaizsa” állotta útját a hódító erőnek. Egy-egy metonímia azonban azt is jelzi, hogy az egymással feleselő keresztény felekezetek vallási fanatizmusa ugyancsak a katasztrófa előidézői közé tartozott: a Rómából „mennydörgő” szó, s a Genfből válaszoló Kálvin vitája közben a hódító lovas akadályta-

lanul folytathatta az ösztöneitől is vezérelt pusztítást. Tömör tagadó mondatok vágják el végül a remény utolsó szálát is:

Nem lett csoda. Nem több. Szaladt
képről képre a láng:
halt Péter, Pál, István, Jakab
újból mártírhalált.

Kérlelhetetlenül beteljesedik a tragédia, a felgyújtott templomban értékeit védeni s a betolakodóra átkot szórni készülő apátnak „idején elvágta torkát / a szerecsen vitéz”. A közömbös szavakba rejtett, a pátosz retorikájától szinte teljességgel mentes beszédmód azonban közismerten mély tragikumot, egy országnyi közösség sorsának katasztrófáját önti szavakba, s a magárahagyott közösség felelősségtől vezérelt szószólója csupán a szemlélődő krónikás lírai pozíciójából adhat számot a keresztény kultúra elpusztított szimbólumairól, szellemi javairól.

A magyar történelem „kormos” képeinek sora indokoltan kezdődik az iszlám hódítás motívumának felvillantásával, kapcsolódás is ez egyben a nemzeti sorson múltidéző képekkel eszmélkedő líra – Kölcsey, Ady és mások által is képviselt – hagyományához. Az Illyés-líra számos egyéb helyén is szerepelnek a török hódoltságra utaló historikus motívumok, metaforikus elemek, amelyek mindig a nemzet sorstragédiáját előidéző hatalomnak, a kérlelhetetlen pusztításnak, a nyers erőszaknak megjelenítői. Ilyenekre épül többek között *Önhittek* c. verse (a *Közügy* c. kötetben, 1981), amely a harminc évvel (!) Mohács után fölépült pécsi „büszke dzsámi” képeinek felidézésével a jól megszervezett és berendezkedő hódító hatalomra utal, s ezzel szemben az általa kivégzett magyarok gúlába rakott fejei jelenítik meg a másik oldalt, az áldozatok sorát.

A török korra utaló lírai vízió után a versfüzér második darabja ugyancsak értékvesztésről szól, itt azonban az ezt okozó külső erőre csak közvetett utalás történik, ehelyett a belső reménytelenség és teljes kilátástalanság érzése kap narrációba ágyazott megjelenítést.

1592 egy téli hajnalán

A lengyelországi bujdosásából hazatérő Balassi Bálint alakja szolgálta ürügyet az újabb széttekintésre, helyzettudatosításra, közösségi létértelmezésre. A fiktív szituációt a mottó villantja fel: „...S midőn lemenet a honi földre értünk...” Az újabb „kormos kép” szerint a reneszánsz legnagyobb magyar költője sivár és kietlen tájra érkezik meg („havas mezők”, „sötét völgy”), hadak dúlta országba („Erdély vörösen lángol”, „török hadak Tokaj alatt”, „karnyujtásnyira Konstantinápoly”), de örömmel, mámorosan, részegen. Kaotikus a felvillantott történelmi szituáció, s ilyen a megjelenített költő lélekállapota is. „Szót intézni, valami szépet” szeretne, de ezek értelmét csak találgatni lehet („Mit kiáltoz?”), az értelmes szavak erejét elnyomja a durvaság jelzőivel karakterizált közeg. A korábban közismerten humanista értékekről, emberségről, vitézségről, jó hírnévről szóló és ezekről ismert poéta tudata itt a meg hasonlottság jeleit mutatja, a régen vágyott szülőföld viszontlátásán egyszerre „ihletet és hányingert” érez, még nem tudja, hogy „lent a síkon már várja jöttét / egy még személyes, / vakaródzó, szegény-legény halál”.

Vigasztalan a kép, értékek pusztulását sugallja, ezúttal nem csupán materiális a veszteség, nemcsak egy templom és felszerelése lesz lángok martaléka, hanem az emberi kvalitások legjava is, a szellem értékei esnek áldozatul a nyers erőnek. A reneszánsz költőben inkarnálódó humánus pallérozottsága látszik itt veszendőben lenni, az anyagi romlást az erkölcsi eldurvulás követi („nyomán / bátorság és pálinkaszag / dől ki Lengyelországból”). A reményt s a túlélés halvány esélyét csupán a sötét éjszakából elővillanó „csárda-mécs” élteti, mely azonban nem több mint „egy pisla kis honi öröklét”.

A Balassi-élmény másutt is megjelent Illyés lírájában, így például a *Három költői katona-levél a kedveshez* című ciklus első darabjában (*Bálint Esztergomból Céliához, a Különös testamentum* c. kötetben, 1977). Az ő számára Balassi nem csupán a költészet, hanem általában a kultúra, a szellem inkarnációja is volt, a leg-regebbi idők emelkedett szellemű képviselője a magyar glóbuson, s miként Németh László, ő is „a dallá vált magyar élet első héro-

szát” látta benne. A 20. század magyar lírikusai (többek között Juhász Gyula, Váci Mihály, Ágh István, Garai Gábor és mások) egyébként is gyakran idézték meg a magyar líra első európai szintű mesterének alakját, s vagy a szerelem dalnokát, vagy pedig a „végvári trubadúrt” látták benne, többnyire e két élménykör valamelyikéhez kapcsolódva jelentek meg szövegeikben balassias képek, motívumok, szókapcsolatok.²

Az Illyés-vers Balassi-élménye azonban leginkább Babits hatására enged következtetni. Aligha kétséges, hogy ismerte Babits esszéjét, amely szerint Balassi az első a magyar irodalomban, aki hivatásának tekintette a költészetet.³ Azt is kiemelte a híres esszé, hogy Balassi „sötét harcok idején élt, s a barbárság elleni küzdelemben esett el”, a törökök elleni háború „a kultúra harca volt” a túlerő, a hatalom ellen, s Balassi „egész sorsában van valami végtelenül sivár tragikum”, mivel bizonyos tekintetben neki is korához kellett idomulnia. Ezt bizonyítva mondja a továbbiakban: „Hatvan ostrománál pénzes boltokat tör fel... Sötét kép...” A költőnek és az őt övező szellemi közegnek éles ellentéte is utal Babits: „A derék Magyarország nem Itália. Balassának nincsen itt talaja...” S nem hagyja említetlenül a Lengyelországból történő „hősies hazalátogatás”-t sem, amely végül Esztergomnál a „hazafias halál” bekövetkeztéhez vezetett.⁴

Illyés többnyire ugyanezeket a motívumokat emelte ki, mivel „kormos képei” közé a Babits festette „sötét kép” szervesen illeszkedett, már csak azért is, mert az elsősorban biografikus jellegű volt, Balassiban nem annyira a költőt, hanem inkább az

² A Balassi-költészet utóéletéről és annak szakirodalmáról vö. STOLL Béla, *Balassi-bibliográfia*, Bp., 1994, főként 75–76.

³ Babits először a Dézsi-féle Balassi-kiadás ismertetésében fejtette ki véleményét: *Nyugat*, 1924, I, 591–606; ezt követően esszévé formált írása többször is megjelent, így pl. az *Élet és irodalom* c. kötetben, 1929, 68–93, majd pedig: BABITS Mihály, *Írás és olvasás*, Bp., 1938, 282.

⁴ BABITS Mihály, *Élet és irodalom*, Bp., 1929, 72–74. Lényegében ugyanezeket a gondolatokat mondta el Babits esztergomi ünnepi beszédében 1928. december 9-én, amikor a helyi irodalmi társaság tagjává választották, vö. erről részletesen: AMBRUS Katalin, *Babits Balassi-képe*, in: *Mint különös hírmondó. Tanulmányok és dokumentumok Babits Mihályról*, szerk. KELEVÉZ Ágnes, Bp., 1983, 81–96, főként: 89, 92–93.

embert vizsgálta, s erős lélektani érdeklődéssel fordult a kalandos életű, igencsak hányatott sorsú poéta felé. Mindenesetre szembe-tűnő, hogy a géniusz szellemi kincseit elherdáló, a költői képzelet szárnyalását gúzsbakötő hazai környezetre, valamint a török hódítás barbárságára utaló illyési költői fikciók és képek egyaránt szoros rokonságot és párhuzamokat mutatnak a babitsi gondolat-sorral.

Balassi költészetének közismerten gazdag újkori recepciójából leginkább Babits lírai hangvételű esszéje és Illyés kétrészes költeménye hordozza azt az érzelmi feszültséget, amely a témában benne rejlik, s amely majd a modern magyar irodalom Balassi-élményének kétségkívül legrangosabb megfogalmazásában, Nagy László „tág belső horizontú összező versé”-ben teljesedik ki.⁵

Hajdúk

A ciklus harmadik darabja az előzőkhöz képest grammatikai változást hoz: többes szám első személyű megszólalása („hoz-zánk”) nyíltan is vállalja a küldetés, a szószólói magatartás ki-nyilvánítását, azt a költői nyelvet, amelyet „az áttételes képviseli beszédhelyzet poétikájának” nevez az újabb szakirodalom.⁶ A versbeli beszélő itt egy meghatározott közösség nevében szólal meg:

Az éjben néha egy tanya
istálló-, tej-, anya-szaga
lépett hozzánk, jött az út mellett,
melyen – mióta! – menni kellett.

⁵ GÖRÖMBEI András, *Nagy László Balassi-élménye*, Studia Litteraria, 1985, 73.

⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az (ön)függettség retorikája. Az Illyés-líra kriptotextusai*, in: *A költőszerep lehetőségei Közép-Európában (Tanulmányok Illyés Gyuláról)*, Szekszárd, 1997, 11.

A tanya tárgyias-racionális képe a hajdúság kollektív nézőpontjából sejlik fel, az időtlen éjben együtt „menetelők” tudatát jeleníti meg. A táj perszonifikációja egy embercsoport szemléletét jellemzi, táj és lakóinak szoros kapcsolatát érzékelteti. A következő strófában a versbeli beszélő és a címbeli közösség egybeforrottsága, közösgyökerűsége nyer grammatikai formát: „szunnyadt atyánk paraszt-világa”.

A vezér nélküli közösség tagjainak egymásra utaltsága, sorsközössége, vegetatív léte azonban erőt is sugall:

Rég nem volt vezényszó, vezér.
Csak menni, ez volt rég a cél.
Sorban, mint darvak s ökrök mennek,
mentünk, vittük a pusztá rendet.

A hajdúkatonaság ambivalens történelmi szerepét a költő-vátesz ismeri és a szöveg érzelmi feszültsége ezt retorikusan meg is fogalmazza: egyfelől pallérozatlan, barbár tömegnek tartották őket, másfelől magyarságőrző, nemzetmegtartó funkciójuk is eléggé közismertnek mondható. Ez a legenda övezte, misztikus jelleg kap itt képies kifejezést, másfelől felkiáltások sora, s végül egy kérdésbe hajló, sorsfaggató kétely pásztázza a magyarság e jellegzetes csoportjának helyét, szerepét s jövőbeli esélyeit:

Így együtt voltunk valami,
az isten még ha tudta, mi!
A Győzelem! A Jog! A Nemzet!
A nyert Ügy! Avagy épp a veszített?!

A közösség melletti hitvallással, s egyben e jellegzetes népcsoport „kormos képének”, bizonytalan sorsának, vigasztalan helyzetének költői képével zárul a vers:

Így együtt voltunk valami,
az ördög már ha tudta, mi!
Könnyeztünk s szállott szánkról ócska,
trágár, füstös katona-nóta!

A két utolsó strófa diametrális ellentétei (isten – ördög, nagybetűs eszmék – könnyek és katonanóta) a közösség létén felelősséggel töprengő lírai szubjektum kételyeit jelzik, önmarcangoló, belső viaskodását rendezik retorikus formákba. A két nyolcas és két kilences sorból álló strófák szabályos jambikus ritmusa összhangban van a rendületlenül menetelő hajdúnépség képével, a verstan-i zártság ellenpontozza egyébként a ciklus előző darabjának formai-ritmikai oldottságát, nyitottságát is.

A lélek épületei

A ciklus záróverse összegzi, szintézisbe rendezi az elmondottakat, ezt a lírai alany emelkedettebb pozíciója, tágasabb nézőpontja is tanúsítja. A hazai történelmen túl az egyetemes összefüggések kijelölése következik: „Időbe gyökeresedett tornyok szögeznek helyükre a boldog nemzeteket”. Az asszertív mód határozott álláspontot fed és egyértelmű láttelepet ad: mostoha történelmünk nagyrészt elpusztult materiális emlékei helyett másutt lehet és kell fogódzót, támaszt, vigaszt keresni. Mert Párizs és Ozora között kontinensnyi ugyan a távolság, történelmi léptékűek a különbségek, a helyzet mégsem lehet reménytelen, mert „ahol Petőfik egetverő / szive lehullt, befűrödött a földbe, / népet cövekel örökre / ott is egy építő erő.” A nép, amelynek egyrészt kormos és véres a múltja, másrészt viszont dicső áldozatokkal kísért történelme van, nem veszhet el, még akkor sem, ha Arany és Rákóczi nyomdokain most „szél vág és homok”.

A hely, ahol egy nép története játszódott le, nem lehet közömbös az emlékezés számára, ebben láttatja a vers lírai alanya, a közösségi küldetését felelősséggel vállaló rétor az éltető reményt, amelyet éppen a „kormos képek” ellentételeként fogalmaz meg a ciklus zárlatában:

Ti, láthatatlan, szent alapzatok
sorsunkon ti könnyítsetek:
sulyosodjatok!

A „szellemi emlékművek”, a kulturális múlt elpusztított tárgyi világa több esetben későbbi verseinek is témája. A romokon való építkezés képei jövőbeli esélyek sugalmazói lesznek, mert

E térdigérő várromok, az alapjukig szétszórt templomok:
nem a végromlás nyomai
ezen a tájon, – gyökerek ezek itt:
mind a mai napig
nedvdúsak; így
a kripta-törmelékek
sem azt összegzik,
hogyan ami leomlott,
fölrakhatatlan.

(*Idegenvezetés*, 1981)

A rendteremtés – költészetben, gondolkodásban, kultúrában, társadalomban egyaránt – a költőnek kezdettől fogva élő törekvése volt, miként arra Pomogáts Béla utalt: „Illyés Gyula a lélek és a világ szerves rendjére vágyott, s legalább költészetében ezt a rendet akarta megvalósítani, ha másként nem lehetett: rendet a romokban.”⁷ Ezt a szándékot a „kormos képek” szemügyrevétele is tükrözi: a múltnak legsötétebb mozzanatait is jelenérdekűvé hangolta, a közösségi tragédiákban nem a pesszimizmus vagy nihilizmus, s nem is a cselekvést megbénító végletes relativizmus álláspontjának igazolását láttatta, hanem olyan tapasztalatok megszerzésének útját, amelyen van továbbhaladási lehetőség. A magyar múlt egyes történései, jelenségei vagy éppen romhalmazzá tiport tárgyi emlékei az ő teremtett költői világának erőterébe emelve példázatversek témáivá válnak, szintézisbe rendezését segítik múltnak és jelennek, magyarnak és európainak, s a legtöbb esetben – Görömbei András találó kifejezésével élve – „életakaratot sugalló ösztönzéseké” lesznek.⁸

⁷ POMOGÁTS Béla, *A tárgyias költészettől a mitologizmusig. A népi líra irányzatai a két világháború között*, Bp., 1981, 268 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 36).

⁸ GÖRÖMBEI András, *Líra, gondolat, küldetés*, in: *Létértelmezések*, Miskolc, 1999, 102.

Illyés történelemidéző versei mindezen túl a költő személyiségjegyeire, költői énjének karakterére, önszemléletének jellegére is rávilágítanak. Nem az önnön szubjektumát előtérbe állító, individuális belső erejét nyíltan kifejező típusba tartozik, hanem – Tamás Attila megfigyeléseihez és szóhasználatához kapcsolódva – azok közé, akik messziről, kívülről induló erők letéteményesének vallják magukat, egy közösség részei, képviselői, szószólói, ennek nevében „magasodnak fel”, s ezt a szerepet költői megszólalásuk poétikai minőségében is vállalják.⁹

Nem hisszük, hogy helytálló lenne az a manapság divatozó vélekedés, amely szerint ez a vállalás, a küldetéstudat, a képviseleti beszédhelyzet korszerűtlenné tenné az illyési lírát, főként azért, mert ez 19. századi gyökerű jelenség. Ez már csak azért sem helytálló, mert az ókor óta élő és értékeket teremtő költői magatartás ez, több ezer éves hagyománya van, aligha hihető, hogy épp a 20. század végén kellene elhalnia, noha természetesen időleges háttérbe szorulása nem vitatható jelenség. A szószólói szerep Illyés költészetének kétségtávol egyik fő sajátosságát jelenti s egyúttal hagyományba ágyazottságát is illusztrálja, poétikai értékeit azonban nem a megszólalás pozíciója, hanem a költői nyelv minősége jelenti. Az a nyelv és szókinccs, amelyről ő maga így vélekedett: „épp a legbonyolultabb dolgokra találni legköznapiabb szavakat. Nem lehet akadály, hogy első hallásra ezt néha a magukat értőknek hívők értik a legbajosabban.”¹⁰ A látszólagos egyszerűségű, tárgyias költői nyelv azonban páratlanul sokrétű, váratlan fordulatokban gazdag, perspektívaváltásokban bővelkedő megszólalást eredményezett, ezt a „kormos képek” ciklusának darabjai is kézenfekvő módon illusztrálják.

*

⁹ TAMÁS Attila, *A személyiség megjelenési formáinak változásai századunk magyar irodalmában*, ITK, 1996/3, 260–272, valamint *Studia Litteraria*, 1997, 103–124.

¹⁰ ILLYÉS Gyula, *Dőlt vitorla*, Bp., 1965, 6.

Babits 1928. március 23-án Esztergomban tartott Balassi-előadásának bevezetőjében hangsúlyozta: „Szellemi erőt és tartást csak érzelmi és gondolati hagyomány adhat: és ez az, amit az irodalom klasszikusaiban találunk. Az emlékezés nélküli nemzet ingatag és hóbortos lenne, mint az emlékezés nélküli ember: mégis nagy dolog az, hogy érzelmeket és gondolatokat is örökölhetünk őseinktől, s nemcsak földet és házat.”¹¹

Illyés verse éppen erre a felfogásra rímel, metaforái ezt a gondolatot formálják vizuálisan is érzékelhetővé, térbeli és időbeli fikcióvá. A magyar múlt „kormos képei” fontos létértelmezések is, egyben az illyési líra jellegzetes darabjai, melyek más költeményeivel szoros összefüggéseket jeleznek. A magyarság történelme beíródott verseibe, s költészete nem csekély mértékben alakította is a nemzeti emlékezetet és identitástudatot.

¹¹ Az előadás szövegének közlése: AMBRUS, i. m. 88.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- Adattár *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1965-től.
- AHSI Archivum Historicum Societatis Jesu
- ARSI Archivum Romanum Societatis Jesu
- BBÖM *Balassi Bálint összes művei*, sajtó alá rend. ECKHARDT Sándor, Bp., I–II, 1951, 1955.
- Catalogi *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I.*, collegit et ed. Ladislaus LUKÁCS, vol. I (1551–1600), Romae, 1978; vol. II (1601–1640), Romae, 1982 (Monumenta Historica Societatis Jesu, 117, 125).
- ItK Irodalomtörténeti Közlemények
- LMU *Ludwig-Maximilian-Universität Ingolstadt–Landshut–München 1472–1872*, Hgg. Laetitia BOEHM, Johann SPÖRL, Bd. I, Berlin, 1972, Quellenausgabe Bd. I (1972), Bd. II (1980).
- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*, I–X, Freiburg, 1957–1965.
- MAH *Monumenta Antiqua Hungariae*, ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, I (1969), II (1976), III (1981), IV (1987).
- MIT *A magyar irodalom története*, I–II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964–65.
- MKsz Magyar Könyvszemle
- MPSJ *Monumenta Paedagogica S. J.*, tom. IV (1573–1580), ed. Ladislaus LUKÁCS, Roma, 1981.
- MUD *Die Matrikel der Universität Dillingen 1551–1695*, Hg. Th. SPECHT, Dillingen, Bd. I (1909), Bd. II (1913).

- MUF *Die Matrikel der Universität Freiburg in Breisgau von 1460–1656*, Hg. Herman MAYER, Freiburg in Breisgau, 1907–1910.
- Bd. I–II
- MUILM *Die Matrikel der Universität Ingolstadt–Landshut–München. Rectoren, Professoren, Doctoren 1472–1872*, Hg. Franz Xaver FREININGEN, München, 1872, 440.
- MUW *Die Matrikel der Universität Wien*, Hgg. Franz GALL, Willy SZAIVERT, Wien–Graz–Köln, Bd. III, Lieferung 2 (Register der Personen- und Ortsnamen) 1971, Bd. IV, Lieferung 2, 1972.
- PÖL *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*, sajtó alá rend. HANUY Ferenc, I–II, Bp., 1910–1911.
- RMKT XVI *Régi Magyar Költők Tára*, XVI. század, I–VIII, kiadta SZILÁDY Áron, DÉZSI Lajos, Bp., 1880–1930.
- RMKT XVII *Régi Magyar Költők Tára*, XVII. század, I–XVI, Bp., 1959-től
- RMNy *Régi magyarországi nyomtatványok*, szerk. BORSA Gedeon etc. Bp., I (1973), II (1983), III (2000).
- RMPE *Régi Magyar Próza Emlékek*
- RÖM *Rímay János összes művei*, kiad. és bev. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955.

A TANULMÁNYOK ELSŐ ÉS IDEGEN NYELVŰ MEGJELENÉSE

Válság és reménység (Helyzetkép Mohács után) = Első, rövidebb változata: *Romlás és reménység. Magyar évszázadok*, szerk. KURUCZ Gyula, Bp., 2000, 71–87.

A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban = Akadémiai székhogyláló előadásként hangzott el 2004. október 11-én az MTA székházában. Rövidebb változata: *Hitel*, 2004/11, 102–112.

Végvár és kultúra = Előadásként elhangzott Egerben, a Városháza dísztermében 2002. április 24-én, a várvédelem 450 éves évfordulójára rendezett emlékülésen. Sajtó alatt a *Studia Agriensia* 2006. évi kötetében.

„*Vitézeket írja krónikájába*” (*Eger diadala az irodalomban*) = Előadásként elhangzott Egerben, 2002. október 2-án, *Az egri vár kultusza* című konferencián. Megjelent: *Agria (Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve)*, XXXVIII, 2002, 189–201.

História és politika (Leonhardus Unicius verseskötete a magyar történelemről) = Rövidebb változata előadásként elhangzott Krakóban, a Jagelló Egyetem konferenciáján 2004. április 27-én, majd Gyulán, „A politika műfajai a régi magyar irodalomban” című konferencián 2005. május 26-án. Német nyelvű változata: *Camoenae Hungaricae*, 2006 (sajtó alatt).

„Magyarok paizsa, igazság oszlopa” (*Bocskai István és az irodalmi emlékezet*) = Kisebbségkutatás, 2004/3, 357–364, valamint: Hajdúböszörményi honismereti kézikönyv, 2004, 68–76. Előadásként elhangzott Hajdúböszörményben, 2004. november 22-én, a Bocskai-emlékülésen.

Kultúrák metszéspontján (Felső-Magyarország a 17. században) = *Multikulturalitás, nemzeti identitás, kisebbségek Magyarországon és Lengyelországban*, szerk. FÓRIÁN Éva, Debrecen, 2004, 321–332; lengyelül uo. 11–17; francia nyelvű változata: *Multiconfessionnalité et multiculturalité en Haut-Hongrie au XVII. siècle*, in: *Regards croisés. Recherches en Lettres et en Histoire, France et Hongrie*, publié de J.-L. FRAY et T. GORILOVICS, Debrecen, 2003, 101–114 (*Studia romanica*, fasc. V.).

Militia et littera (A magyarságkép változatai a kora újkori Európában) = Rövidebb változata: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére*, Bp., 2002, 109–113. Hosszabb, német nyelvű változata: *Militia et littera: Volkscharakterologische Ungarn-Topoi in der frühen Neuzeit*, in: *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, Hgg. D. BREUER und G. TÜSKÉS, Peter Lang Verlag, Bern usw. 2005, 111–124. Előadásként elhangzott a hasonló című német–magyar konferencián az MTA székházában 2002. október 12-én.

Hungáriából Európába (Utazó magyarok a kora újkorban) = Rövidebb változata: *Agria (Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve)*, XXXVII, 2001, 207–220. Elhangzott Egerben 2001. július 31-én *A barokk Eger és az európai kultúrturizmus* című konferencián.

Stúdium, régió, identitás (Magyarországi diákok a német nyelvterület katolikus egyetemén) = Rövid változata elhangzott Píliscsabán, *A jezsuiták Magyarországon* címmel rendezett konferencián 2004. november 8-án. Németül: *Ungarische*

Studenten an katholischen Universitäten des Heiligen Römischen Reiches, in: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hgg. Anton SCHINDLING, Márta FATA, Stuttgart, 2006 (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, Bd. 63).

Virtus és poézis (Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben) = Lábjegyzetek nélkül a *Nemzet, identitás, irodalom* c. kötetben, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2005.

Historikum a modernségben (Illyés Gyula: Kormos képek a magyar múltból) = In honorem Tamás Attila, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 282–292.

NÉVMUTATÓ

- Abafáji Gyulay Pál 104
Abrahamides, Izák 128
Acquaviva, Claudio 141, 195
Ács Pál 49, 63, 66, 88, 97, 112, 139, 207
Ády Endre 60, 118, 119, 242
Ágh István 244
Aigner, Thomas 200
Albertus, Henricus 84, 150
Alvinczi Péter 111
Ambrus Katalin 244, 250
Amerbach, Veit 196
Andor Eszter 200
András, I, magyar király 99
András, II, magyar király 100
András, III, magyar király 100
Andritsch, Johann 184–186, 188
Angyal Endre 66, 136
Anjou Mária 100
Apáczai Csere János 169
Apor Péter 173, 174
Arany János 50, 52, 203, 220, 223, 238, 240
Argentí, Giovanni 143, 197
Arisztotelész 92, 189
Arnold, Klaus 193
Árpád vezér 47, 95, 100
Arszlán basa 223, 224
Artner Edgár 44, 141
Asche, Matthias 178, 180, 181, 194
Assmann, Aleida 37
Assmann, Jan 37
Attila hun vezér 47, 95–100
Babits Mihály 244, 250
Bade, Klaus J. 126
Bader, Georg 141, 143
Bahlcke, Joachim 38, 126, 184, 200
Baja Mihály 118
Bakó Endre 117
Balassa Zsigmond 84, 149
Balassi Bálint 7, 26, 61, 62, 64–67, 71, 72, 81, 86, 91, 146, 207, 228, 240, 243–245, 250
Balassi Ferenc 63, 64
Balázs Mihály 88, 111, 130, 181, 190, 195
Bán Imre 55, 91
Barberini, Francesco 169
Barilowiz, Carolus 198
Barlay Ö. Szabolcs 32, 91
Barner, Wilfried 221
Bársony György 137
Barta Gábor 12, 15, 16, 27, 33
Barta István 180, 182, 183, 187–189
Barta János, ifj. 46, 109
Bartók István 22
Bartoli, Daniello 208, 213
Barton, Peter F. 131
Báthori G. Mihály 54
Báthory-család 20, 73, 97

- Báthory István lengyel király 29, 47, 80, 89–105, 145, 147
- Báthory István ifjabb 92
- Báthory Kristóf 90, 92
- Battafarano, Italo Michele 56
- Batthyány Adám 210, 211, 214, 215, 227
- Batthyány-család 20, 73
- Bauml, Franz H. 98
- Bausinger, Herman 163
- Bazylik, Cyprian 97
- Behring, Eva 59
- Békés Enikő 99
- Békés Gáspár 89
- Békési Imre 160
- Béla, I, magyar király 99
- Béla, III, magyar király 100
- Béla, IV, magyar király 100
- Benda Kálmán 41, 46, 55, 110, 111, 143
- Bene Sándor 141, 204, 210, 215, 219, 220
- Bényei Miklós 117
- Bereczki Lajos 53
- Berger, Harald 187
- Bernschin, Walter 39
- Berzeviczy Márton 93
- Bethlen Gábor 47, 113, 117, 120, 130, 174, 196
- Bethlen Miklós 116, 169
- Béza, Theodor 119
- Beyrer, Klaus 163
- Biczó Gábor 238
- Bielski, Joachim 97
- Binder Pál 160
- Binder, Thomas 187
- Birnbaum, Marianna D. 97
- Bisztray Gyula 64, 107
- Bitay Ilona 80
- Bitskey István 21, 31, 40, 43, 66, 79, 81, 91, 93, 133, 136, 145, 149, 171, 173, 178, 186, 191, 214, 215, 221, 233
- Blum, Paul Richard 186
- Boissard, Jean Jacques 90
- Bocatus János 67, 104, 111, 114, 115
- Bocskai István 64, 107–121
- Bodola Gyula 79
- Bodor András 199
- Boehm, Rudolf 39
- Bomel, Thomas 97
- Boncompagni, Giacomo 92
- Bonfini, Antonio 80, 94, 96
- Borián Gellért 204, 209
- Borkowicz Márton 191
- Bornemisza Ferenc 196
- Bornemisza, Gregorius 197
- Bornemissza Gergely 69
- Bornemisza Péter 72, 124, 180
- Bornemisza Váczi Menyhért 113, 114
- Bornscheuer, Lothar 39
- Bosl, Karl 196
- Bostoen, Karel 159
- Bóta László 75
- Botero, Giovanni 144
- Branca, Vittore 225
- Brann, Noel N. 193
- Bratulič, Simon 195
- Brenner, Peter J. 159
- Breuer, Dieter 166, 233
- Brewer-család 134
- Brodarics István 44
- Bruto, Gian Michele 103, 104
- Bschlagngaul, Caspar 66
- Burke, Peter 59, 219
- Callimachus Experiens (Filippo Buonaccorsi) 99
- Camoens, Luiz de 225
- Canisius, Peter 194

- Carillo, Alfonz 197
 Castaldo, Johann 28
 Cimdina, Ausma 56
 Claudiopolitanus, Johannes 195
 Clauser Mihály 235
 Collinson, Patrick 45
 Comenius, Jan Amos 168, 169, 174,
 238
 Conrads, Norbert 170
 Conring, Hermann 151
 Cook, M. A. 12
 Cordatus, Conrad 44
 Coron, Antoine 147
 Cortes, Ferdinánd 62
 Cortesius, Alexander 225, 237
 Cromwell, Olivér 119
 Curtius, Ernst Robert 38, 39
 Czahrowski, Ádám 64, 66, 207
 Czeglédi István 54
 Czigány Lóránt 119
 Czobor Mihály 111
 Czoma László 21
- Csabai Máttyás 79, 81
 Csáky Imre 171, 174
 Csáky Mihály 89
 Čaplovič, Jan 128
 Csapodi Csaba 124
 Csapodi Zoltán 56
 Cséfalvy Pál 42
 Csengey Gusztáv 118
 Csernus Sándor 42
 Csillag István 219
 Csóka J. Lajos 178, 192, 193
 Csonka Ferenc 47, 80, 88, 114,
 115
 Csorba Dávid 54
 Csorba Sándor 50, 60
 Csorba Tibor 64, 91
 Csukovics Enikő 159
- D'Alcara, Filippo 131
 Daniel, P. David 128
 Darholcz Kristóf 64
 Dávidházi Péter 54
 De Angelis, Maria Antonietta 42
 Debreceni Szappanos (Smigma-
 topoeus) János 107–109
 Deér József 41
 Delfino, Giovanni 181
 Dénesi Tamás 130
 Dévai Bíró Mátyás 22
 De Vaucelles, L. 142
 Dézsi Lajos 244
 Di Francesco, Amedeo 100
 Dobó Ferenc 79
 Dobó István 69, 79, 81, 83, 85
 Dočkal, Kamilo 182
 Dományházi Edit 129
 Dompnier, Bernard 142
 Dongó Gyárfás Géza 114
 Dorohotajski, Jan 101
 Dózsa György 150
 Dravecký, Frantisek 133
 Drenóczy István 72
 Dubovský, Juraj 133
 Dudith András 150, 152
 Dukkón Ágnes 103
 Dyck, Joachim 39
- Ecker, Juraj 136
 Eckhardt Sándor 64, 115
 Ecsedi Báthory István 66, 111,
 207
 Ecsedy Judit, V., 87, 134–136
 Egri Lukács 69
 Engel Pál 3
 Eperjessy Kálmán 96
 Erdélyi László 193
 Erdmann György 49
 Erdődy-család 185
 Erdődy János 198

- Erdődi Péter 148
 Erdősi Laura 148
 Ernő főherceg 64
 Ertzdorff, Xenja von 159
 Estreicher, Karol 87
 Etényi Nóra G. 34
 Evans, Robert J. W. 179, 188
- Faber, Matthias 199
 Fabian, Reinhard 187
 Fantoni, Marcello 216
 Farra, Alessandro 215
 Fazekas István 34, 143, 181, 182
 Fegyverneki Izsák 72
 Fehér Tibor 120
 Fekete Csaba 53
 Ferdinánd, I (Habsburg), magyar király 15, 17, 18, 24, 33, 77, 79, 80, 103, 185
 Ferdinánd, II (Habsburg), magyar király 188
 Ferencffy Lőrinc 191
 Ferrell, Lori Anne 46
 Feucht, Jakob 199
 Figedy János 69
 Fodor Pál 12, 16, 181, 184
 Font Zsuzsa 129
 Forgách Ferenc 71, 129
 Forgách Mihály 67, 147, 163
 Forgách Simon 71
 Forgách Zsigmond 71
 Forró György 186, 191
 Forster, Marc R. 192
 Frachetta, Girolamo 45
 Fraknói Vilmos 221
 Frangepán Ferenc 24
 Fráter György (Martinuzzi) 27, 28
 Frigo, Daniela 216
 Frölich, Dávid 164, 166, 168
- Gábor Csilla 53, 54
 Gajek, Konrad 155
 Galavics Géza 42, 183
 Gállfy István 93
 Gállfy János 88, 93
 Galla Ferenc 34, 143
 Gapski, Henryk 41
 Garai Gábor 244
 Garber, Klaus 146
 Garfagnini, Gian Carlo 99
 Gárgyános (Gratianus) Máté 71
 Geccsényi Lajos 181
 Geréb László 43
 Gergely, XIII., pápa 92
 Gerlo, Alois 146, 157
 Géza fejedelem 94
 Géza, II, magyar király 99
 Giard, L. 142
 Gogreff, Mento 72
 Gogolák Lajos (Ludwig) 138
 Gömöri György 64, 88, 91, 101
 Görömbei András 47, 245, 248
 Grabowiecki, Sebastian 91
 Graciotti, Sante 98
 Grataroli, Guglielmo 158
 Grössing, Helmuth 182
 Grynaeus, Johann Jacob 72
 Gundulić, Ivan 225
 Gumbrecht, Ulrich 39
 Guthmüller, Bodo 26, 41, 81, 144
 Gündisch, Konrad 104
- Gyalui Torda Zsigmond 148
 Gyáni Gábor 60, 108
 Gyökössy Endre 118
 Győry János 41
 Győri L. János 53
- Haász Ámánd 192, 193
 Habsburg Mária 11

- Haeften, Marijke Barend-van 159
 Hain Gáspár 123
 Hajnal Mátyás 191
 Hamann, Gustav 44
 Hamann, Günther 184
 Hancasius, Paulus 93
 Hangácsy-család 93
 Hangay zoltán 73
 Hargittay Emil, 109
 Hargreaves, Susan 119
 Hausner Gábor 204, 221
 Havasréti József 39
 Havrán, Daniel 128
 Hegyi Klára 25
 Heiss, Gernot 181, 182
 Hellebradt Árpád 190
 Hellenbach, Johann 84, 85, 151
 Helmrath, Johannes 42
 Heltai Gáspár 96, 97
 Heltai János 111, 166
 Hengst, Karl 194
 Hernáth Péter 194
 Heuberger, Valeria 40, 125, 230
 Hevenes Gábor 186
 Hidas Zoltán 37
 Hirscher, Georg 89
 Hmira, Johannes 191
 Hoffmann Gizella 161
 Holl Béla 135, 199
 Homérosz 206
 Homonnai Drugeth Bálint 111, 113
 Homonnai Drugeth György 130
 Homonnai Drugeth István 67, 207
 Hopp Lajos 41, 79, 88, 101
 Horn Ildikó 34
 Horváth Iván 92
 Höfer, Ulf 187
 Höpken, Wolfgang 104
 Hunyadi János 42
 Illésházy István 111
 Illyés Gyula 119, 175, 239–249
 Imre Mihály 31, 38, 41, 45, 49, 55, 81, 83, 144, 149–151, 222
 Inalcik, Halil 12
 Inchofer Menyhért 58
 István, I (Szent) magyar király 16, 68, 94, 99, 100, 220
 Istvánffy Miklós 44, 116, 232
 Istvánfi Pál 148
 Izabella királyné 27, 28

 Jagelló Anna 101
 Jamison, Robert 39
 Jankovics József 9, 42, 99, 159, 160, 164, 170, 180, 184
 János István 103
 János Zsigmond 18, 27–29, 89
 Janus Pannonius 43, 67, 88, 97
 Jánosi Zoltán 118
 Jászay Magda 42, 99, 144
 Jauss, Hans Robert 49
 Jehn, Peter 39
 Jessenius (Jeszenszky) János 188
 Josephus Flavius 49
 Józsa Edina 49
 Jörgerer, Ferdinand 221
 Juhász Gyula 244
 Juhász László 96
 Julius Caesar 62, 209
 Junius, Melchior 83, 84

 Kaindl-Hönig, Max 192
 Kállay István 58
 Kalmár János 190
 Kálvin János 119
 Kanizsai Orsolya 21
 Kapitány György 25
 Kardos Tibor 99
 Karner, Ägidius 192, 193
 Karner, Herbert 183

- Károly főherceg 185
 Károly, V., német-római császár
 16, 24, 43, 62, 146, 223
 Károlyi Gáspár 32
 Kátay Mihály 63, 64, 111, 112,
 207
 Kátay Ferenc 63, 64
 Kathona Géza 69
 Katona Tamás 12, 44, 48
 Katona Tünde 132
 Kázmér brandenburgi őrgróf 16
 Käfer István 124, 125, 138
 Kemper, Hans Georg 93
 Kelevéz Ágnes 244
 Kellner, Maximilian Georg 55
 Kemény János 116
 Kéry János 208, 209
 Keserű Gizella 129
 Kiessling, Rolf 194
 Kilián István 83, 133, 134
 Király Erzsébet 52, 161, 208, 213,
 225
 Király György 204
 Király Péter 139
 Kisdi Benedek 134
 Kiss István 172
 Kiss Károly 12, 44
 Kiss Noémi 238
 Klaniczay Tibor 9, 12, 41–43, 51,
 61–64, 67, 88, 91, 99, 107, 136,
 146, 153, 161, 169, 184, 205,
 208, 214–218, 221, 231–234
 Klöss Jakab 135
 Kluge, Rolf-Dieter 181
 Knapp Éva 58
 Knorr von Rosenroth, Christian
 56
 Kollonich János Bertalan 72
 Koltai András 134, 210
 Komlowszki Tibor 66
 Kónya Péter 131
 Korpás Zoltán 44
 Kósa László 160
 Kosáry Domokos 117
 Kosztolányi Dezső 203
 Kovác, Dušan 124, 125, 127
 Kovács Anna 66
 Kovács Béla 171
 Kovács Sándor Iván 119, 157,
 160–161, 164, 204, 208, 214,
 221, 237
 Kovács Péter 190
 Kovacsóczy Farkas 71, 92
 Kozárvány Mátyás 96, 97
 Kozma Andor 118
 Kölcsey Ferenc 60, 242
 Köleséri Sámuel 54
 Könyves Tóth Kálmán 118
 Köpeczi Béla 27, 41, 56, 156, 189
 Körner, Theodor 236
 Kőszeghy Péter 62, 146
 Kőteles Pál 119
 Kramer, Martin 150
 Kronos, Franz 185
 Kruppa Tamás 45
 Kulcsár Péter 7, 96, 116, 184, 204,
 221
 Kulcsár Szabó Ernő 245
 Kun József 16
 Kun László király 100
 Kunczer Gyula 235
 Kühlmann, Wilhelm 26, 41, 81,
 144, 178
 Kühnel, Harry 170
 Lábos Olga G. 46
 Ladányi Elek Zsigmond 171
 Lajos (Anjou) magyar király 100
 Lajos, II, magyar király 11, 13
 Lalla Mohamed 113, 115
 Lani, Eliaš 128
 Lansius, Thomas 46, 84, 150

Laskai Osvát 43
 Laski, Hieronymus 16
 László, I (Szent), magyar király 88,
 99, 100, 221
 László, II, magyar király 99
 Latzkovits Miklós 129, 132
 Lauer, Reinhard 230
 Lausberg, Heinrich 38
 Léh S. 134
 Lehmann, Paul 193
 Leleszi János 181, 195
 Leone, Ebreo 213
 Leppin, Volker 126, 200
 Lévai Csaba 56
 Lévy József 118
 Lippai János 186
 Lipsius, Justus 67, 71, 146, 147,
 157, 163
 Lórántffy Zsuzsanna 115
 Lórántffy Mihály 116
 Lőkös István 41, 226
 Lőkös Péter 98
 Ludwig, Walter 194
 Luffy Katalin 53, 54
 Lukács, John 108
 Lukács László 130, 181
 Lukácsy Sándor 60
 Luther, Martin 71

 Machiavelli, Niccolo 51
 Maczak, Antoni 158
 Madas Edit 43
 Magdeburgi Joachim 71
 Mágócsy Gáspár 63, 68, 70
 Magyar István 48, 49, 222
 Magyar Lajos 119
 Maier, H. 192
 Maior, Johann 93
 Maisel, Thomas 180
 Makai Nyíró István 198, 199
 Makai Nyíró János 198, 199

 Makk Zsuzsa 219
 Makkai László 18, 48
 Markel, Michael 104
 Marót Károly 39
 Martore, Vanessa 225
 Mátyás, I (Hunyadi), magyar ki-
 rály 15, 41–42, 62, 87, 97–100,
 146, 150, 196, 213
 Mayer Judit 127
 McCuaig, William 93
 McCullough, Peter 45
 McEachern, Claire 45
 Medgyesi Pál 53, 135
 Melanchthon, Philipp 22, 90, 131
 Melik Sámuel 128
 Melith Péter 180
 Melius Juhász Péter 22, 70, 71
 Merényi Varga László 115, 157
 Mészáros István 145
 Mészáros László 35
 Metskey István 79, 81
 Mezőgyáni Ambrus 71
 Michelangelo, Buonarroti 171
 Mikó Árpád 99
 Mikó Imre 116
 Mikulski, Tadeusz 66
 Mindszenti Gábor 18
 Mišianik, Jan 138
 Miškovič, Alojz 133
 Mohamed próféta 83
 Mohamed, III, szultán 83
 Mollay Károly 155
 Molnár Andrea 111
 Molnár Antal 34, 130, 142, 193
 Molnár István D. 226
 Molnár László V. 190
 Monok István 42, 130, 137, 160,
 180, 181, 190
 Montecuccoli, Raimondo 236, 237
 Mórícz Zsigmond 120
 Morrissey, Mary 45

- Mózes Huba 100
Muraközy Gyula 80
Muretus, Antonius 92
Muth János 119
Mühlberger, Kurt 180, 184
- Nádasdy-család 185
Nádasdy Ferenc 24
Nádasdy Tamás 20–23, 33, 73, 148
Nagyfalvy Gergely 191
Nagy József 72
Nagy Lajos 64, 107
Nagy László hadtörténész 64, 91, 101
Nagy László költő 245
Nagy László Kálmán 91, 149
Nagy Sándor makedón uralkodó 62, 114, 146
Nemeskürty István 12
Németh László 243
Németh S. Katalin 89, 151
Neukirch, Dieter 159
Niederhauser Emil 46, 125
Nowak-Dluzewski, Juliusz 101
- Nyerges Judit 42, 160, 180
- Ohler, Norbert 159
Oláh Miklós 68, 77, 96–98, 100, 148
Oláh Szabolcs 31, 43, 214
Oldenburger, Philipp Andreas 151
Orbán, VIII, pápa 169
Oroszi Pál 166
Ossolinski, Hieronym 101
Ossolinski, Zbigniew 101
- Ötvös Péter 156, 170, 233
Óze Sándor 44
- Paksi Mihály 72
Palestrina, Giovanni Pierluigi da, 91
Pálffy Géza 25, 34, 181, 184
Pálffy Miklós 198
Pálffy Pál 198
Palladio, Andrea 21
Palma Károly Ferenc 117
Papp Klára 46, 109
Passuth László 120
Pásztor Lajos 172
Patschovsky, Alexander 179
Pavercsik Ilona 135–137
Pázmány Miklós 191
Pázmány Péter 47–49, 55, 83, 112, 129, 133, 135, 138, 169, 182, 186, 222
Payr Sándor 44
Perényi-család 20, 73
Perjés Géza 12
Péter Katalin 21, 30, 70, 237
Petercsák Tivadar 81
Péteri János 130, 178, 195, 197
Pethő István 64, 81
Petki János 64, 111
Petkó Zsigmond 57
Petneki Áron 159, 160
Petőfi Sándor 239, 240, 247
Petri, Franz 196
Pezzen, Johann 107
Pinieri da Montefiascone, Vincenzo 131
Pius, II (Aenea Silvio Piccolomini), pápa 41, 42
Pomogáts Béla 248
Pongrácz Imre 171
Pongrácz István 188
Possevino, Antonio 144
Potocki, Waclaw 226
Press, Volker 192

- Pukánszky Béla 139
 Pósházi János 55
 Price, Russel 215
 Prodi, Paolo 38
 Pyrckmair, Hilarius 158
 Pyrker János 236
- Rabe, Horst 179
 Rabenstein, Johann 196
 Rácz István 35
 Radécsi István 68, 148
 Rákóczi-család 105
 Rákóczi Ferenc, II, 117, 189, 240
 Rákóczi György, II, erdélyi fejedelem 54, 117, 218
 Rákóczi Zsigmond 64, 72, 73
 Ransanus, Petrus 80, 94
 Rapaics Rajmund 83
 Ráttkay György 203, 209
 Reinhard, Wolfgang 38
 Relkovič, Neda 185
 Resch, Johannes 192
 Révay Péter 147
 Rheda Pál 108
 Richter, Ludwig 59
 Riccoboni, Antonio 92
 Rimay János 63, 64, 66, 72, 111, 115, 207
 Ritoókné Szalay Ágnes 115
 Ritschel, Karl Heinz 192
 Roos, Mirjam 159
 Rosic, Johannes 196
 Rozsondai Marianne 124
 Roth, Harald 104
 Rothe, Arnold 39
 Rössler, G. Franz 194
 Rudolf, II (Habsburg), magyar király 108, 110, 129
 Rupp, Paul 194
 Ruttkay László 188
- Salamon magyar király 99
 Sámbar Mátyás 136, 137
 Sárközy Péter 225
 Sass Ede 118
 Sásvár bég 66
 Savoyai, Eugen 56
 Schafelizki, Ernestus 84, 150
 Schallenberg, Christoph 207
 Schede-Melissus, Paulus 93
 Schesaeus, Christianus (Scheser) 47, 80, 81, 94, 104
 Schilling, Heinz 126
 Schindling, Anton 126, 178, 179, 192
 Schmidt, Peter 133
 Schöne, Albrecht 150
 Schrauf, Karl 180, 184
 Schubert, Ernst 194
 Schwarz, Wolfgang F. 59
 Schwendi Lázár 62
 Seidel, Johann 196
 Seigel, Jerrold E. 215
 Selyem Zsuzsa 53
 Senkviczy Mátyás 169
 Sennyey István 197
 Sennyey László 171
 Serfőző Simon 65
 Setschkareff, Vsevolod 226
 Shuger, Debora 45
 Siebers, Winfried 146
 Sienerth, Stefan 88, 98
 Siennicki, Jan 101
 Sigonius, Carolus 93
 Sík Sándor 204
 Sinkovics István 20, 73
 Skacel, Franz 184
 Slaski, Jan 90
 Smith, Anthony D. 14
 Soarius, Cyprianus 221
 Sobieski, Jan 105

- Söptei István 21
 Sörös Pongrác 193
 Specht, Thomas 194
 Speer, Daniel 153–155
 Spinelli, Pietro 145
 Stagl, Justin 158
 Stanzel, Franz K. 156, 233
 Steindl, Astrid 180
 Štetina, Michal 136
 Stoll Béla 64, 107, 244
 Stöckel, Leonhard 132
 Strohmeier, Arno 38, 126, 184, 200
 Stump, Nicolaus 195
 Sturm, Johannes 83
 Sturm László 65
 Sugár István 66, 67, 76, 77, 198
 Suppan, Arnold 40, 125, 230
 Sylvester János 22, 180
- Szabadi István 109, 119
 Szabó András 63, 69, 70, 72, 73, 93
 Szabó Antal 139
 Szabó Botond G. 53
 Szabó Ferenc 58
 Szabó Géza 62, 146
 Szabó G. Zoltán 60
 Szabó György 104
 Szabó János Győző 63, 68, 69, 71, 72
 Szabó Magda 120
 Szabó Miklós 89, 93, 195, 197, 198
 Szabó Tamás 144
 Szakály Ferenc 12, 21, 34, 35, 53, 76, 115, 153
 Szalárdi János 53
 Szalay István 197
 Szalay László 70
 Szántai Pócs István 55
- Szántó (Arator) István S. J. 63, 143, 186
 Szántó György 120
 Szapolyai János 15–19, 33, 103, 150
 Szarka László 128
 Széchenyi György 170
 Széchenyi Zsigmond 170
 Szederkényi Nándor 63
 Szegedi Edit 88, 98, 104
 Szegedi Gergely 68, 70, 71
 Szegedi Kis István 152
 Szegedi Maszák Mihály 37
 Székudvari János 117
 Szelestei N. László 161, 171, 180, 191
 Szenci Molnár Albert 38, 111
 Szentiványi Márton 136, 186
 Szepesi György 66
 Szepsi Csombor Márton 163, 164
 Szepsi Korotz György 111, 115
 Szepsi Laczkó Máté 115
 Szerémi György 44
 Szikszai Hellopeus Bálint 71
 Szilády Jenő 139
 Szilágyi János 198
 Szilas László 130
 Szkhárosi Horvát András 32
 Szovák Kornél 44, 141
 Szögi László 189, 190
 Szőlősy Benedek 135
 Szörényi László 50, 98, 99, 225, 237
 Szulejmán szultán 13, 16, 27
- Takács Imre 193
 Takáts József 206
 Tamás Attila 40, 83, 149, 222, 239, 249
 Tardy György 67

- Tarnai Andor 41, 46, 150, 151, 156,
166, 222
- Tarnóc Márton 113
- Tarr László 175
- Tasi Gáspár 199
- Tasso, Torquato 52, 208, 225
- Teleki Ferenc 235, 236
- Telesko, Werner 183
- Terbe Lajos 41, 79
- Teutenberg, Hans Jürgen 158
- Thomka Beáta 49
- Thököly Imre 56, 117, 156
- Thuri György 148
- Thuróczy János 98
- Thuróczi-Trostler József 46, 155
- Thurzó-család 20, 73
- Thurzó György 128, 129, 139
- Tinódi Lajos Sebastyén 25, 75–86,
173
- Tofeus Mihály 54, 55
- Toeres, Georg 93
- Toldy Ferenc 204
- Tomek, Wenzel Wladivoj 188
- Tonk Sándor 89, 93, 195, 197,
198
- Tóth István 88
- Tóth István György 34, 38, 131,
143, 181, 184, 200
- Tóth Kálmán 199
- Tóth Szilvia 85
- Tóth Zsombor 238
- Török Ferenc 148
- Török József 44, 141
- Török Zsolt 159
- Törös György 181
- Třanovský, Jiřík 138
- Trithemius, Johannes 193
- Truc, Miroslav 187–189
- Turler, Hieronymus 158
- Tusor Péter 44, 141, 190
- Tüskés Gábor 58, 162, 166, 200,
233
- Uhl Gabriella 219
- Ulászló, II, magyar király 42
- Ulewicz, Tadeusz 102
- Uncius, Leonhardus (Untsch) 47,
87–105
- Ungnád András 84
- Ungnád Anna Mária 72
- Ungnád Kristóf 71
- Váci Mihály 244
- Valent, Jutta 187
- Varga Imre 57, 113, 117, 136
- Varga J. János 41, 81, 144
- Varga Pál S. 220, 236
- Varjas Béla 71, 103, 205
- Varjú Elemér 153
- Várkonyi Ágnes, R. 16, 18, 20, 24,
34, 41, 55, 70, 111, 125, 237
- Vásárhelyi Judit 111
- Véber Károly 123
- Verancsics Antal 44, 68–70, 148
- Veress Endre 88, 197, 198
- Vergilius Maro, Publius 206
- Vervliet, Hendrik D. L. 157
- Vezér Erzsébet 118
- Vitos Gerő 119
- Vlašime, Ignac Hynek z (Ignatius
Hynek de Vlassimus) 221
- Vokal, Vaclav 135
- Vörösmarty Mihály 209
- Vysložil, Elisabeth 40, 125, 230
- Waigel János, 190
- Waktor Andrea 219
- Waldapfel József 90
- Warburg, Aby 39
- Warszewicki, Krzysztof 147–149

Wasa-királyok 105
Weiss-Nägel, Stanislaw 133
Wenczel Gusztáv 70
Wenzl, Alfons 192
Wernher, Georg 43, 148
Wesselényi Ferenc 191, 214
White, Hayden 60
Widmanstetter, Georg 186
Wiegand, Hermann 26
Wien, Ulrich A. 126, 200
Wiener, Philip P. 215
Wismann, Heinz 146
Windisch Éva, V. 116
Woolfson, Jonathan 91
Wrba, Johann 184

Zamoyski, Jan 90
Zárkándy Pál 69
Zay Ferenc 43

Zeiller, Martin 151
Zichy-család 185
Zimányi Vera 25
Zoltán András 97
Zólyomi Sámuel 111
Zombori István 12, 41, 182
Zoványi Jenő 90
Zrínyi-család 185
Zrínyi Miklós 7, 35, 47, 49–52, 85,
105, 148, 152, 161, 169, 183,
203–238
Zrínyi Péter 214
Zumthor, Paul 239

Zsámboky (Sambucus) János 80,
96, 148, 150, 180, 196
Zsigmond (Luxemburgi) magyar
király 41, 42, 100
Zsindely Endre 111

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világgépének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI-XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNIKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I-II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Derék Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNTÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLELETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*

18. *Gámgó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDEVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználatja)
23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edii:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL. (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZEZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete a daloktól a „szövegckig”*)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRIHELYZETBEN (2003)
30. *Vallascsk Júlia:*
ELVÁLTÓZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAI RÓ NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömbei András*

35. **NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)**
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. **„ET IN ARCADIA EGO” (2005)**
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*

ELŐKÉSZÜLETBEN:

38. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2006)
39. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE (2006)
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
40. *Görömbei András:*
SÚTÓ ANDRÁS (2006)

A SZOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberiség kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. A *Mars és Pallas* között című könyv a harminchetedik kötet.

„Immár uram is más, Pallas és vitéz Mars” – vallotta Balassi Bálint lengyelországi bujdosásának kezdetén. Egyfelől a tudományok, a bölcsesség istennője, másfelől a vitézség istene jelképezte a magyarországi reneszánsz értékrendjének két legfontosabb pillérét, erre utalt a hazájától búcsúzós magyar költő, s rajta kívül ezt a kettősséget kívánta harmóniába hozni a kora újkor magyar értelmiségének számos képviselője is. De vajon volt-e esélye a háborúktól sújtott, darabokra szabdalt országban a kultúra, a literatúra művelőinek arra, hogy a kényszerű fegyveres harc mellett egyúttal Pallast és Minervát is szolgálhassák? Milyen elképzelések, miféle történeti konstrukciók keltek életre a kortársak tudatában az egyéni és kollektív megmaradás dilemmáiról, saját katonai és értelmiségi szerepükről, a keresztény Európához csatlakozás különféle formáiról? Miféle szóművészeti eljárások, milyen retorikus alakzatok és kommunikációs stratégiák szervezték meg ezeket a sorsértelmező szövegeket, önértelmező és identitáskereső narratívákat? Milyen erőfeszítéseket kívánt a Duna-táj lakosságától az anyagi és szellemi önvédelem az oszmán hódítás idején, a „magyar romlásnak saeculumjában”? Miként vélekedik minderről a legutóbbi idők hazai és nemzetközi szakirodalma? Könyvünk ilyenféle kérdésekre keres válaszokat.

